

Urszula Sokólska

Siedemnastowieczna polszczyzna kresów północno-wschodnich

słowotwórstwo, słownictwo, frazeologia

Urszula Sokólska

Siedemnastowieczna
polszczyzna kresów
północno-wschodnich

Biblioteka Wydziału Humanistycznego
z wyrazami znaczenia
autorskie

Bratislava 12.04.88r

Urszula Sokólska

Siedemnastowieczna
polszczyzna kresów
północno-wschodnich

słowotwórstwo, słownictwo, frazeologia

D-81/1999.01.

Recenzenci
Władysław Kupiszewski
Bogusław Nowowiejski

Redaktor serii
Bogusław Nowowiejski

Korekta
Kamila Budrowska
Halina Ławnicka
Skład
Mieczysław Rabczko

152/88

Publikacja dofinansowana z dotacji KBN na działalność statutową
Instytutu Filologii Polskiej Uniwersytetu w Białymstoku

© Copyright by
Trans Humana
Wydawnictwo Uniwersyteckie
15-328 Białystok, ul. Świerkowa 20,
tel. (085) 745-74-23, fax. (085) 745-73-95

Wszystkie prawa zastrzeżone
All rights reserved. No part of this publication covered by the copyright hereon
may be reproduced in any form without the permission of the publisher

ISBN 83-86696-49-4
Białystok 1999

Druk: ORTHDRUK, Sp. z o.o., Białystok, ul. Składowa 9

SPIS TREŚCI

I. WSTĘP	9
1. Cel i zakres pracy	9
2. Uwagi o autorach i źródłach	11
3. Sposób cytowania prac	16
II. SŁOWOTWÓRSTWO	19
1. Rzeczowniki	20
1.1. Rzeczowniki męskie	20
1.1.1. Formacje sufiksalne	20
sufiks -ek	20
sufiks -ik (-yk)	22
sufiks -nik	23
sufiks -elnik	24
sufiks -czyk	25
sufiks -ec	25
sufiks -iniec (-yniec)	26
sufiks -owiec	26
sufiks -arz	26
sufiks -yn	27
sufiks -i (-y)	27
1.1.2. Przymiotnikowa forma rzeczownika	29
1.2. Rzeczowniki żeńskie	30
1.2.1. Formacje sufiksalne	30
sufiks -a	30
sufiks -ość	31
sufiks -oć	34
sufiks -ica	34
sufiks -ina (-yna)	35
sufiks -ka	36
sufiks -eczka	38
sufiks -alka	38
sufiks -anka	38
sufiks -izna (-yzna)	38

sufiks <i>-awa</i>	39
sufiks <i>-ucha</i>	40
sufiks <i>-ota</i>	40
sufiks <i>-ba</i>	40
1.2.2. Złożenia i zrosty	41
1.2.3. Rzeczowniki nijakie	41
sufiks <i>-stwo</i>	41
sufiks <i>-eństwo</i>	42
sufiks <i>-anie // -enie</i>	43
sufiks <i>-cie</i>	46
sufiks <i>-isko</i>	46
sufiks <i>-e</i>	46
2. Przymiotniki	47
sufiks <i>-ny</i>	47
sufiks <i>-aty (-owaty)</i>	50
sufiks <i>-ski (-owski, -ański, -yjski)</i>	50
sufiks <i>-(a)sty, -(y)sty</i>	51
sufiks <i>-ły</i>	51
sufiks <i>-ów, -owy, -owa, -owe</i>	52
3. Przysłówki	53
3.1. Formacje sufiksalne	53
sufiks <i>-e</i>	53
sufiks <i>-o</i>	54
3.2. Wyrażenia przymkowe w funkcji przysłówek	56
3.3. Formy przypadkowe w funkcji przysłówek	57
3.4. Inne formy przysłówek	58
4. Czasowniki	59
4.1. Formy przedrostkowe	59
prefiks <i>do-</i>	59
prefiks <i>na-</i>	60
prefiks <i>nad-</i>	61
prefiks <i>o-</i>	62
prefiks <i>ob- (obe-)</i>	62
prefiks <i>od-</i>	63
prefiks <i>ode-</i>	64
prefiks <i>po-</i>	64
prefiks <i>prze-</i>	66
prefiks <i>przy-</i>	66
prefiks <i>roz-</i>	67
prefiks <i>s-</i>	67
prefiks <i>u-</i>	68
prefiks <i>w-</i>	70
prefiks <i>wy-</i>	70
prefiks <i>z-</i>	72
prefiks <i>za-</i>	73

4.2. Czasowniki odrzeczownikowe	74
5. Formacje z nie-	76
Wnioski	78

III. SŁOWNICTWO	85
1. Wyrazy rodzime	86
2. Zapożyczenia	104
2.1. Zapożyczenia łacińskie	131
2.2. Zapożyczenia wschodniosłowiańskie	131
2.3. Zapożyczenia niemieckie	144
2.4. Zapożyczenia francuskie	148
2.5. Zapożyczenia włoskie	149
2.6. Zapożyczenia węgierskie	150
2.7. Zapożyczenia czeskie	151
2.8. Zapożyczenia turecko-tatarskie	151
2.9. Zapożyczenia litewskie	152
2.10. Zapożyczenia greckie	153
2.11. Zapożyczenia angielskie	153
2.12. Wyrazy o niejasnym pochodzeniu	153
Wnioski	157

IV. FRAZEOLOGIA	164
1. Zwroty	164
2. Wyrażenia	185
3. Frazy	187
Wnioski	189

V. UWAGI KOŃCOWE	198
-------------------------------	-----

BIBLIOGRAFIA	213
---------------------------	-----

I. WSTĘP

1. CEL I ZAKRES PRACY

Dialekt północnokresowy od wielu lat znajduje się w kręgu zainteresowań językoznawców. „Mimo że problematykę kresową podejmuje się raz po raz w różnych ośrodkach naukowych, daleko jeszcze do całościowego obrazu dialektu, jak również uchwycenia jego geograficznych zróżnicowań. Wiele postulatów formułowanych w ciągu ostatnich dziesięcioleci czeka nadal na realizację”¹.

Stosunkowo najlepiej poznany został wiek XVIII² oraz język pisarzy romantycznych: Chodźki, Mickiewicza, filomatów i filaretów, Syrokomli, Słowackiego³. Wieki wcześniejsze przez wiele lat były w tych badaniach, mimo licznych postulatów, pomijane. Uzupełnienia wspomnianej luki i odtworzenia historii języka polskiego na kresach północno-wschodnich poprzez zbadanie wcześniejszych, ciągłych tekstów polskich z tego terenu podjęła się Z. Kurzowa. W znakomitym studium, opierającym się na materiale m.in. aktów cechów wileńskich, badaczka daje obraz polszczyzny wileńskiej od XVI do XX wieku (KurzWil).

Wielokrotnie też zwracano uwagę na konieczność opracowania języka kresowego utrwalonego w XVII-wiecznych pamiętnikach i diariuszach⁴. Praca ta wychodzi naprzeciw wspomnianym zapotrzebowaniom. Jest ona próbą opisu polszczyzny kresowej XVII wieku na podstawie języka osobniczego trzech autorów, typowych przedstawicieli wykształconej szlachty polskiej, z uwzględnieniem cech reprezentatywnych dla ówczesnej normy językowej, także ówczesnych cech archaicznych, rzadkich, regionalnych, wpływów obcych, form nacechowanych pod względem emocjonalnym.

W swojej pracy nie ograniczam się wyłącznie do rejestracji wyekscerpowanych zjawisk leksykalnych, lecz staram się ukazać je na szerszym tle polszczyzny XVII wieku, próbując ustalić, oczywiście z pewną ostrożnością, zasadnicze cechy języka XVII wieku, ze szczególnym zwróceniem uwagi na elementy kresowe. W tej sytuacji sprawa indywidualnych cech językowych schodzi na plan dalszy, a najistotniejszy staje się problem inny: na ile język J. A. Chrapowickiego⁵, S. Maskiewicza i B. Maskiewicza⁶ różni się od ówczesnego dialektu kulturalnego, na ile zaś reprezentuje polszczyznę kresową XVII wieku. Pełna realizacja tak wyznaczonego celu jest niesłychanie trudna, bowiem nadal o polszczyźnie XVII wieku wiemy niewiele, tym większy problem może więc stwarzać specyficzna odmiana tej polszczyzny, język kresowy.

Wielu ustaleniom sprzyja konfrontacja wyekscerpowanego materiału z *Thesaurusem* G. Knapskiego⁷. To znakomite, reprezentujące w zasadzie normę języka ogólnego, źródło XVII-wieczne dzięki licznym kwalifikatorom i odsyłaczom dostarcza cennych wskazówek pozwalających zinterpretować wybrane fakty językowe i ocenić je z punktu widzenia ówczesnej normy językowej. Temu celowi służyło też porównanie badanego materiału z takimi źródłami jak *Słownik języka Jana Chryzostoma Paska*⁸ oraz kartoteka *Słownika XVII wieku*⁹. Cenną bazę porównawczą stanowiły również monografie o języku pisarzy XVII wieku bądź przełomu XVII i XVIII wieku, np. praca H. Borka o języku Gdacjusza¹⁰, praca K. Siekierskiej o języku Chrościńskiego¹¹, również praca J. Zieniukowej o języku Jabłonowskiego¹², praca I. Szlesińskiego poświęcona słownictwu wojskowemu XVII wieku¹³ oraz teksty dotyczące języka i stylu Paska¹⁴. Wspomnieć tu bez wątpienia należy o obszernych opracowaniach A. Kowalskiej¹⁵, H. Wiśniewskiej¹⁶, R. Jefimow¹⁷, artykule Z. Stieberta¹⁸ oraz niektórych pracach zbiorowych¹⁹. Wymienione wyżej źródła, omawiające polszczyznę innych regionów, pozwalały przede wszystkim wyłonić z wyekscerpowanego materiału wszystko to, co było wówczas normą językową. Z drugiej zaś strony komentarze Knapskiego, odnotowanie formy językowej przez KartXVII u pisarzy kresowych pomagały w ustaleniu warstwy regionalizmów i dialektizmów. Temu celowi służyła też konfrontacja wybranych przeze mnie faktów językowych z pracą S. Hrabca²⁰, opracowaniem dotyczącym polszczyzny północnokresowej z przełomu XVII i XVIII wieku (Smol), a także wspomnianym już studium Z. Kurzowej (KurzWil).

Dodatkowym problemem, który znalazł się w kręgu moich zainteresowań, stała się sprawa ciągłości niektórych zjawisk leksykalnych w polszczyźnie wieków późniejszych, głównie w języku pisarzy kresowych wieku XVIII, XIX, a nawet XX²¹.

Zrezygnowałam w tej pracy z przedstawiania dziejów ziem północno-

-wschodnich, także uwarunkowań społecznych i narodowościowych kształtowania się języka polskiego na omawianym terenie oraz stanu badań nad językiem kresów północno-wschodnich, bowiem zagadnienia te w sposób szczegółowy zostały opisane przez Z. Kurzową (KurzWil 13-63).

Pojęciem „kresów”, „polszczyzny kresowej” oraz „kresowizmu” zajmowali się w ostatnich latach J. Rieger²², B. Nowowiejski²³, A. Nagórko²⁴, K. Handke²⁵ i R. Kiersnowski²⁶.

2. UWAGI O AUTORACH I ŹRÓDŁACH

Podanie pełnej biografii Maskiewiczów nie jest rzeczą łatwą. *Pamiętniki*, zwłaszcza Bogusława, zachowały się jedynie we fragmentach. Inne dokumenty także są fragmentaryczne, co sprawia, że nawet brzmienie nazwiska może budzić wątpliwości: Maskiewiczze, Maszkiewiczze, Maśkiewiczze, a nawet Maćkiewiczze i Mackiewiczze. Wiadomości o tej rodzinie w herbarzach są skąpe, niekiedy nawet bałamutne. „Zdaje się, że poprawne brzmienie nazwiska to Maskiewicz. Taki przynajmniej podpis figuruje przy imieniu Bogusława w zachowanych listach oryginalnych. Za Wittygiem przyjmuję, że była to rodzina szlachecka herbu Odrowąż osiadła w ziemi nowogródzkiej od co najmniej połowy XVI wieku”²⁷.

Samuel Maskiewicz urodził się prawdopodobnie około 1580 bądź w 1575 roku. Wiadomo na pewno, że przed rokiem 1600 pamiętnikarz ukończył szkołę w Nowogródku, a wkrótce potem wyruszył na wojnę inflancką. W oddziałach wojskowych pozostał jeszcze przez wiele lat. Brał udział między innymi w wyprawie do Brahina, służył na Podolu, brał udział w walkach przeciwko ordzie tatarskiej na Ukrainie, uczestniczył w akcji oblężniczej pod Smoleńskiem i dopiero w 1614 roku po upadku konfederacji powrócił w domowe progi. Wkrótce też, bojąc się osiadłego trybu życia, związał się z dworem księcia „Sierotki”, a po śmierci autora *Perygrynacji jerozolimskiej* przyjął służbę u syna Mikołaja Radziwiłła, Zygmunta Karola.

Żywo interesował się życiem publicznym swego województwa. Był posłem na sądy trybunalskie w Wilnie, kandydował na urząd podsędką w Nowogródku, prowadził ożywione życie towarzyskie. W listopadzie 1632 roku jako pisarz nowogródzki był wśród elektorów podpisujących wybór Władysława IV na króla Polski. Samuel Maskiewicz zmarł około 1640 roku (między 1633 a 1640) pozostawiając kilkoro dzieci, wśród nich Bogusława Kazimierza.

Nie znamy daty urodzin Bogusława Maskiewicza. Przypuszczalnie urodził się około 1625 roku, skoro naukę ukończył w 1643. Uczył się u oo. jezuitów w Nowogródku, a następnie dzięki staraniom swego oj-

czyma znalazł się na dworze księcia Bogusława Radziwiłła. Po wyjeździe księcia za granicę podążył na Podole do Wiśniowca, rezydencji księcia Jeremiego Wiśniowieckiego. Ponieważ posiadał rekomendacje od księcia Albrechta Radziwiłła, kanclerza oraz Ludwika Radziwiłła, ordynata nieświeckiego, został zaliczony w poczet sług wojewody ruskiego. Odbywał na polecenie swego pana liczne misje poselskie, brał udział w dwudniowej bitwie pod Konstantynowem, towarzyszył księciu w wyprawie do Zbaraża. Wkrótce porzucił służbę u Wiśniowieckiego, a w kilka miesięcy później związał się powtórnie z Bogusławem Radziwiłłem, koniuszym Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wiadomo jednak, że nazwisko Maskiewicza nie figuruje pod aktem ugody kiejdańskiej.

Sprawował urząd marszałka oszmiańskiego, z ogromną radością powitał pamiętnikarz klęskę Chowańskiego pod Lachowicami, a z nią opuszczenie Litwy przez siły nieprzyjacielskie.

W 1674 roku jako jeden z nowogrodzian oddawał głosy za Janem III. Zmarł na początku kwietnia 1683 roku.

Pamiętnik Samuela Maskiewicza rozpoczyna się w roku 1594. Wspomnienia te odbiegają w sposób wyraźny od schematu staropolskich dziarusz. Zapiski tylko na początku mają charakter krótkich notatek ułożonych w porządku czasowym. Ten chronologiczny układ zostaje zachowany właściwie do końca, ale zmienia się wyraźnie metoda opisywania przeżytych wydarzeń. Zamiast skrótowych, jednozdaniowych często informacji, wprowadza pamiętnikarz szersze opisy mające wyraźnie narracyjny charakter. „Styl pamiętnika jest niezwykle prosty. Autor mając na względzie rzetelną informację nie uciekał się do wymyślnych skojarzeń. Trudno tu mówić o jakichś nawarstwieniach czy kategoriach stylowych. To nie Pasek, który zależnie od okazji czy fantazji przemawiał odrębnym stylem. Widocznie pan Samuel nie dbał, tak jak pan Chryzostom, o literackie wykończenie dzieła, nie przywoływał w sukurs esencji szkolnej erudycji ani nie okraszał go ad hoc wyrwanymi z podręcznej biblioteczki cytatami. Zdziwiająco mała, wprost znikoma jest ilość (!) wtrętów łacińskich”²⁸.

Zdumiewa wspaniała polszczyzna autora. Nie zapominajmy, iż jest to początek XVII wieku na ziemi białoruskiej, a Maskiewicz jako pisarz nowogrodzki właśnie w języku białoruskim redaguje akta sądowe.

Również wspomnienia Bogusława Maskiewicza mają charakter pamiętnika, a nie diariusza. Obejmują one lata 1643-1649 (pamiętnik A) i 1670 (pamiętnik B). Pierwsze trzy lata zostały przez autora potraktowane skrótowo. Przy pomocy kilkunastu lakonicznych zdań Maskiewicz przedstawia swą relację. Tok opowiadania zmienia się wyraźnie począwszy od 1647. Dochodzą do głosu umiejętności narracyjne pamiętnikarza. Opis wydarzeń staje się dokładniejszy, bardziej plastyczny. Pojawiają się zdania

długie, wielokrotnie złożone, często nawet niejasne i niezrozumiałe. Sugestywnie na tym tle rysuje się schemat narracyjny pamiętnika B. Zwraca uwagę bardziej wypracowany, dojrzały język przesycony licznymi frazeologizmami i sentencjami.

Oryginały obu pamiętników nie zachowały się. Istnieją jedynie kopie z bardzo późnego okresu. W swojej pracy oparłam się z konieczności na pierwszej edycji krytycznej pamiętników Maskiewiczów przygotowanej przez A. Sajkowskiego. Wydawca respektuje w tym wydaniu wszelkie właściwości językowe rękopisu kórnickiego, uznawanego za najpoprawniejszy²⁹.

Jan Antoni Chrapowicki urodził się 1 października 1612 roku w rodzinie szlacheckiej na Witebszczyźnie. Lata szkolne i pierwszy okres studencki spędził w Krakowie. Dzięki wsparciu Jerzego Hlebowicza, syna zmarłego protektora, dalsze studia odbywał na zachodzie Europy: w Lejdzie, Amsterdamie, Padwie i Paryżu. Po powrocie do kraju w 1638 roku, z uwagi na gruntowne wykształcenie, jakie otrzymał, mógł aktywnie uczestniczyć w pracach sejmu Rzeczypospolitej oraz zdobyć stanowisko senatora i wojewody witebskiego. Do końca życia przebywał w służbie magnackiej i królewskiej, był rezydentem Hlebowicza, uzyskał godność dworzanina skarbowego, pełnił służbę przy podskarbitm litewskim, posiadał liczne przywileje koronne i sądowe.

Po uzyskaniu funkcji kapitana granicznego Dorohobuża kontrolował główną drogę prowadzącą ze Smoleńska do Moskwy, prowadząc jednocześnie obszerną korespondencję dyplomatyczną w sprawach ruchu granicznego z wojewodami sąsiednich grodów carskich i zbierał wiadomości o wydarzeniach w „Stolicy”. Te doświadczenia dyplomatyczne zjednały mu po latach opinię specjalisty polskiego w sprawach stosunków polsko-rosyjskich i pozwoliły na powierzenie Chrapowickiemu godności komisarza sejmowego upoważnionego do rokowań z Moskwą.

Związany początkowo z Radziwiłłami, po śmierci księcia Janusza, z właściwą sobie przebiegłością potrafił pan chorąży smoleński wystąpić jako pośrednik między obozem grupującym się w Brześciu Litewskim wokół Pawła Sapiehy i stronnikami zmarłego Radziwiłła. Gdy oddziały sapieżyńskie wkroczyły do Bielska był już ponownie wiernym poddanym króla Jan Kazimierza. Uczestniczył w rozmowach Hlebowicza z Sapiehą. Od tej chwili działalność publiczna Chrapowickiego polegała również na pośredniczeniu między Bogusławem Radziwiłłem a Pawłem Sapiehą współpracującym ze szlachtą litewską i podlaską.

Zywo zainteresowany sprawami Rzeczypospolitej aktywnie uczestniczył we wszystkich wydarzeniach. Brał udział w wielu sejmach i sejmikach, których tutaj ze względu na charakter pracy nie sposób wymienić.

Zazwyczaj należał do posłów wybijających się ponad przeciętną dużym doświadczeniem, rozważą i zręcznością polityczną. Dlatego też wielokrotnie sprawował funkcje marszałka, był deputatem do Trybunału Skarbowego i do układania konstytucji sejmowych, wszedł do grona osób układających pacta conventa, pracował w komisji do zapłaty wojsku litewskiemu i piechocie smoleńskiej, był rewizorem skarbu koronnego, uczestniczył w zjeździe zatwierdzającym traktat pokojowy polsko-szwedzki w Oliwie.

W związku ze stale rosnącym znaczeniem politycznym pamiętnikarza, chciał go pozyskać dla swoich celów obóz dworski. Zadanie to powierzono Krzysztofowi Pacowi, który pozostawał w stałym kontakcie z wybitnym parlamentarzystą szlacheckim. Mimo stale zacieśniających się związków z kręgiem dworskim, nie stał się Chrapowicki ślepym narzędziem w ręku panującego, ale nadal pozostawał w miarę obiektywnym obserwatorem życia politycznego. Kilkakrotnie występował jako mediator łagodzący zatarg króla Jana Sobieskiego z opozycyjną szlachta żmudzka, uczestniczył również w rokowaniach z legatem papieskim, był komisarzem sejmowym prowadzącym traktaty z carem, brał udział w pertraktacjach prowadzonych z posłem cesarskim w sprawie zawarcia ligi antytureckiej. Uczestniczył w akcie wydania dyplomu inwestytury na Księstwo Kurlandzkie Fryderykowi Kazimierzowi kurlandzkiemu. Był czynny do ostatnich miesięcy swego życia. Przewodniczył stale jako dyrektor witebskim sejmikom, przeprowadził na nich w 1684 roku wybór swego syna Krzysztofa, wówczas wojskiego smoleńskiego, na deputata trybunalskiego, a syna Stefana na posła na sejm. Zmarł 3 listopada 1685 roku w swym dworze w Łukiszkach pod Witebskiem.

Diariusz obejmuje zapiski codzienne z dziewięciu lat (od roku 1656 do 1664). Chrapowicki uwzględnia w nim najważniejsze wydarzenia swego życia oraz dane dotyczące wypadków w kraju. Zapisków dokonuje najczęściej na bieżąco, codziennie bądź w odstępach kilkudniowych. Notatki diariuszowe zawierają informacje o wszelkich podróżach, udziałach w zjazdach, wzajemnych wizytach i rewizytach, zgonach członków rodziny i ważniejszych osobistości, wydarzeniach na dworze królewskim, sejmach i sejmikach. *Diariusz* był dla Chrapowickiego nie tylko pamiętnikiem, ale również swoistym notatnikiem, w którym znalazły się informacje o wszelkich wypłatach dla służby, czeladzi, o zaliczkach udzielanych rzemieślnikom, o wydatkach na zboże, sprzęty domowe i gospodarskie. Odrębnym problemem, już opracowanym w formie artykułu, są codzienne zapiski o stanie pogody³⁰.

Tekst, na którym oparłam się w swojej pracy, został wydany na podstawie autografu pierwszego tomu *Diariusza*. Wydawca, Tadeusz Wasi-

lewski, z ogromnym pietyzmem potraktował właściwości języka J. A. Chrapowickiego zachowując konsekwentnie formy stosowane przez pamiętnikarza, np. *deżdż* zamiast *deszcz*, *jachać* obok *jechać*, oryginalną pisownię nazwisk oraz wszelkie oboczności. W wypadku niejednorodnych zapisów stosował najczęściej występującą w tekście z odpowiednimi kwalifikatorami.

Zniszczone partie tekstu uzupełniał na podstawie osiemnastowiecznej kopii, odróżniając jednocześnie rekonstruowane fragmenty od partii oryginalnych nawiasami kątowymi.

Badane teksty pamiętnikarskie stały się źródłem informacji, szczególnie chętnie, wykorzystywanych przez autorów powieści historycznej XIX i XX wieku. Choć ani obaj Maskiewicz, ani Chrapowicki nigdy nie zyskali sławy takiej jak Pasek czy Kitowicz, to jednak ślady lektury *Pamiętników* oraz *Diariusza* można dostrzec na przykład w *Trylogii* H. Sienkiewicza. Bogusław Maskiewicz pojawia się nawet na kartach powieści *Ogniem i mieczem*. Sienkiewicz tak go charakteryzuje: „Pan Bogusław Maszkiewicz, żołnierz dobry, choć młody, a zarazem człowiek uczony, który tę wyprawę również jak i inne pochody książęce opisał, cuda o niej opowiadał Skrzetuskiemu, co pan Wołodyjowski zaraz potwierdzał, gdyż i on brał udział w wyprawie. Widzieli też porohy i dziwili się im, a zwłaszcza straszemu Nienasytcowi, który rok rocznie jak ongi Scylla i Charybda po kilkadziesiąt ludzi pożerał. Potem puścili się na wschód, na spalone stopy, gdzie od niedogarków jazda postępować nie mogła, aż musieli koniom nogi skórą obwiązać. Spotkali tam mnóstwo gadzin, padalców i olbrzymie węże położy, na dziesięć łokci długie, a grube jak ramię męża. Po drodze na samotnych dębach ryli *pro aeterna rei memoria* herby książęce, na koniec zaszli w tak głucho stopy, gdzie już i śladów człowieka nie można było dopatrzeć”³¹. Powieściopisarz poddaje tu „literackiej obróbcę” odpowiedni fragment *Pamiętników*: „Między wszystkimi też porohami najgorszy Nienasyteć, który w siedm grobli idzie (...). Myśmy płynęli na obozowisko, gdzie jużemy nie zastali nikogo, tylko pana Zakrzewskiego i mego konia uwiązano do dębu, na którym kazał książę herb swój wyręć i mogiłę obok niego wysypać (...)... przyszliśmy do Łochwice na św. Marcin zdrowo, chwała Bogu, a mieliśmy taką pogodną jesień, że rzadko lato bywa takowe. Zaczem robactwa moc wielka była; gdzie przecie trawa hruba, nie wszystka z korzenia wygorzała. Ale te niedogarki barzo złe na konie nasze były, bo im piętki kłuły, ażeśmy w skóry nogi końskie oszywali (...). Między różnym robactwem jako to węzami, gadzinami, padalcami, natrafiliśmy na położa tak grubego jako ręka człowieka między łokciem a dłonią, a tak długiego jako kopija niemal”³². Nadając tytuł swojej powieści Sienkiewicz inspirował się znanym w XVII wieku frazeologizmem, por. „...*mieczem i ogniem* płądrować miał” SM

162, a u Paska: „Ten jaszczurowy naród trzy części ojczyzny naszej *mięciem i ogniem* zplądrował”³³. Pierwowzorem głównego bohatera *Potopu*, Andrzeja Kmicica, jest zapewne przywoływany wielokrotnie w *Diariuszu* Samuel Kmicic, porucznik chorągwi kozackiej, rotmistrz i pułkownik litewski, chorąży orszański, marszałek konfederacji wojsk litewskich³⁴.

Podobnych, aż nadto widocznych, analogii można wskazać oczywiście więcej, ale ponieważ nie jest to celem niniejszego opracowania, ograniczyłam się do przedstawienia zaledwie kilku przykładów.

3. SPOSÓB CYTOWANIA PRAC

Przy pracach cytowanych wielokrotnie, zwłaszcza tych, które zawierają materiał porównawczy do analiz, a więc np. pracach dotyczących języka autorów, poszczególnych regionów czy okresów historycznych, nie będą podawane za każdym razem pełne dane bibliograficzne. Ograniczono się w takich wypadkach wyłącznie do podania skrótu przyjętego dla danej pracy oraz strony dzieła. Pełny wykaz skrótów znajduje się w części końcowej książki.

Niniejsza praca stanowi fragment rozprawy doktorskiej napisanej w Instytucie Języka Polskiego Uniwersytetu Warszawskiego. Składam w tym miejscu serdeczne podziękowanie promotorowi Profesorowi dr. hab. Władysławowi Kupiszewskiemu za opiekę naukową oraz recenzentom Prof. dr. hab. Elżbiecie Smułkowej oraz Prof. dr. hab. Ryszardowi Rzepce za cenne wskazówki. Za zyczliwość i wsparcie okazywane mi w trakcie przygotowywania pracy do druku dziękuję Prof. UwB, dr. hab. Bogusławowi Nowowiejskiemu.

PRZYPISY

1. Z. Kurzowa, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich w XVI-XIX wieku*, Warszawa – Kraków 1993, s. 13, (dalej skrót: KurzWil).
2. T. Brajerski, *O języku Konstancji Benislawskiej*, Lublin 1961, (dalej skrót: Brajer); B. Smolińska, *Polszczyzna północnokresowa z przełomu XVII i XVIII wieku*, Wrocław 1983, (dalej skrót: Smol); J. Węgier, *Język Franciszka Bohomolca*, Poznań 1972, (dalej skrót: WęgBoh).
3. Por. A. Boleski, *Słownictwo Juliusza Słowackiego*, Warszawa 1956, (dalej skrót: Bol); Z. Kurzowa, *Język filomatów i filaretów. Przyczynek do dziejów języka polskiego w XIX wieku (Słotowórstwo i słownictwo)*, Wrocław 1963, (dalej skrót: Kurz I); H. Turska, *Język Jana Chodźki. Przyczynek do historii języka polskiego na obszarze północno-wschodniej Rzeczypospolitej*, Wilno 1939, (dalej skrót: Tur); J. Trypućko, *Język Władysława Syrokomli (Ludwika Kondratowicza)*.

4. *Przyczynek do dziejów języka literackiego w wieku XIX*, t. II, Uppsala 1957, (dalej skrót: Tryp II); M. Zarembina, *Wyrazy obce w „Panu Tadeuszu”*, Wrocław 1977, (też zamieszczona tam bibliografia).
5. Zob. L. Bednarczuk, *Z północno-wschodniej peryferii polszczyzny*, „Język Polski” LIV, 1974, s. 326-332; Z. Kurzowa, *Język polski na kresach północno-wschodnich*, [W:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. I, Wrocław 1982, s. 15.
6. J. A. Chrapowicki, *Diariusz*. Część pierwsza: lata 1656-1664, opracowanie i wstęp T. Wasilewskiego, Warszawa 1978, (dalej skrót: Ch).
7. S. i B. Maskiewiczze, *Pamiętniki*, opracował i wstępem opatrzył A. Sajkowski, Wrocław 1961 (dalej skrót: SM, BM).
8. G. Cnapius, *Thesaurus Polono-Latino-Graecus*, Kraków 1621, (dalej skrót: Cn).
9. *Słownik Jana Chryzostoma Paska*, t. I-II, Wrocław 1965, (dalej skrót: SPas).
10. Skrót: KartXVII
11. H. Borek, *Język Adama Gdaczusza*, Wrocław 1962, (dalej skrót: Bor).
12. K. Siekierska, *Język Wojciecha Stanisława Chrościńskiego. Studium mazowieckiej polszczyzny z przełomu XVII i XVIII wieku*, Wrocław 1974, (dalej skrót: Siekier).
13. J. Zieniukowa, *Z dziejów polszczyzny literackiej XVII wieku. Język pism Jana Jabłonowskiego wobec ówczesnych przepisów normatywnych*, Wrocław 1978, (dalej skrót: Zieniuk).
14. I. Szlesiński, *Słownictwo wojskowe w wybranych tekstach literackich i historycznych XVII wieku*, Wrocław 1985, (dalej skrót: SzSł).
15. *O języku i stylu „Pamiętników” J. Ch. Paska*, pod red. H. Rybickiej, Warszawa 1989.
16. A. Kowalska, *Dzieje języka polskiego na Górnym Śląsku w okresie habsburskim (1526-1742)*, Wrocław 1986, (dalej skrót: Kowal).
17. H. Wiśniewska, *Polszczyzna przemyska wieków XVII i XVIII*, Wrocław 1975, (dalej skrót: Wiśń); też, *Stylistyczne i socjalne odmiany polszczyzny lublińskiej XVII wieku*, Lublin 1977, (dalej skrót: WiśńL); też, *Kulturalna polszczyzna XVII wieku. Na przykładzie Zamościa*, Lublin 1994, (dalej skrót: WiśńZ).
18. R. Jefimow, *Z dziejów języka polskiego w Gdańsku. Stan wiedzy o polszczyźnie XVII wieku*, Gdańsk 1970, (dalej skrót: Jef).
19. Z. Stieber, *O typach polszczyzny regionalnej XVII wieku*, [W:] *Świat językowy Słowian*, Warszawa 1974, s. 272-294.
20. *Polszczyzna regionalna w okresie Renesansu i Baroku*, red. H. Wiśniewska i Cz. Kosyl, Wrocław 1984; *Odmiany polszczyzny XVII wieku*, red. H. Wiśniewska, Cz. Kosyl, Lublin 1992.
21. S. Hrabec, *Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI i XVII wieku*, Toruń 1949, (dalej skrót: Hrab).
22. Por. Bol, Brajer, Kurz I, Tryp II, Tur; zob. też: Z. Kurzowa, *Elementy kresowe w języku powieści powojennej*, Warszawa 1979, (dalej skrót: KurzPP); też: *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, pod red. J. Riegera, t. 1, *Studia i materiały*, Warszawa 1996.
23. J. Rieger, *Co wiemy o języku polskim na Kresach Wschodnich*, [W:] *Język polski dawnych...*, s. 11-16.
24. B. Nowowiejski, *Kresowizm – co to takiego?*, [W:] *Wilno i kresy północno-wschodnie. Polszczyzna kresowa*, Białystok 1996, t. III, s. 43-62.
25. A. Nagórko, „Granica” vs „Grenze”, „Kresy” vs „Kreis” (z historii wzajemnych zapożyczeń) [W:] *Granice i pogranicza. Język i historia. Materiały konferencji*

- naukowej, Warszawa 27-28 maja 1993, red. S. Dubisz, A. Nagórko, Warszawa 1994.
25. K. Handke, *Pojęcie „kresy” na tle relacji: centrum–peryferie*, [W:] *Kresy pojęcie i rzeczywistość*, pod. red. K. Handke, Warszawa 1997, s. 53-62.
 26. R. Kiersnowski, *Kresy przez małe i wielkie „K” – kryterium tożsamości*, [W:] *Kresy – pojęcie i rzeczywistość*, s. 109-118.
 27. S. i B. Maskiewiczze, *Pamiętniki*, s. 30.
 28. S. i B. Maskiewiczze, *Pamiętniki*, s. 64.
 29. Zob. *Wstęp*, S. i B. Maskiewiczze, *Pamiętniki*, s. 89.
 30. W. Kupiszewski, *Słownictwo meteorologiczne w XVII-wiecznym zabytku*, „Slavia Occidentalis” 1983, s. 40-63.
 31. H. Sienkiewicz, *Ogniem i mieczem*, Warszawa 1971, s. 69-70.
 30. S. i B. Maskiewiczze, *Pamiętniki*, s. 234-235.
 32. Por. Wykaz zwrotów i wyrażeń określających czynność wojowania i sposób prowadzenia wojny; S. Skorupka, *Frazeologia w „Pamiętnikach” Jana Chryzostoma Paska (ogólna charakterystyka)*, [W:] *O języku i stylu „Pamiętników” Jana Chryzostoma Paska*, red. H. Rybicka, Warszawa 1989, s. 199.
 33. Por. J. A. Chrapowicki, *Diariusz*, s. 157, 232-238, 240-241, 253, 267, 366, 372, 436, 443, 472, 485, 546 itd.

II. SŁOWOTWÓRSTWO

W rozdziale tym przedstawiono tylko te formacje słowotwórcze, które we współczesnej polszczyźnie już nie występują lub są przestarzałe (np.: *synowiec*, *harcownik*), występują w innym niż pierwotnie znaczeniu (np.: *strzelba*, *ojczyzna*), posiadają inne formanty (np.: *gończyk*, *posłannik*). O wyekscerpowaniu z badanych materiałów prezentowanych niżej form decydowały informacje zawarte w *Słowniku języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego¹. Brak hasła w SJP lub odnotowanie formy z kwalifikatorem *dawne*, *przestarzałe*, *historyczne*, *regionalne* itp. były w tym względzie ostatecznym kryterium. Wyjątkowo omówiono tu również takie wyrazy, które w SJP rejestrowane są bez kwalifikatorów, i które w ciągu ostatnich czterdziestu lat uległy licznym przesunięciom, zmianom znaczeniowym, także zmianom pod względem łączliwości leksykalnej i stylistycznej².

Materiał skonfrontowano też ze słownikiem Knapskiego³, Lindego⁴, Orgelbranda⁵, Karłowicza, Kryńskiego i Niedźwiedzkiego⁶, Paska⁷, kartoteką słownika XVII wieku (KartXVII), a jeśli forma była słabo zaświadczona w innych źródłach, również ze *Słownikiem staropolskim*⁸, *Słownikiem polszczyzny XVI wieku*⁹ i *Słownikiem gwar polskich*¹⁰. Szczególnie cenne źródło informacji stanowiły opracowania dotyczące polszczyzny XVII i XVIII wieku¹¹ oraz monografie języka pisarzy kresowych po wiek XX włącznie¹².

Porównując formacje słowotwórcze użyte przez pamiętnikarzy z materiałem cytowanych wyżej prac omawiających język innych autorów uwzględniono dynamikę systemu słowotwórczego, wskazano zjawiska ogólnopolskie i peryferyjne (archaizmy, neologizmy i regionalizmy).

W materiale tym znalazły się również wyrazy posiadające niejasną już dzisiaj budowę słowotwórczą (np.: *pogłównie*, *podymne*), a także formacje utworzone od obcej podstawy słowotwórczej polskimi sufiksami (np.: *szyszować*, *muselbasowy*). Derywaty utworzone od zapożyczeń

za pomocą polskich formantów i w zgodzie z zasadami polskiej sztuki budowania wyrazów już tradycyjnie uchodzą jednostki rodzime¹³.

1. RZECZOWNIKI

1.1. Rzeczowniki męskie

1.1.1. Formacje sufiksalne

Sufiks *-ek*

a) rzeczowniki odrzeczownikowe

– w funkcji deminutywnej

chartek 'szczenie charta': „**Chartek** czarny, białoszyi, który się urodził pod Krzyczewem sam jeden tylko i nazwał go Król JM Jedynakiem” Ch 482. Cn i SPas tylko **chart**, SL **chart** i **charteczka** 'mała charcica'; SW w tym znaczeniu **charcik**. Mimo braku wyraźnych poświadczeń w innych słownikach, SJP notuje bez kwalifikatorów.

horodek 'mały gród, miasteczko': „Uczynili sobie **horodek**” SM 165. Postać deminutywną notuje wyłącznie SW, ale bez przykładu. Jest to formacja utworzona od obcej podstawy **horod** sufiksem modyfikacyjnym **-ek**. Jak wynika z badań W. Doroszewskiego przyrostek ten w takiej funkcji występował bardzo często, a w każdym razie częściej niż inne formanty¹⁴. Sufiks **-ek** w tej funkcji łączy się z obcymi podstawami słowotwórczymi również u innych pisarzy tej epoki¹⁵.

pacholeczek 'mały pacholek' lub 'pacholek byle jaki': „...chudzieńki **pacholeczek**” SM 191. Cn nie poświadcza, SPas również, SL i SWil notują pod **pacholek**, SJP brak, Kart XVII.

znaczek 'mały oddział, chorągiew': „Mogilnicki rotmistrz był z znaczkem we dworze” Ch 123, „...tu tedy szedł **znaczek**” Ch 386. Słowniki notują, SJP jako *dawne*, Kart XVII.

wiatrek 'mały, łagodny wiatr': „...czasem **wiatrek** chłodny” Ch 91, „Pogoda barzo piękna, **wiatrek** chłodny” Ch 88. Cn i SPas nie notują, SL pod **wiatr**, SWil bez przykładu, SJP brak, Kart XVII. Dziś tylko **wiaterek**.

– w funkcji neutralnej

ostrożek 'obwarowanie': „...długo na błoniu w równinie pięknej pod **ostrożkiem** ich równą wagą szczęścia na obie strony z nieprzyjacielem czyniąc” SM 126, „...wyciął jeden **ostrożek** chłopów i strzelców Moskwy” Ch 456. Cn notuje **ostróg** i **ostrożek**, SPas nie poświadcza, SL, SWil pod **ostróg**, SW, SJP jako *dawne*, Kart XVII.

rozdziątek 'podział': „...bo mi natenczas p. podkomorzego przyszło wywodzić na **rozdziątek** imienia Sewrecza i Limontowa” SM 204-205. Cn nie notuje, SPas również, SL pod **rozdziął**, SWil nie poświadcza formy deminutywnej, Kart XVII, SJP w innym znaczeniu.

siostrzonek 'siostrzeniec': „...**siostrzonek** onego Hrehory Hrehorowicz Cirykow barziej zdegustowany został” BM 281. Słowniki notują **siostrzeniec**, **siostrzeniec**, **siostrzan**, SJP **siostrzan** jako *dawne*.

spodek 'spód, dół': „**Spodkiem** podkopawszy się pod naszych prochami wyrzuca” SM 117. Cn potwierdza, SPas brak, SL, SWil i SW notują, SJP jako *przestarzałe*, Kart XVII.

zadek 'tył': „Tedy ex consilio Król JM udał się trochę w **zadku** Nowogródkowi (...) umyśliwszy wojsko rozłożyć do pory wiosennej” Ch 458. Cn wyłącznie w znaczeniu 'odbyt, siedzenie', SWil i SW notują, SJP jako *pospolite* w znaczeniu 'poślądki', a jako *gwarowe* 'podwozie'.

– w funkcji pogardliwej

Polaczek: „...trafił się jeden **Polaczek**, co język łaciński rozumiał i tych skrycie po moskiewsku wodząc miał, w pokoju się z nim zawierając długo nabywszy ksiąg łacińskich i niemieckich, i nawykł był od nich siła” SM 146.

b) rzeczowniki utworzone od wyrażen syntaktycznych

– w funkcji neutralnej

bezuszek 'nie mający uszu?': „Przefrymarczyłem bachmata **bezuszka** z panem Kotłem na dereszowatego” Ch 257. Cn nie notuje, SPas również, SL **bezuchy**, **bezuszny**, SWil w znaczeniu 'drapieżny ssak, łasica', SW bez przykładu z odsyłaczem do **śmierdziel** 'zwierzę z rodziny kunowatych', SJP brak. Słowniki nie potwierdzają znaczenia kontekstowego.

podpisek 'substytut pisarza ziemskiego, w dawnej administracji polskiej pomocnik pisarza': „Pan Butkiewicz **podpisek** był dla sprawiedliwości” Ch 366. Cn notuje, SPas brak, SL, SWil; SW i SJP jako *dawne*, Kart XVII.

podśedeł 'zastępca sędziego': „...nowina mię zaszła (...) o czymem zaraz dał znać do pana **podśedka**” SM 183, „...teraz będą mieli na pana **podśedka** respekt” BM 278. Słowniki notują, SJP jako *historyczne*, Kart XVII.

W. Doroszewski zwraca uwagę na dużą żywotność i produktywność w XVI-XVII wieku przyrostka **-ek** w funkcji neutralnego formantu tworzącego rzeczowniki od połączeń syntaktycznych¹⁶.

Dodatkowego wyjaśnienia wymagają nazwy **podpisek** i **podśedeł**. Pochodzą one od wyrażen przyimkowych, podstawą wyrażenia przyimkowego jest tu nazwa osobowa, a przedrostek **pod-** służy do zróżnicowania hierarchicznego. Nowa nazwa oznacza tu zastępcę urzędnika nazwanego wyrazem podstawowym¹⁷; por. inaczej **podczaszy**, **podkomorzy**.

Sufiks **-ik (-yk)**

a) formacje odrzeczownikowe

– w funkcji deminutywnej

carzyk 'mały car, władca mało znaczącego państwa': „Zonę jego car oddał za **carzyka** tatarskiego” SM 140. Cn i SPas tylko **car**, SL potwierdza z cytatami z XVII wieku, SWil w tym znaczeniu, SW cytuje Mickiewicza, SJP jako *dawne*, KartXVII.

deżdzyk 'mały deszcz': „Gorąco, w wieczór trochę **deżdzyk** był i gorąco” Ch 97. Słowniki notują wyłącznie formę **deszczyk**. Mimo wyraźnej analogii do błrus. **dożdzyk** wydaje się, że mamy tu do czynienia z regularną formą deminutywną od stosowanej konsekwentnie przez Chrapowickiego archaicznej już w tym czasie postaci fonetycznej **deżdż**¹⁸. Istnienie formy **deżdzyk** w zabytkach języka polskiego poświadczają badania W. Kupiszewskiego (KupiszMet 25-26).

gończyk 'goniec': „...posłał **gończyka**” Ch 466, „Przyjeżdżał wczora **gończyk** od cara” Ch 489. Cn brak, SPas również, SL w XVII i XVIII wieku, SWil **goniec** i przymiotnik **gończy**, SW i SJP tylko **goniec**.

pacholik 'młody pacholek': „Był przy nim blisko pół roku za **pacholika**” SM 189. Cn i SPas nie notują, SWil bez przykładu i z odsyłaczem do **pacholek**, SW, KartXVII.

proporczyk 'mały oddział': „Wasił Podrezow chorąży **proporczyk** postanowił” BM 278. Cn nie notuje, SPas, SL, SWil, SW; SJP *przestarzałe*; zob. też SzSł 78 **proporzec**.

regestrzyk 'rejestr, mały, krótki rejestr': „Był pan szlachcic oszmiański (...), dał i **regestrzyk**” Ch 435. Cn potwierdza, SPas nie notuje, SL tylko **regiestrzyk**, SWil i SW z uwagą: „zdrobnienie od **regestr**”, SJP jako *przestarzałe*, KartXVII.

rządzyk 'uprząż': „**Rządzyk** blachmalowy kupiłem” Ch 353, „**Rządzyk** też w pukliki na białym rzemieniu sadzony” BM 327. Słowniki formę zdrobniałą notują, SJP jako *dawne*, KartXVII.

– w funkcji neutralnej

strożyk 'język spustowy': „**Strożyk** pistoletowy” BM 255. Notuje tylko SW; por. SzSł 99 **stroż** 'urządzenie spustowe'.

b) formacje odprzymiotnikowe

– w funkcji neutralnej

dożywotnik 'dożywotni posiadacz królewskiej ziemi': „...do **dożywotników** jeźdzali po chleb” Ch 389. Cn wyłącznie **dożywocie**, **dożywotni**, SPas tak jak Cn, SL bez przykładu, SWil i SW poświadczają.

Nagromadzenie formacji deminutywnych, na co już wielokrotnie zwracano uwagę, jest zjawiskiem charakterystycznym dla tekstów kresowych¹⁹. Formanty **-ek**, **-ik (-yk)** są również bardzo produktywne w języku pamiętnikarzy, choć zbyt wielu wyrazów, które swoją formą odbiegałyby od norm współczesnych w tekście nie odnaleziono. Większość wśród wynotowanych formacji słowotwórczych stanowią wyrazy znane i używane obecnie, np.: **wietrzyk** Ch 91, **pałacyk** Ch 92.

Sufiks **-nik**

a) formacje odrzeczownikowe

– w funkcji neutralnej

budnik 'człowiek zatrudniony w lesie': „...za mil 4 stamtąd byli **budnicy** w lesie, do których się udał z tym podjazdem” Ch 448. Cn brak, podobnie SPas; SL w znaczeniu 'tego, który w **budzie** mieszka' z cytatem z Zimorowica, SWil z tym samym przykładem, SW, SJP z kwalifikatorem *przestarzałe*, KartXVII.

czesznik 'urzędnik w dawnej Polsce mający staranie o trunki': „Odano mi listy od pana Staszewskiego, **czesznika** warszawskiego” Ch 531. Cn i SPas notują, SL odsyła do **podczaszy**, SWil, SW i SJP jako *dawne*, KartXVII.

kopijnik 'rycerz uzbrojony w kopię': „Nie lza było naszemu **kopijnikowi**, jeno śpieszyć się” SM 156. Słowniki notują w tym znaczeniu, SJP jako *historyczne*, KartXVII, SzSł 39.

podwodnik 'ten, który powozi podwodą': „Odprawiłem **podwodnika** do Andrianek” Ch 224. Cn notuje, SPas nie poświadczają, SL w XVII i XVIII wieku, SWil, SW; SJP jako *przestarzałe*, KartXVII.

stadnik 'koniuch, ten, który dogląda stada': „Z Bujnowa przyszedł **stadnik**” Ch 136. Nie notuje tylko SPas; SJP w tym znaczeniu jako *dawne*, KartXVII.

stolnik 'w dawnej Polsce urzędnik nadworny opiekujący się kuchnią i nadzorujący podawanie potraw na stół królewski', później w XIV-XVII wieku 'tytułarny urzędnik ziemski': „Pan Wincenty Korwin Gąsiewski **stolnik** W. Ks. Litewskiego podjął się regimentować” BM 268. Słowniki notują, SJP jako *historyczne*, KartXVII. A. Zajda również uznaje formację za niewątpliwą twórczą odrzeczownikową z formantem **-nik** od **stół** (ZajUrż 18).

b) formacje odczasownikowe

harcownik 'rycerz pojedynkujący się przed bitwą': „...jeno z **harcownikami** uganiał się” SM 156. Cn notuje, SPas nie potwierdza, SL, SWil, SW, SJP z uwagą *historyczne*; też SzSł 31.

najeźdnik 'najeźdźca': „W Borysowie rezydował czas niemały, ekskuzując się, żebyśmy nie cara jegomości ludzi gromili, ale **najeźdników** i rozbójników” SM 149. Cn notuje, SPas brak, SL i SWil bez przykładu, SW z odsyłaczem do **najeźdźca**, SJP jako *przestarzałe*, KartXVII. Formacji tej używa również Chrościński (Siekier 133), też SzŚl 50.

rabownik 'rabuś': „**Rabownicy** po wsiach chcieli rabować, ale musieli powracać fanty” Ch 371. Cn brak, SPas również, SL odsyła do **łupieżca** i **rozbójnik**, SWil bez przykładu, SW jako *staropolskie*, SJP – *dawne*, KartXVII. Formacja znana jest również Chrościńskiemu (Siekier 212).

woźnik 'koń zaprzęgowy': „Zmieszano owsa (...) szank 2 dla **woźników**” Ch 132, „...kupiłem **woźniki** szpakowate” SM 196. Pierwszy potwierdzony zapis pochodzi z połowy XV wieku²⁰. Cn notuje, SPas nie poświadczają, SL w XVII wieku, SWil, SW; SJP *dawne*.

b) formacje odmiesłowe

posłannik 'posłaniec': „Tymczasem **posłannikowie**, to z obozu, to do obozu, to od cara, to do cara chodzą” Ch 297, „... **posłannika** jednego” SM 189. Cn poświadczają, SPas brak, SL, SWil, SW, SJP z kwalifikatorem *dawne*, KartXVII.

c) formacje odliczebnikowe

setnik 'przełożony nad setką ludzi': „...przyjeżdżał **setnik** z hramotą” Ch 486. Słowniki w tym znaczeniu notują, SJP jako *historyczne*, KartXVII.

Wszystkie wymienione wyżej formacje słotwórcze utworzone za pomocą formantu **-nik** to nomina agentis. Oznaczają one bądź wykonawcę czynności nazwanej przez czasownik stanowiący podstawę słotwórczą (**harcownik**, **najeźdnik**, **posłannik**, **rabownik**), bądź osobę pozostającą w aktywnym stosunku do przedmiotu określanego przez rzeczownik motywujący (**kopijnik**, **podwodnik**, **stadnik**, **stolnik**). Jedynym przykładem formacji będącej nazwą nieosobowego subiekta czynności jest **woźnik** 'koń zaprzęgowy'. Z. Kurzowa zwraca uwagę na ogromną produktywność przyrostków **-ik**, **-nik**, **-ownik** w XVII i XVIII wieku. W ciągu wieku XIX zakres użycia i produktywność tych formantów wyraźnie się kurczy, a ich funkcje przejmują inne sufiksy, **-arz**, **-(owi)ec**, **-(i)ciel** (Kurzwil 122).

Sufiks **-elnik**

mietelnik 'kuglarz, cyrkowiec': „...przed nimi figlują to tańcami rozmaitymi moskiewskimi, łamiąc się podczas jako **mietelnicy**” SM 141. Cn potwierdza znaczenie, SPas nie notuje, SL z cytatem z Mączyńskiego, SWil bez przykładu, SW jako *staropolskie* w znaczeniu 'linoskoczek, kuglarz pokazujący sztuki na linie' z uwagą: od **miotła**, SJP nie poświadczają, KartXVII. Zapewne od czasownika **miotać**.

Sufiks **-czyk**

hospodarczyk 'mało znaczący władca': „Przyczyna tej wojny po dwakroć wtargnięcie do Wołoch Stefana Potockiego i Koreckiego Samuela z **hospodarczykiem** wołoskim” SM 219. Cn nie notuje, SPas również, SL pod **hospodar**, SWil bez przykładu, SJP jako *dawne* 'syn hospodara'. Jest to formacja słotwórcza utworzona od obcej podstawy słotwórczej za pomocą występującego w polszczyźnie sufiksu. Derywat ma wyraźnie kresowy charakter, o czym przekonuje choćby nagłosowe **h-**, zasięg występowania nazwy oraz sposób jej odnotowania w słownikach.

Pominięte tu zostały formy pogardliwe znane polszczyźnie współczesnej typu **sprzedawczyk**.

Formant **-czyk** tworzył w XVII wieku głównie nazwy wykonawców zawodów niższego szczebla; pomocników, chłopów do posługi, czeladników itp. Formy te wyrażały z reguły pogardliwy, lekceważący stosunek do nazywanej osoby. Zwraca również na to uwagę K. Siekierska w monografii poświęconej językowi Chrościńskiego (Siekier 21-22).

Sufiks **-ec**

a) rzeczowniki odrzeczownikowe

doniec 'kozak znad Donu': „Zarucki (...) podbił bębenka **dońcom**” SM 168. Cn i SPas nie notują, SL z jednym przykładem z Twardowskiego, SWil bez przykładów, ts. SW; SJP jako *dawne regionalne*, KartXVII u pisarzy kresowych.

myśliwiec 'myśliwy': „Pisałem do pani Lubienieckiej przez **myśliwca**” Ch 273. Cn nie notuje, SPas poświadczają, SL z licznymi cytatami, SWil, SW, SJP w tym znaczeniu jako *przestarzałe*, KartXVII.

źrzebiec 'żrebak, młody koń': „**Żrzebca** masztalerz prowadził” Ch 486. Cn notuje, SPas brak, SL poświadczają, SWil bez przykładu, SW z odsyłaczem do **źrebiec**, **źrebię**, SJP **źrebiec** jako *gwarowe*, KartXVII. W tekście Chrapowickiego, podobnie jak w pismach Chrościńskiego (Siekier 128), formacja ta zachowuje swój pierwotny charakter deminutywny.

b) rzeczowniki odmiesłowe

oblężeniec – tu 'oblężony': „...kazał Chowański na dedycją namawiać **oblężenców**” BM 288, „...rzucili się bez sprawy **oblężency** na wał” BM 297, „...obietnicami uwodząc **oblężenców**” BM 301. Cn tylko **oblężeniec**, SPas poświadczają, SL w XVI-XVII wieku, SWil z uwagą, że wyraz najczęściej używany był w l.mn., SW jako *staropolskie* z cytatem z Bielskiego, SJP jako *dawne*, KartXVII; zob. też u Chrościńskiego (Siekier 128), też SzŚl 53. U Rzewuskiego formacja występuje w znaczeniu 'ten, który

oblega'. Repartycję obu znaczeń zaświadcza słowniki już z przykładami z XVII wieku. „Przesunięcie znaczenia z nazwy osoby doznającej skutków czynności, czyli biernego obiektu czynności oblegania, na nazwę wykonawcy czynności umożliwił w formacjach utworzonych od imiesłówów biernych proces adiektywizacji imiesłówów, w których zacierała się wyrazistość kategorii werbalnych”²¹.

Sufiks *-iniec (-yniec)*

ordyniec 'jeden z ordy, Tatar': „Po południu prędko przyjechał *ordyniec* i Naski Tatarzyn” Ch 449. Cn brak, SPas w innym znaczeniu, SL i SWil odsyłają do *hordyniec*, SJP jako *historyczne*; por. też SzSł 61.

sapieźniec 'żołnierz Sapiehy': „Z *sapieźnicami* też zsyłaliśmy się, bo to inaczej być nie mogło” SM 187. SJP brak, SWil tylko *sapieżanka* 'rodzaj gruszy przywiezionej do Polski przez jednego z Sapiechów?'

zwierzyniec 'dawny ogrodowy teren, zwykle w lesie, gdzie trzymało się zwierzęta dla celów łownych': „Nocleg za Mirem, u tego, co *zwierzynica* pilnuje” Ch 257. Cn potwierdza, SPas brak, SL w XVI-XVII wieku, SWil, SW; SJP z kwalifikatorem *dawne*, KartXVII.

Sufiks *-owiec*

synowiec 'syn brata': „Tę wiadomość przyniósł *synowiec* pana wojewody” Ch 263, „Pan hetman *synowca* swego wysłał” SM 131. Słowniki notują, dopiero SJP jako *przestarzałe*. Formę poświadczono też u Chrościńskiego (Siekier 262), a szczegółowe wnioski znajdują się w pracy o stopniach pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego w historii i dialektach języka polskiego²².

Wśród formacji słowotwórczych utworzonych formantem *-ec, -iniec, -yniec, -owiec* możemy wyodrębnić rzeczowniki będące nazwami:

- osób z kimś bądź czymś związanych (*ordyniec, sapieźniec*),
- mieszkańców określonych terenów (*doniec*),
- zawodów (*myśliwiec*),
- pokrewieństwa (*synowiec*),
- terenów oraz miejsc (*zwierzyniec*),
- istot niedorostłych (*źrzebiec*).

Sufiks *-arz*

Odnacza się w polszczyźnie dużą produktywnością. Początkowo występował on w połączeniu z pniami nominalnymi, co było bardzo charakterystyczne dla całej słowiańszczyzny, dopiero później z pniami werbalnymi,

tworzy nazwy osób od podstaw zarówno rodzimych, jak i obcych (ZajUrz20).

pieczętarz 'ten, który zawiaduje pieczęcią, urzędnik dysponujący pieczęcią': „...pisałem do ich. m. panów *pieczętarzów*” Ch 268, „...panami *pieczętarzami*” Ch 549. Cn poświadcza, SPas nie notuje, SL, SWil, SW, SJP jako *historyczne*, KartXVII; również u Jabłonowskiego (Zieniuk 59) i Chrościńskiego (Siekier 140). Formacja odczasownikowa, por. (ZajUrz 20).

posztarz 'posłaniec, listonosz': „List posłałem przez *posztarza*” Ch 468, „Trzech listów nie posłałem, bo *posztarz*, którego pan podkanclerzy obiecał był przysłać do mnie nie przyjechał” Ch 253. Cn notuje *posztarz*, SPas brak, SL i SWil, SW jako *staropolskie* z uwagą: *od poczta*, SJP jako *dawne* z przykładami z XIX wieku, KartXVII; też *pocztarz* u Chrościńskiego jako formacja rodzima (Siekier 140). Niektórzy badacze wskazują na pośrednictwo bñrus. *počtar*.

puszkarz 'kanonier, artylerzysta': „...*puszkarz* nasz z kilku dział uderzył w łód na Muchowcu” Ch 221, „...*puszkarzy*” SM 171. Wyraz ten został utworzony od czeskiego zapożyczenia *puszka* 'działo' przy pomocy polskiego formantu *-arz*. Formę *puszkarz* notują Cn, SPas, SL, SWil; SW z uwagą *staropolskie*, SJP – *dawne*, KartXVII; SzSł 82 ze wskazaniem na rodowód czes. *puškar*.

Sufiks *-yn*

Tworzy formacje odrzeczownikowe będące nazwami narodowości.

Tatarzyn 'Tatar': „Odprawiłem tego *Tatarzyna*” Ch 425, „...potkałem *Tatarzyna* z obozu” Ch 440. Cn potwierdza, SPas nie notuje, SL, SWil, SW, SJP jako *dawne*, KartXVII.

Turczyn 'Turek': „Oznajmują o wielkich sukcesach *Turczyna*” Ch 435. Cn, SL, SWil, SW, SJP jako *dawne*, KartXVII.

Jak wynika z przytoczonych przykładów formant ten nie odznaczał się w XVII wieku dużą produktywnością. Również we współczesnej polszczyźnie ma on charakter jednostkowy występując w jednym tylko derywacie motywowanym czasownikiem *mleć (młyn)*²³.

Sufiks *-i (-y)*

Sufiks ten zastąpił w prezentowanych niżej nazwach pierwotny formant *-e* (psł. *je*). Początki tego procesu sięgają II połowy XV wieku, kiedy to pod wpływem oddziaływania nazw genetycznie przymiotnikowych, np.: *chorąży, wojski* pojawiły się pierwsze zapisy typu *podkomorzy* zamiast *podkomorze*²⁴.

Omówione w tej części pracy formacje słowotwórcze oparte są na wyrażeniu przyimkowym. Mimo pozornej identyczności formalnej

derywatów utworzonych przy pomocy formantu *-i (-y)*, można wyodrębnić dwie grupy formacji ze względu na funkcję *pod-* i znaczenie rzeczownika wchodzącego w skład nowo utworzonej nazwy. Do pierwszej grupy zaliczyłabym nazwy: *podczaszy*, *podkomorzy*, *podskarbi*, *podstoli*. Podstawą wyrażenia przyimkowego są tu rzeczowniki *komora*, *czasza*, *stół*, *skarb*. Przedrostek *pod-* występuje w funkcji przyimka *przy*, *u* i wyznacza stosunek bliskości, a nie podrzędności desygnatu nowej nazwy do desygnatu podstawy wyrażenia przyimkowego. Zależność jest tutaj taka, jak w wyrażeniach *pod lasem*, *pod miastem*, gdzie przyimek *pod* oznacza bliskie położenie miejsca względem danego obiektu (ZajUrz 20).

podczaszy 'urzędnik w dawnej Polsce sprawujący opiekę nad trunkami przy stole, przełożony nad czaszą', 'później tytułowy urzędnik ziemski mianowany przez króla': „...dali na się asekuracją królowi jmc. pan wojewoda krakowski i *podczaszy*” SM 103, „Tam obaczywszy się z porucznikiem p. Albrychtem *podczaszym* smoleńskim prosili nas...” BM 259. Słowniki notują w tym znaczeniu, SJP jako *historyczne*; też u Chrościńskiego (Siekier 278).

podkomorzy 'wysoki urzędnik ziemski rozstrzygający sprawy graniczne': „Był u mnie jm. pan Masalski, *podkomorzy* grodzieński” Ch 282. Słowniki notują m.in. w tym znaczeniu, SJP jako *historyczne*, KartXVII.

podskarbi 'urzędnik zarządzający skarbem': „Pan Stankiewicz i pan *podskarbi* nadworny W. Ks. Litewskiego przyjchali” Ch 98, „Sprawę o zabicie pana *podskarbiego*...” Ch 536. Słowniki notują, SJP jako *historyczne*.

podstoli 'do XIV wieku urzędnik usługujący przy stole królewskim, później urzędnik ziemski': „...pisarz polny (...) i *podstoli* przeprowadzą się za Bug” Ch 234. Cn notuje, podobnie SPas, SL i SW; SWil jako 'namiestnik stolnika', SJP jako *historyczne*, KartXVII.

Drugą grupę nazw opartych na wyrażeniu przyimkowym stanowią derywaty, w których *pod-* wyznacza stosunek podrzędności desygnatu nowej nazwy wobec desygnatu podstawy wyrażenia przyimkowego. W tym wypadku podstawą wyrażenia przyimkowego jest nazwa osobowa, a przedrostek *pod-* służy do zróżnicowania hierarchicznego. Derywat określa zastępcę urzędnika nazwanego wyrazem podstawowym (ZajUrz 16).

podkanclerzy 'zastępca kanclerza': „Dano znać, że pan *podkanclerzy* periculose zachorzał na gorączkę” Ch 199, „Tamże w Siemiatyczach u pana *podkanclerzego*” Ch 409, „Pod ten czas p. *podkanclerzemu* litewskiemu, Gabrijelowi Wojnie, uciekł syn” SM 189. Słowniki notują, SJP jako *historyczne*, KartXVII.

podproboszczy 'zastępca proboszcza': „...ksiądz *podproboszczy* był” Ch 308. Cn brak, ts. SPas; SL i SWil bez przykładu, SW i SJP jako *dawne*, KartXVII.

podwojewodzi 'zastępca wojewody': „...*podwojewodzi* nowogródzki” SM 209. Cn notuje, SPas brak, SL poświadczają, SWil *podwojewodzy*, w l.mn. *podwojewodzi* z uwagą: „w prowincjach, gdzie wojewodowie byli zarazem starostami, *podwojewodzi* zwali się sądowymi, strzegli sprawiedliwości w miarach, wagach, oznaczali ceną produktów”, SJP z kwalifikatorem *dawne*, KartXVII.

Odnótowałam też jeden przykład formacji odczasownikowej.

krajczy 'urzędnik dworski mający obowiązek krajania potraw na stół królewski', potem 'honorowy tytuł wysokiego urzędnika wojewódzkiego w Polsce i na Litwie': „...tamże zjachałem się z panem *krajczym* koronnym” Ch 258, „List od jm. pan *krajczego* W.Ks.Litewskiego oddano z Grodna” Ch 383. Słowniki notują w tym znaczeniu, SJP jako *historyczne*, KartXVII; też w pracy o nazwach urzędników staropolskich (ZajUrz 15).

1.1.2. Przymiotnikowa forma rzeczownika

Rzeczownikowe użycia przymiotników dotyczą chyba przede wszystkim zmian semantycznych i kategoryalnych, jednak ze względu na praktykę stosowaną w podobnych pracach, włączyłam te formy do słowotwórstwa (por. Siekier 143).

domowy 'domownik': „Umarł pan sędzia smoleński, wielkiego nas *domowych* nabawiwszy żalu” Ch 133, „Wszystkich *domowych* z łaski Bożej zdrowo zastałem” SM 219. Cn nie notuje, SPas w tym znaczeniu, SL 'do domu należący' z odsyłaczem do *domownik*, SWil i SW poświadczają, SJP bez kwalifikatorów, ale wyłącznie z przykładami z XIX wieku (Mickiewicza i Sienkiewicza), KartXVII.

pieszy 'posłaniec': „Posłałem *pieszego* z listem” Ch 278. Cn potwierdza, SPas nie notuje, SL, SWil, SW, SJP w innym znaczeniu.

rodzony 'brat': „Oddano list od Ilaszewicza z Łaban, który przysłał listy od pana Józefa, *rodzonego* mego” Ch 349. Cn całe połączenie *rodzony brat*, SPas 'pochodzący od tych samych rodziców', w użyciu rzeczownikowym 'brat', SL potwierdza, SW jako *staropolskie*, SJP *przestarzałe*, dziś *środkowe*; też u Jabłonowskiego i Chrościńskiego (Zieniuk 66, Siekier 261), KartXVII.

skarbowy 'mający pieczę nad skarbem, skarbnik': „Panów *skarbowych* i uniwersał wysłano” Ch 380-381. Słowniki znaczenie potwierdzają, SJP jako *dawne*, KartXVII.

umyślny 'posłaniec': „Przez *umyślnego* pisałem do jm. pana starosty” Ch 352. Cn w innym znaczeniu, SPas, SL i SW potwierdzają, SWil wyłącznie w znaczeniu przymiotnikowym, SJP jako *dawne* z cytatami z Dąbrowskiej i Kitowicza.

1.2. Rzeczowniki żeńskie

1.2.1. Formacje sufiksalne

Sufiks -a

a) formacje odczasownikowe

leża 'miejsce postoju wojska': „...wojsko stało **leżą**” Ch 149, „Poszedłem pod **leżą** do Chreptyjowa” SM 100. Cn notuje, SPas brak, SL, SWil, SW, SJP jako *historyczne*; też u Gdacjusza (Bor 134), KartXVII; SzSł 43.

namowa 'umowa, obrady': „Była **namowa** nasza u księdza biskupa” Ch 378, „O ustawie jej była **namowa**” SM 187. Cn w tym znaczeniu, SPas nie notuje, SL i SWil potwierdzają, SW jako *staropolskie*, SJP jako *dawne*, KartXVII.

nasada '?': „Srodze tu wielkie we wsiach **nasady**, które jednak po części popalone” Ch 466. SłXVI w znaczeniu 'zasadzka', SL, SWil i SW 'rękojeść, trzonek', 'fundament', 'spod wozu'; por. też **nasiadłość** 'ludność'.

obrada 'obrada, narada': „...życzą nam prędkiej **obrady**” Ch 376. Cn i SPas notują, SL z cytatem z Volumina Legum, SW i SJP w l.p. i w l.mn. z uwagą: „dziś tylko w l.mn.”; też u Chrościńskiego (Siekier 146).

obraza 'obrażenie, skaleczenie': „...choć ich wysoko było rzuciło, a to bez **obrazy** na ziemię padli” SM 169. Cn notuje w tym znaczeniu, SPas tylko obraz 'wizerunek', SL cytuje Knapskiego, Skargę, a z XIX wieku Słowackiego; SWil już z uwagą *przenośne*, SW z cytatami ze Skargi i Kochanowskiego, SJP w tym znaczeniu jako *dawne*, KartXVII; też u Beniśławskiej (Brajer 118). Konkretnie znaczenie rzeczownika utrzymuje się w zasadzie do schyłku XIX wieku, a ostatnim refleksem tradycyjnego znaczenia jest rzeczownik **obrażenia** 'uszkodzenie ciała na skutek wypadku'²⁵.

ostawa 'zła opinia': „Sam się do więzienia dostał, z wielką **ostawą** i ohydą narodu polskiego” SM 182. Cn notuje, SPas brak, SL i SW z tym samym przykładem z Górnickiego jako *rzadko używane*, SWil jako *przenośne*, SJP jako *dawne*, KartXVII.

ponowa – tu 'potwierdzona wiadomość': „Mając te wiadomości i różne **ponowy**, wyjchaliśmy z Andrianek” Ch 216, „Przyszła **ponowa** z Rosławia, że jm. pan hetman polny odjął wodę Moskwie” Ch 444, „Przychodziły **ponowy** o Chowańskim, że dał bitwę w polu” Ch 494. Cn notuje, SPas nie poświadcza, SL z XVII wieku, SWil i SW w znaczeniu 'potwierdzenie', SJP jako *dawne* ze Staszica, KartXVII. U Chrościńskiego forma występuje w znaczeniu 'ponowienie, odnowienie' (Siekier 147).

poraza 'porażka': „...po świeżej **porazie** naszych” SM 218. Cn notuje, SPas nie poświadcza, SL z gwiazdką, SWil jako *nieużywane*, SW jako *rzadko używane* bez przykładu, SJP nie potwierdza, KartXVII.

przekopa 'rów': „Od tego zamku Krym dzieli mur miększy i wysoki i **przekopa** głęboka” SM 149. Cn tylko w r.m., odsyła też do **okop**, SPas nie notuje, SL w XVI-XVII wieku, SW jako *staropolskie* z cytataми z Maskiewiczza: „Miasto wałem i **przekopą** obgrodzone”, „**Przekopę** uczynili...”, SJP jako *dawne* z odsyłaczem do **przekop**; formę odnotowano również u Gdacjusza z uwagą H. Borka, że wyraz ten do dzisiaj jest żywy w narzeczu śląskim (Bor 83), SzSł 80 **przekop**.

pozłota 'pożłocenie': „Na **pozłotę** z osobna dałem zł 36” Ch 342. Cn notuje, SPas nie zna, SL, SWil i SW poświadcza, SJP w znaczeniu podmiotowym bez kwalifikatorów, w czynnościowym jako *dawne*, KartXVII; też u Beniśławskiej (Brajer 52): „Stońce ognio-złote wszystko ogrzewa i stroi w **pozłotę**”. Do dziś żywe we frazeologizmie **głowa do pozłoty** 'o kimś głupim'.

przestroga 'niebezpieczeństwo': „Od cesarskiego wojska różne **przestrogi**, zaczem w ostrożności zostawaliśmy” Ch 223. Słowniki w tym znaczeniu nie notują.

przesucha tu 'bezdeszczowa pogoda': „...tam **przesuchy** doczekawszy się, szli w drogę przedsięwziętą” SM 180. Cn, SL, SWil i SW w innym znaczeniu. KupiszMet formy nie poświadcza.

przewłoka 'przeciąganie, zwłoka, opóźnienie': „...a zatem naprzykrzywszy się im, **przewłoką** samą byliby ich zwyciężyli” SM 215. Cn brak, podobnie SPas; SL w rodzaju męskim i żeńskim z przykładami z XVII i XVIII wieku, SWil i SW również potwierdzają, SJP kwalifikuje jako *dawne*, cytuje Świętochowskiego i Niemcewicza; KartXVII; u Chrościńskiego pojawia się forma **przewłok** (Siekier 115).

Sufiks **-a**, jak wynika z prezentowanego materiału, tworzy derywaty paradygmatyczne rodzaju żeńskiego. Derywaty te motywowane są głównie przez rodzime czasowniki prefiksalne.

Sufiks -ość

We współczesnej polszczyźnie sufiks ten jest bardzo produktywny, tworzy klasę otwartą, niemalże nieograniczoną²⁶. Choć E. Mróz-Ostrowska uważa, że największe nasilenie produktywności przyrostka **-ość** przypada na pierwszą ćwierć XVI wieku, potem zaś stopniowo słabnie²⁷, wydaje się, że sufiks ten był stosunkowo pospolity u omawianych pisarzy²⁸. Olbrzymia większość używanych przez Chrapowickiego oraz obu Maskiewiczów formacji przetrwała do dzisiaj, np.: **ciemność**, **czystość**, **hardość**, **jasność**, **ostrożność**, **przyjemność**, **znajomość** itp. Dużą frekwencją odznaczają się też formacje z **-ość** w pismach Gdacjusza (Bor 74), Chrościńskiego (Siekier 161), Twardowskiego²⁹ i Paska³⁰, ale tam przypisuje się to wpływom gwarowym bądź względom rytmicznym.

chmurność 'zachmurzenie': „Z rana deждз, potem pogoda i deждз z **chmurnością**” Ch 90. Cn notuje **pochmurność**, SPas jedynie **chmura**, SL cytuje Mickiewicza i Sienkiewicza, SWil w znaczeniu 'gęstość chmur' z odsyłaczem do **pochmurność**, SW nie poświadcza formy, SJP kwalifikuje jako wyraz **przestarzały** cytując Słowackiego, KartXVII.

ciężkość 'uciskanie w piersiach, trudności w oddychaniu': „Wacław barzo chory, kaszlał i srogą miał w piersiach **ciężkość**” Ch 276. Cn i SPas w innym znaczeniu, SL, SWil i SW notują cały związek frazeologiczny **mieć ciężkość w piersiach**, SJP jako **dawne**, KartXVII; również u Chrościńskiego, ale w innym znaczeniu 'trudna sytuacja, zmartwienie' (Siekier 164).

czerstwość 'zdrowie': „...namiestnik mój łabeński (...) czynił dyspozycją testamentem, ale jeszcze zostaje przy **czerstwości**” Ch 282. Cn w znaczeniu 'żywość', SPas nie notuje, SL w tym znaczeniu z przykładami od XVII wieku, SWil, SW, SJP bez kwalifikatorów z Krasickiego, Słowackiego i Sienkiewicza, KartXVII.

dalekość 'duża odległość': „Kazano przyjechać, alem się rozmyślił **dalekością** drogi” SM 195. Cn poświadcza, SL w XVI-XVII wieku, SWil, SW, KartXVII. SJP bez kwalifikatorów, ale z przykładami wyłącznie z XIX wieku.

drogość 'drożyzna': „Wyjechałem z Tończe (...) utęskniony długim pomieszkaniem w srogiej **drogości**” Ch 254. Cn notuje, SPas również, SL z licznymi cytatami z XVI-XVIII wieku, SWil, SW, SJP z informacją **przestarzałe** i cytatem ze Staszica, KartXVII; również u Gdacjusza (Bor 70) i Chrościńskiego (Siekier 162).

hrubość 'grubiaństwo, nieokrzeseanie': „...pisali panowie moskiewscy głaszcząc onegdajsza **hrubość** swoją” Ch 521. Słowniki odsyłają do **grubość**, KartXVII formę z nagłosowym **h-** notuje wyłącznie u pisarzy kresowych; por. też u Orzechowskiego (Hrab 50). Forma z nagłosowym **h-** ma już w XVII wieku kresowy charakter. Świadczą o tym choćby przykłady cytowane w wykorzystywanych przeze mnie słownikach. Podstawą do utworzenia omawianej formy stał się będący oczywistym rutenizmem przymiotnik **hruby**, ale formant **-ość**, bardzo w polszczyźnie produktywny, a w niektórych klasach podstaw przymiotnikowych wręcz kategorialny, pozwala uznać **hrubość** za formację rodzimą.

lekkosć 'brak powagi, rzecz niegodna': „...i ci za **lekkosć** mają cłowiekowi pocziwemu tańcować” SM 141. Cn, SL m.in. w znaczeniu 'niestateczność', SWil 'lekkomyślność, nierozważność', KartXVII. SJP notuje bez kwalifikatorów z przykładami z XIX wieku. Wydaje się, że współcześnie rzeczownik w podobnych kontekstach używany jest już rzadko, głównie w mowie starszego i średniego pokolenia. Najmłodszy Polacy wiążą **lekkosć** ze znaczeniem 'niewielki ciężar', choć nadal pierwotne znaczenie

utrzymuje się w wyrazach typu **lekkoduch**, **lekkomyślny**, czy frazeologizmach **robić coś z lekkim sercem**, **traktować coś lekko**, **lekkie życie** itp.

majątność – tu 'majątek, posiadłość ziemska': „...chcąc Wsielub, **majątności** teścia swego, p. Tomasza Gibla, od wojewody nowogrodzkiego otrzymać mianując ją już swoją **majątnością**” BM 292. Cn notuje, SPas brak, SL w XVII i XVIII wieku, SWil, SW, SJP w znaczeniu 'posiadłość' bez kwalifikatorów, jako **przestarzałe** 'mienie, zamożność', KartXVII. Dziś w tym znaczeniu raczej **majątek**.

małość 'mała ilość': „...ale widząc **małość** wojska z panem hetmanem, daliśmy się na perswazyją jegomości namówić” SM 175. Cn, SL, SWil, SW, SJP **przestarzałe**, KartXVII.

mokrość 'drobny deszcz': „...z rana **mokrość** jesienna” Ch 264. Cn poświadcza, SPas nie notuje, SL bez przykładu, także **mokrota** w tym samym znaczeniu, SWil w znaczeniu 'to, co jest mokre', SW kwalifikuje jako **gwarowe**, odsyła do **mokradło** oraz **mokro**, SJP jako **rzadkie**. Forma zaświadczona w historii i dialektach języka polskiego³¹.

nagość 'bezbronność, słabość': „...strzelano z ręcznej strzelby, a to naszą **nagość** wydało” SM 162. Cn brak, podobnie SPas; SL, SWil i SW w tym znaczeniu z cytatem z Twardowskiego: „Jak ojczystą **nagość** tę zasłonić, gdy nie wiedzieć, gdzie pierwiej i komu się bronić”, SJP znaczenia nie potwierdza, KartXVII notuje.

nasiadłość 'ludność, zaludnienie': „Miasteczko liche, ale **nasiadłość** w przyległości wielka” Ch 468. Cn **nasiadły kraj** 'miasto, wieś', SPas brak, SL z licznymi cytatami z XVI-XVIII wieku, SW jako **staropolskie**, SJP – **dawne**, KartXVII **nasiadły**, też **nasiadłość**; jeszcze w XIX wieku u Syrokomli (Tryp II 155).

nawałność 'dużo, wiele': „Noc przebywszy niespaną i w dzień sądząc dla **nawałności** spraw aż do wtórej z południa skończyliśmy sądy” Ch 319, „...**nawałność** ognia” SM 168. Cn w znaczeniu 'fala morska', 'zamieszanie', SPas nie notuje, SL m.in. **nawałność spraw**, SWil bez przykładu z odsyłaczem do **nawałność**, SW w tym znaczeniu pod **nawał**, SJP **przestarzałe**; też u Poczobuta (Smol 137) w znaczeniu 'burza' i Chrościńskiego 'burza morska' (Siekier 165, 328).

niezbożność 'bezbożność', tu 'grzechy, przewinienia': „Pokornie miłosiernego proszę Pana, żeby przebaczywszy **niezbożności** nasze miał miłosierdzie nad utrapieniem ojczyzny” Ch 217. Cn poświadcza, SPas nie notuje, SL cytuje Skargę, SW Troca i Skargę, SJP kwalifikuje jako **dawne** podając definicję potwierdzającą czynnościowy, a nie – jak w pamiętniku Chrapowickiego – podmiotowy charakter formacji; też u śląskiego Gdacjusza (Bor 71) i mazowieckiego Chrościńskiego (Siekier 163).

powolność 'posłuszeństwo, uległość': „Nie godzi się (...) tej puścić

okazyjej bez wyświadczenia mojej unizonej *powolności* W. Ks. Miłości” Ch 548. Cn notuje, SPas brak, SL z gwiazdką, SWil, SW, SJP jako *przestarzałe* z cytataми z Kraszewskiego, Naruszewicza, Krasickiego; KartXVII.

przyległość 'sąsiedztwo': „Miasteczko liche, ale nasiadłość w *przyległości* wielka” Ch 468. Cn notuje, SPas brak, SL, SWil i SW, SJP jako *dawne*, KartXVII.

slabość 'choroba, niemoc': „Mało co mię gabała febra, *slabość* jednak wielka” Ch 347. Cn, SPas, SL z licznymi cytataми XVI-XVIII wieku, SWil, SW, też SJP, ale z uwagą *przestarzałe* dziś *gwarowe*, KartXVII; również u Sapichy (Smol 143) i Chrościńskiego (Siekier 207).

suchość 'susza': „*Suchość* wielka tymi czasy” Ch 120. Cn poświadcza, SL odsyła do *susza*, SWil, SW, SJP w innym znaczeniu, KartXVII. KupiszMet przytacza wyłącznie formę *susza*.

Sufiks *-oć*

Formant ten tworzy derywaty odprzymiotnikowe.

wilgoć 'drobny deszcz, mżawka': „Od południa odwilgło i *wilgoć* padała drobna” Ch 436. SL odsyła do *miegoć* 'wilgotność', też 'chmura deszczowa', SW uznaje tę formę za synonimiczną w stosunku do *miegoć* i *migoć*, SJP w innym znaczeniu. Z opadami atmosferycznymi nazwa ta wiąże się również u Chrościńskiego (Siekier 328), a w dialektach języka polskiego może też określać 'zjawisko odwilży' (KupiszMet 108). Zapewne od *wilgi* 'wilgotny', formy opatrywanej już w XIX-wiecznych słownikach kwalifikatorem *dawne*.

Sufiks *-ica*

bramica 'brama': „Na jednej z *bramic* (...) orzeł na gałce wysoki” SM 149. SStp, SłXVI, Cn, SPas, SL, SWil i SW wyłącznie *brama*, *bramisko* bądź *bramka*.

dymnica 'być może jakieś naczynie, do którego wsypywano rozżarzone węgle': „...pod ręce na zad związane podszadzili *dymnicę* z ogniem, siarki weń nasypawszy” SM 218. SłXVI jako 'nabrzemie węzłów chłonnych, wrzód', pozostałe słowniki w znaczeniu m.in 'komina' lub 'dziury, którą dym uchodzi', 'zadymionej chaty pozbawionej komina'. Tutaj wyraz ma związek z przymiotnikiem *dymnisty* 'dym z siebie wypuszczający' lub 'dymny, dymiący, pełen dymu'; *-ica* występuje tu w funkcji formantu substancywizującego przymiotnik.

kobylica 'bariera drewniana, do której przywiązywano konie', tu 'ostre pale broniące dostępu do obozu': „Moskwa z swojego obwarowanego *kobylicami* obozu wypadać poczęli” SM 128. Słowniki notują w znaczeniu podstawowym, SJP w tym znaczeniu jako *dawne*, KartXVII; SzSł 36.

ospica 'ospa wietrzna': „Michaś zachorował na *ospicę*” Ch 232. Cn i SPas nie notują, SL, SWil, SW. SJP jako *przestarzałe*.

połowica 'połowa': „...mają dać *połowicę* zaraz, a drugą die augusti” Ch 291, „...widzieliśmy, że *połowicę* dochodów rocznych nam zasługi wszystkie zapłacić nie mogły” SM 192. Cn notuje, SPas tylko *połowa*, SL od XVI do XVIII wieku, SW brak, SJP jako *dawne*; też u Sapichy (Smol 140) i Chrościńskiego (Siekier 154), KartXVII.

synowica 'córka brata': „Przyjechał pan Podzyński od pana wojewodzica łęczyckiego w dziewosłab do księżny Anny Zbaraskiej, *synowicy* księcia Wiśniowieckiego” BM 236. Nie notuje tylko SPas, inne słowniki poświadczają z licznymi przykładami. SJP jako *przestarzałe*, KartXVII; dokładnie omówił tę nazwę S. Szymczak w pracy o stopniach pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego³².

Przyrostek *-ica* miał pierwotnie funkcję deminutywną stanowiąc kontynuację dawnego *-ka*. Obecnie, wprost przeciwnie, dominuje funkcja augmentatywna. Trudno jest mówić o funkcji tego formantu w wieku XVII, bowiem pamiętniki nie dostarczają bogatego materiału egzemplifikacyjnego. Zresztą zupełnie pewne oddzielenie tych wyrazów, w których *-ica* ma wyraźne nacechowanie emocjonalne od tych, w których *-ica* ma charakter neutralny jest niejednokrotnie trudne do ustalenia³³. Wydaje się jednak, że przewagę w badanym materiale stanowią formacje o neutralnym zabarwieniu emocjonalnym.

Sufiks *-ina (-yna)*

chorążyna 'żona chorążego': „Pani *chorążyna* lidzka była z inszymi” Ch 224, „Pani *chorążyna* mozyrska nawiedziła panią” Ch 238. Cn notuje, SL, SWil i SW w tym znaczeniu, SJP jako *dawne*, KartXVII. Prezentowana formacja jest typowa dla staropolszczyzny. Formant *-ina* jako dzierżawczy tworzył bowiem bardzo regularnie derywaty żeńskie (nazwy żon) od dawnych stanowisk i funkcji męskich (nazw mężów). Współcześnie jest to typ nieproduktywny, ale w polszczyźnie regionalnej nadal utrzymują się formy typu: *gaździna*, *organiścina*, *leśniczyna*. „Dwa wyrazy należą do kategorii nazw żeńskich; są to *sędzina* 'kobieta sędzia' (a nie żona sędziego) oraz *starościna*, dziś 'nazwa żeńska starosty w grupach studenckich, na weselach i dożynkach’³⁴.

izdebczynna 'mała, nędzna izba': „Trafiała się *izdebczynna* w ziemi” Ch 469. Słowniki notują *izba*, *izdebka*, *izbina*, formy *izdebczynna* w źródłach leksykalnych brak. Nie można jednak na tej podstawie uznać omawianej formacji za nieużywaną bądź hybrydalną. Ponieważ jedną z funkcji sufiksu *-ina (-yna)* jest tworzenie nazw ekspresywnych, które mają charakter potencjalny, można przypuszczać, że odnotowanie wyrazu w słowniku,

czy też jego brak jest niekiedy dziełem przypadku, np. SWil notuje *izbina*, ale pomija możliwą potencjalnie formę *izdebczyna*³⁵, SJP brak.

*kobyli*na 'przeszkoda z rozgałęzionego drzewa': „Było jazdy ze sto moskiewskiej, ale ci za strzelce przy *kobylinach* będące zaraz się umykali” Ch 448, „...wpadliśmy do obozu ich (...) dziurę w *kobylinach* obozowych uczyniwszy” SM 130, „...mieliśmy się na *kobylinie* dobrze” SM 178. Cn notuje, SPas nie potwierdza, SJP z jednym przykładem z Paszkowskiego, SWil, SW z licznymi cytatami, SJP jako *dawne*, KartVII; forma znana Poczobutowi (Smol 136); por. w tym znaczeniu *kobylenie* SzSł 36.

podczaszyna 'żona podczaszego': „List od pani *podczaszynie*” Ch 348. Słowniki w tym znaczeniu notują, SJP jako *dawne*.

podkomorzyna 'żona podkomorzego': „Przyjechała pani Chreptjowiczowa *podkomorzyna* nowogródzka” Ch 416, „List od pani *podkomorzynie* koronnej oddano” Ch 369. Słowniki w tym znaczeniu notują, KartXVII, SJP jako *dawne*.

podstarościna 'żona podstarościego': „Była pani *podstarościna*” Ch 115. Słowniki poświadczają, SJP jako *dawne*.

starościna 'żona starosty', tu 'wdowa po staroście': „...pojął panią Ocieską, *starościne* olsztyńską” SM 191. Słowniki poświadczają w znaczeniu 'żona starosty', SJP w tym znaczeniu jako *dawne*.

Formant *-ina* występuje w języku polskim XVII wieku w licznych nazwach odrzeczownikowych, odprzymiotnikowych i odczasownikowych. B. Rykiel-Kempff podkreśla, że najliczniejszą grupę stanowią derywaty odrzeczownikowe ekspresywne tworzone od rzeczowników żywotnych (osobowych i nieosobowych) oraz nieżywotnych rodzaju męskiego, żeńskiego i nijakiego, wyrażające najczęściej pogardliwy, lekceważący stosunek mówiącego do przedmiotu oznaczanego przez podstawę³⁶. W badanym materiale formacje takie reprezentuje jedynie rzeczownik *izdebczyna*.

Dominują w pamiętnikach derywaty, w których formant *-ina* nie posiada funkcji ekspresywnej, a jedynie modyfikuje znaczenie podstawy słowotwórczej tworząc nazwy żeńskie od rzeczowników męskoosobowych, które oznaczają mężów posiadających tytuły bądź sprawujących urzędy (z wyjątkiem *kobyli*na).

Sufiks *-ka*

Sufiks ten tworzy przede wszystkim formacje odrzeczownikowe deminutywne. Jest to typ bardzo produktywny. W badanych tekstach zanotowano ponad 150 takich formacji, z których większość jest zgodna ze współczesną normą językową, np.: *jamka*, *czarka*, *nóżka*, *rączka* itp. Niekiedy formant *-ka* może spełniać neutralną funkcję stylistyczną: *zabawka*, *obsyłka*.

charciczka 'suka charcia, mała charcica': „*Charciczkę* maślatą oddał mi pan Onikiewicz młody” Ch 373. Cn brak, SPas również, SL i SWil bez przykładu, SJP z uwagą: zdrobnienie od *charcica*, KartXVII.

charteczka 'suka charcia, mała charcica': „*Charteczkę* białą mi ukradziono” Ch 387. Cn poświadczają, SPas brak, SL i SW notują, SWil bez przykładu, SJP nie poświadczają. Wydaje się, że omawiany derywat może mieć podwójną motywację. SWil wskazuje na podstawę *charcica*, choć prawdopodobna jest też derywacja od deminutywnej formy męskiej *chartek* z alternacją tematyczną *-k-/-cz-* (*chartek* pojawia się w pamiętniku Chrapowickiego kilkakrotnie).

klisterka 'lewatywa': „...brałem *klisterkę* piwną, która nadzwyczaj operowała” Ch 395, „Pulverum puniceum brałem rano, w wieczór *klisterkę* wodną” Ch 245. Słowniki nie poświadczają formy deminutywnej.

krobeczka 'małe naczynie drewniane, pudełeczko': „...oddał mi list z *krobeczką* z lekarstw” Ch 534. Cn *króbka*, SPas brak, SL poświadczają bez przykładu, SWil z uwagą: zdrobnienie od *króbka*, SW notuje jako *gwarowe*, SJP *przestarzałe*, dziś *regionalne*, KartXVII. J. Karłowicz ocenia formę negatywnie: „*krobka*, *krobeczka*, *krobka*, dawniej *krobka*, *króbka*, dziś wyrazy po polsku nie używane”³⁷.

krócićzka 'rodzaj broni palnej': „...wziął łyżek srebrnych sześć, *krócićzkę* w heban oprawną barzo piękną” BM 295. Cn *króćica*, SPas nie poświadczają formy, SL bez przykładu, SWil tylko *króćica*, *krućica*.

przyczynka 'przyczyna': „...wzajem też naleźli *przyczynkę*, że po coś do cara posłali” BM 291. Cn poświadczają, SPas nie notuje, SL pod *przyczyna*, SWil bez przykładu, SW; zob. też u Chrościńskiego (Siekier 152). W polszczyźnie ogólnej rzeczownik *przyczyna* nie posiada odpowiednika deminutywnego.

zabawka 'rozrywka, igraszki, przyjemności': „...nie chcieli nasi takiej *zabawki* opuścić” SM 161, „...od urodzenia wszystkie grzechy mu przed oczy przywiódł, siła przypominając ino jego *zabawek*, w których się kochał” SM 185. Cn notuje, SPas brak, SL m.in. w znaczeniu 'pijaństwo', SWil nie potwierdza znaczenia, SW notuje, SJP jako *przestarzałe* 'rozrywka', KartXVII. Dzisiaj wyłącznie w znaczeniu konkretnym, podmiotowym.

Formant *-ka* może też tworzyć formacje odczasownikowe. Przykładem takiego derywatu jest w pamiętnikach rzeczownik *obsyłka*.

obsyłka 'porozumienie przez posłańca': „...wczora przez listy chcieli, żebyśmy przez *obsyłki* konkludowali komisją” Ch 502. Notuje tylko SW, ale z uwagą *staropolskie*.

Sufiks *-eczka*

trumeczka 'trumienka': „...pogrzebiono go w Boćkach w sklepie przed obrazem Najświętszej Panny w *trumeczce*” Ch 198. Cn, SPas i SJP nie notują, SL *trumeczka* z odsyłaczem do *truna*, SWil *trunienka*, SW *trumienka*.

Sufiks *-alka*

gorzałka 'wódka': „Był pan Galiński u mnie, *gorzałkę* mocno pili” SM 157, „...kilkanaście beczek *gorzałki*” BM 267. Jest to formacja odczasownikowa. Cn odsyła do *akwawita* i *sok winny*, SPas poświadcza, SL w XVI i XVII wieku, SWil, SW, SJP jako *przestarzale*, dziś *gwarowe*, KartXVII.

Sufiks *-anka*

województzianka 'córka wojewody': „Wesela pana Andrzeja Chrapowickiego z panną Ciechanowiecką *województzianką* mińską” Ch 130. Słowniki poświadczają, SJP jako *dawne*.

Wierzbęcianka 'córka Wierzbęty': „List oddano od panny *Wierzbęcianki* mniszki z Tarnowa” Ch 189. Jest to nazwa własna i dlatego słowniki jej nie notują. Niemniej jednak formację należy uznać za powszechną w XVII-wiecznej polszczyźnie. Dawna funkcja formantu *-anka* polegała bowiem na tworzeniu nazw córek od nazw i nazwisk ojców (zakończonych na *-a*). Pamiętniki dostarczają wielu przykładów świadczących o znacznej produktywności tego formantu, choć tutaj ograniczono się zaledwie do przedstawienia dwóch derywatów.

Sufiks *-izna (-yzna)*

Formant ten na gruncie dialektów czysto polskich nie występuje dość często. Większą frekwencję posiada on w dialekcie kaszubskim oraz dialektach polskich wyrosłych na podłożu ruskim. Poza językami słowiańskimi jest nieznanymi³⁸.

a) rzeczowniki odrzeczownikowe

ojczyzna 'ojcowizna': „...nie będąc kontent z działu *ojczyzny*, pozwoiliem do czasu i młodszego brata pana Gabrijela namówilem do tego” SM 199. Cn w tym znaczeniu nie poświadcza, SPas tylko 'kraj, w którym ktoś się urodził, którego jest obywatelem', SL z gwiazdką i licznymi cytatai, m.in. z Górnickiego: „Moim zdaniem lepiej uczyni, kto mówiąc o Polsce rzecz patrii moja, niżli *ojczyzna* moja, bo *ojczyzna* częściej

się rozumie to, co mu ociec z gruntu zostawił”, pozostałe przykłady w SL również pochodzą z XVI wieku. SEB wywodzi wyraz *ojczyzna* od podstawy *ojciec* podając, że *ojczyzna* pierwotnie znaczyła 'ojcowiznę': „także Orzechowski, a za nim inni w XVI wieku dla *ojczyzny* łacińskiego terminu patria używali”.

Formacja ta należy, jak wynika z badań H. Safarewiczowej³⁹ i R. Sinielnikoff⁴⁰, do najliczniej reprezentowanych w językach słowiańskich nazw spadków (majętności odziedziczonych) z przyrostkiem *-izna*. Źródła leksykalne podają, że *ojczyzna* w znaczeniu 'ojcowizna' jest już w XVII wieku archaizmem semantycznym, choć rywalizacja obu znaczeń trwa nadal. Ostatecznie zostaje ona ukończona dopiero w wieku XVIII, kiedy to „na pierwszy plan wysuwają się momenty pozamaterialne, emocjonalnoetyczne owego dziedzictwa i one staną się dominantą nowego znaczenia: 'kraj ojców’”⁴¹. W badanym materiale pierwotne znaczenie spotykamy tylko raz, najczęściej *ojczyzna* pojawia się już w nowszym znaczeniu, np. „Pokornie miłosiernego proszę pana, żeby (...) miał miłosierdzie nad utraipieniem *ojczyzny*” Ch 217.

b) rzeczowniki odprzymiotnikowe

królewszczyzna 'dobra królewska': „...wynaleźliśmy porachowawszy intratę starostw i dzierżaw wszystkich w Polsce *królewszczyzn*, tako też z biskupstw i opactw...” SM 192. Słowniki w tym znaczeniu notują, SJP jako *historyczne*, KartXVII.

morszczyzna 'drobny deszcz': „*Morszczyzna* przez cały dzień” Ch 345, „...deżdż coraz przepadał, *morszczyzna*” Ch 398, „...*morszczyzna* przez cały dzień” Ch 415. Cn brak, podobnie SPas; SL m.in. w tym znaczeniu, SWil i SW 'różne zjawiska związane z morzem', SGP potwierdza znaczenie. Nazwa rzadka w historii języka polskiego (KupiszMet 28). SJP w innym znaczeniu.

Formant *-yzna* tworzy też nazwy majątków ziemskich, np.: *Kowalewshczyzna* SM 212, *Mikolajewshczyzna* SM 209. Jego frekwencja na ziemiach dawnego W. Księstwa Litewskiego w zakresie nazw miejscowych była duża⁴².

Sufiks *-awa*

kurzawa 'kłęby kurzu, pyłu unoszące się w powietrzu': „Dzień chmurny od *kurzawy*” Ch 120. Słowniki w tym znaczeniu notują, SJP jako *przestarzale*, KartXVII; jeszcze u Bohomolca (WęgBoh 67). W dialektach i historii języka polskiego nazwa została zaświadczona w znaczeniu 'wiru powietrznego' oraz 'śnieżycy' (KupiszMet 59, 91).

Sufiks *-ucha*

zawierzucha 'zamieć': „...nie mogliśmy trafić do miasteczka za *zawierzuchą*” BM 227. Cn brak, podobnie SPas, SL bez przykładu (cytaty tylko na *zawierucha*), SWil poświadcza, SW z uwagą *gwarowe*. Jest to forma starsza od znanej dziś polszczyźnie literackiej *zawieruchy*. Dobrze zaświadczone w zabytkach języka polskiego (KupiszMet 87-88), do dziś występuje w gwarach polskich, m.in. koło Przemyśla, notuje ją SGP.

Sufiks *-ucha* nadaje z reguły formacjom charakter augmentatywny, ekspresywny, tutaj wyjątkowo pełni funkcję neutralną.

Sufiks *-ota*

pluskota 'plucha': „...*pluskota* ze dżdżem” Ch 85, „...w wieczór *pluskota*” Ch 111, „W nocy pogoda, przymarzło trochę, w dzień zaraz *pluskota*” Ch 549. Cn notuje, SPas tylko *pluskać*, SL cytuje Chrościńskiego i Haura, SW z cytatem z Pola, SWil również w tym znaczeniu, SJP nie notuje. *Pluskota* występowała pierwotnie na terenie całej Polski i dopiero w XVIII wieku została wyparta z języka ogólnego przez *pluchę* (KupiszMet 36-37). Forma pochodzi zapewne od czasownika *pluskać* (por. choćby współczesne *tesknota*). Teza W. Doroszewskiego, który *pluskotę* wywodzi od dźwiękonaśladowczego rzeczownika męskiego *plusk*, wydaje się mało prawdopodobna (por. Dor 182). Formacja została potwierdzona u Chrościńskiego (Siekier 168).

Sufiks *-ba*

Reprezentowany jest w pamiętnikach przez jedną formację mającą zarówno orzeczeniowy, jak i podmiotowy charakter.

strzelba 'strzelanie', też 'każda broń palna lub miotająca': „...tandem przyszli do *strzelby* i już się bronili” BM 297, „Acz nam barzo *strzelbą* szkodzili z baszt” SM 126. Cn, SPas tylko w znaczeniu współczesnym, SL w XVI i XVII, SWil 'strzelanie' jako *przestarzałe*, SW – *staropolskie*, SJP – *dawne*. W XVII wieku znaczenie tej formacji już się waha, np. Opaliński i Starowolski używają nazwy tylko w odniesieniu do przedmiotu, Potocki w obu znaczeniach⁴³. Sporadycznie nawet w XIX wieku można spotkać użycie rzeczownika w pierwotnym znaczeniu (Dor 182). Rywalizację obu znaczeń obserwujemy również w badanych tekstach. Równoległe obok *strzelby* w znaczeniu 'strzelanie' pojawia się *strzelba* jako 'rodzaj broni', np. „Potem powiedział, że zamówi wszystką zamkową *strzelbę*” BM 298. Na przełomie XVIII i XIX stulecia wyraz oznaczał już tylko konkretny egzemplarz uzbrojenia, ale ciągle miał jeszcze szerszy

niż dziś zakres znaczeniowy. Odnosił się bowiem do 'fuzji, rusznic, dział i armat', a nie tylko do broni myśliwskiej⁴⁴; SzSł 100-1 w obu znaczeniach.

1.2.2. Złożenia i zrosty

białogłowa 'kobieta': „W sobotę na noc do pani Trzyłarkowskiej (...) grzecznej barzo *białogłowy*” SM 256. Forma z interfiksальnym *-o-* pojawia się w tekstach sporadycznie, częściej występuje zrost z odmiennym pierwszym i drugim członem: „W tej wsi trup *białogłowy* od ordy umęczonej leżał” Ch 467, „*białychgłów*” Ch 446, „*Białogłowy* i dzieci tu zostawili” Ch 447, „Ta była wszystkich ludzi opinia, że pewnych *białychgłów* czary tej śmierci były przyczyną” SM 123. Niekiedy notujemy też zestawienie: „...tam zwyczaj jest taki, że mężczyzny w osobnej izbie, a *białe głowy* w osobnej” SM 141, „Potem wynidzie *białych głów* kilka pięknie ubranych” SM 142, „...oni z żonami *białymi głowami* nie konwersują publicznie” SM 142. Cn notuje *białagłowa*, SL obie formy, SW i SWil tylko *białogłowa*, SJP formę *białogłowa* opatruje komentarzem *dawne*, dziś *zartobliwe*, cytuje Sienkiewicza, Niemcewicza, Prusa; KartXVII *białogłowa* i *białagłowa*.

czolobitka 'bicie czołem, pokorny pokłon, cześć, hołd', tu chyba 'akt poddańczy': „Kontenta tej *czolobitki*: 1..., 2..., 3...” SM 143, „Kazał o to *czolobitkę* podać do Podrezowa” BM 284. Cn i SPas nie notują, SL w tym znaczeniu *czolobitnia*, także *czolobitność*, ts. SWil; SW *czolobitnia* jako *staropolskie*, SJP *czolobitnia*, też *czolobitnik* jako *dawne*; por. też *czolobitnie* u Gdacjusza (Bor 99); KartXVII *czolobitnia* oraz *czolobitny*.

1.3. Rzeczowniki nijakie

Sufiks *-stwo (-ostwo)*

Formant ten występuje w polszczyźnie XVII wieku w derywatach odczasownikowych, odrzeczownikowych i odprzymiotnikowych. Tworzy nazwy urzędów, zawodów oraz cech charakterystycznych dla osób oznaczonych przez podstawy. Podobne formacje licznie reprezentowane są w języku innych pisarzy XVII-wiecznych⁴⁵.

dworstwo 'drwina, szydzenie, żart': „...pana Wołka zabito w pojedynku o *dworstwo*” Ch 425. Cn w znaczeniu 'obyczajność, żart, nieszczerłość', SL 'życie dworskie', SWil poświadcza znaczenie, SW jako *staropolskie* i *gwarowe*, SJP tylko w znaczeniu współczesnym. Formacja została też poświadczona u Chrościńskiego, ale w znaczeniu 'dworskie obyczaje, dworność' (Siekier 175).

hetmaństwo 'urząd hetmana': „Zarucki życzył sobie *hetmaństwa*” SM 16. Nie poświadcza tylko SPas; SJP kwalifikuje jako *historyczne*.

marszałkostwo 'urząd marszałka': „...marszałek nadworny koronny umarł i **marszałkostwo** oddano panu Janowi Klemensowi Branickiemu” Ch 352. Wszystkie słowniki poświadczają, SJP jako *historyczne*.

myślistwo 'strzelcy, myśliwi': „Byłem w polu z **myślistwem** Króla JM” Ch 311. To znaczenie potwierdzają Cn, SPas i SWil (z uwagą *prze-starzale*); SL i SW wyłącznie w znaczeniu 'łowy' z przykładami: „**Myślistwo** powinno być zabawą nie rzemiosłem”, „Łowiectwo nazwane jest **myślistwem**”, SJP w tym znaczeniu jako *dawne*.

ochędóstwo 'stroje, ubranie', też 'bogactwo, dobytek': „Kazał ją złupić ze wszystkiego **ochędóstwa**” SM 116, „Ja zaś i swego własnego, com z sobą **ochędóstwa** miał i szat” Ch 159, „...**ochędóstwa**, jako koni, szat, haniebną moc nabrał” BM 242. Cn notuje, SPas tylko **ochędóżny** 'zachowujący czystość', SL i SWil potwierdzają, SW jako *staropolskie*, SJP – *dawne*.

pisarstwo 'urząd pisarza, zajęcie pisarskie': „Jam natenczas u pana lubelskiego służył, szkatułą i **pisarstwem** zawiadując” BM 224. Cn notuje, SPas brak, SL poświadcza, SWil, SW, SJP *dawne*.

podkomorstwo 'urząd podkomorzego': „Sejmik elekcyjny na **podkomorstwo** w Mińsku” Ch 447, „Do Grodna też z elekcją na **podkomorstwo** posłałem” Ch 196. Nie poświadcza jedynie SPas; SJP notuje z kwalifikatorem *historyczne*, KartXVII.

podśędkostwo 'urząd podśędka': „...był wziął pod Smoleńskiem na przywilej **podśędkostwa** bratu panu Janowi” SM 198. Słowniki notują, SJP jako *historyczne*, KartXVII.

przeźrzenieństwo 'przeźrzenie, wolne miejsce': „I takeśmy końmi po ledzie postępowali, bo gdzie indziej **przeźrzenieństwa** nie było” SM 154. Cn i SPas brak, SL z licznymi cytatami z XVI-XVIII wieku, SWil **przeźrzenie** z uwagą: dawniej **przeźrzenieństwo**, SW jako *rzadko używane*, SJP brak, KartXVII; por. u Chrościńskiego (Siekier 175).

przystawstwo 'stanowisko, urząd przystawa': „...u nas w rocie **przystawstwa** rozdawał” SM 183. Cn nie notuje, SPas w innym znaczeniu, SL, SWil i SW potwierdzają, KartXVII, SJP jako *dawne*; zob. też u Sapiehy (Smol 154).

W badanym materiale omawiane formacje mają przede wszystkim znaczenie konkretne. Wyjątek stanowi tu **dworstwo** występujące w znaczeniu czynności. Formacje odczasownikowe wskazują na dwie podstawowe funkcje przyrostka **-stwo**: tworzenie nazw zbiorowych (np. **myślistwo**) oraz tworzenie nazw urzędów i godności (np.: **pisarstwo**, **marszałkostwo**).

Sufiks **-eństwo**

Formant w XVII wieku jest mało produktywny, występuje w niewielkiej liczbie derywatów **młodzieństwo** 'bycie młodym', **starszeństwo**

'bycie starszym', **siostrzeństwo** 'bycie siostrą'⁴⁶.

poruczeństwo 'sprawowanie opieki, zarząd', tu 'dowództwo': „Chorągiew **poruczeństwa** pana Kosuły stała w Nowym Dworze” Ch 368, „...chorągiew jm. pana starosty żmudzkiego **poruczeństwa** pana Drozdowiczowego” Ch 512. Cn notuje, SPas tylko **porucznik**, **porucznikować**, SL z gwiazdką, też SW jako *dawne*, SWil bez przykładu, SJP *dawne*.

sprzeciwieństwo 'zdrada', też 'sprzeciw, nieposłuszeństwo': „Pozwy o **sprzeciwieństwo** podano onym” Ch 365. Jest dopiero w SL, później w SWil z odsyłaczem do **przeciwieństwo**, SW jako *rzadko używane*, SJP jako *dawne*, KartXVII. Według Z. Kurzowej forma ta była żywa jeszcze w polszczyźnie XVIII wieku (KurzWil 133).

Sufiks **-anie // -enie**

Formacje na **-anie // -enie** stanowią w badanym materiale bardzo liczną, jeśli nie najliczniejszą, grupę rzeczowników. Pamiętnikarze używają tych formacji z ogromnym upodobaniem, stosując je nawet tam, gdzie z powodzeniem można by użyć innego rzeczownika, np.: **chcenie** zamiast **chęć**, **bolenie** zamiast **ból**, **skończenie** zamiast **koniec**. Łącznie wynotowałam ponad 200 rzeczowników tego typu, co pozwala chyba na poddanie w wątpliwość twierdzenia H. Borka, że „już w XVII wieku dewerbatywa na **-anie // -enie** miały przeważnie charakter dostojny, podniosły i należały przede wszystkim do języka religijnego i poetyckiego” (Bor 66). W pamiętnikach Chrapowickiego oraz obu Maskiewiczów formacje te na pewno nie posiadają wspomnianego zabarwienia stylistycznego. Język pamiętnikarzy jest bowiem przykładem swobodnej, potocznej odmiany polszczyzny i trudno dopatrywać się podniosłości w licznie występujących rzeczownikach typu **bolenie**, **chcenie**, **przenagabanie**. Na potoczność omawianych formacji w języku innych pisarzy XVII wieku wskazywano już wielokrotnie uwagę⁴⁷.

Wśród wyekscerpowanych przykładów dominują formacje orzeczeniowe; formacji podmiotowych jest zaledwie kilka (np.: **pisanie**, **dyłowanie**). Mają one charakter wtórny i są przeniesieniem samej czynności na jej przedmiot.

bolenie 'ból': „...głowy srogie **bolenie**, śledziony i żołądka” Ch 303. Słowniki notują, KartXVII, SJP bez kwalifikatorów i bez przykładów.

chcenie 'chęć': „Wychodziliśmy pieszą (...), ale nie tak naszym **chceniem** jako musiem przyciśnieni” SM 160. Notują Cn, SWil i SW (ostatni jako *rzadkie*), KartXVII. SJP bez kwalifikatorów jako rzeczownik odśłowny od **chcieć**. Dziś chyba jednak *rzadkie*, zachowane we frazeologizmie **robić coś od niechcenia**.

dyłowanie 'parkan': „...dragami przez **dyłowanie** nas razili” SM 152.

Cn notuje. SPas tylko *dyl*, SL w znaczeniu czynności, SWil podobnie, SW wśród innych znaczeń, podobnie SJP, ale z informacją *dawne*, KartXVII.

laksowanie 'przeciżyszczenie żołądka, biegunka': „...sroga słabość z *laksowaniem* częstym” Ch 478. Cn, SPas, SW i SJP nie notują, SL i SWil bez cytatu. Podstawę do utworzenia tej formacji stanowi zapożyczony z łaciny czasownik *laksować*.

morzenie 'ból w żołądku': „...trzęsło mię barzo i gorączka była (...), przy tem srogie *morzenie* było” Ch 437. Cn notuje całe połączenie *morzenie w żołądku* z odsyłaczem do *gryzienie w żołądku*, SPas brak, SL tylko *morzyć* m.in. w znaczeniu 'męczyć, umęczać', także *morzyciel* 'ten, który męczy', SWil i SW 'rżnięcie, ból w żołądku', SJP w innym znaczeniu.

napadanie 'opady śniegu': „...droga barzo zła dla *napadania* śniegu” Ch 440. Cn w innym znaczeniu, choć notuje *napadła droga śniegiem*, SPas brak, SL brak, SWil 'robienie napadu, najścia, najazdu', KartXVII również nie poświadcza znaczenia.

ożenie 'ślub': „Bo też tam i zaloty do *ożenienia* po żydowsku odprawują” SM 143. Cn brak, SPas również, SL, SWil i SW poświadczają, SJP bez kwalifikatorów, choć współcześnie raczej stosuje się formę *ożenek*; *ożenie* spotykamy jeszcze w mowie mieszkańców wsi, głównie starszego pokolenia.

pisanie 'pismo, list': „...posłałem Krzepinowskiego (...) z *pisanem* prosząc o załogę dworu” Ch 369, „Od jm. pana starosty żmudzkiego powrócił mój posłaniec, do Jałówki posłałem z *pisanem*” Ch 126. Cn potwierdza, SPas tylko w znaczeniu czynności, SL cytuje Górnickiego, Opałińskiego i Wysockiego, SW jako *staropolskie*, SJP *przestarzałe*, KartXVII; por. też u Gdacjusza (Bor 68) i u Chrościńskiego (Siekier 179). Wyjątkowo znaczenie to zostało odnotowane przez W. Doroszewskiego jeszcze w tekstach XIX-wiecznych z uwagą, że jest to formacja wtórnie podmiotowa bierna (Dor 195).

podanie 'protekcja': „Regimentarzem do tego czasu obrało sobie wojsko pana Kmicica, chorążego orszańskiego z *podaniem* jm. pana hetmana” Ch 236. Cn w innym znaczeniu, SPas nie notuje, SL, SWil, SW, SJP w innym znaczeniu, KartXVII.

pogromienie 'zwycięstwo': „...pani przyjechała, dano znać rano o *pogromieniu* naszych” Ch 95. Cn notuje, SPas brak, SL, SWil i SW poświadczają, SJP *przestarzałe*, KartXVII.

pomieszkanie 'pobyt': „...wyjechałem z Tończe (...) utęskniony *pomieszkaniem* w srogiej drogości” Ch 254. Cn w tym znaczeniu, SPas brak, SL z XVIII wieku, SWil i SW notują, SJP jako *przestarzałe*, KartXVII. Na tle języka XIX i XX wieku wyraz jest archaizmem leksykalnym zachowanym w polszczyźnie południowo- i północnokresowej

oraz rdzennych dialektach polskich (KurzLw 219, KurzWil 409).

przenagabanie 'niepokojenie, straszenie': „Tam w Chreptyjowie od zabójców mieliśmy wielkie *przenagabanie*” SM 100. Cn nie notuje, podobnie SPas, SL tylko *przenagabać* w XVI i XVII wieku, SWil potwierdza, SW jako *staropolskie* z jednym przykładem z Potockiego, SJP brak, KartXVII.

przejrzenie 'dokładne obejrzenie': „...wziąwszy go na *przejrzenie* swoje, miał pieczę o nim” SM 95. Cn brak, SPas tylko *przejrzeć* w znaczeniu 'przeznaczyć', SL tylko *przejrzeć*, podobnie SWil; SW jako *rzadko używane* z jednym przykładem: „urodziła mi się córeczka, zaraz wzięła ją na *przejrzenie*...”, SJP z odsyłaczem do *przejrzeć* 'po obejrzeniu, prześledzeniu czegoś być dobrze zorientowanym' z kwalifikatorem *dawne*.

rekognoskowanie 'rozpoznanie, badanie': „Król JM. sam (...) zaraz jechał w pole dla *rekognoskowania* wałów” Ch 465. Formę utworzoną od łacińskiej podstawy polskim formantem notują tylko SWil i SW, ale bez przykładów, SJP wyłącznie *rekognoskować* z kwalifikatorem *dawne*.

umoderowanie 'formowanie, ułożenie': „Rano sesyja u jm. księdza biskupa do *umoderowania* punktów, z którymi delegati mieli jechać do wojska” Ch 379. Rzeczownik odsłowny oparty na łacińskim temacie notuje tylko SW; SL, SWil i SJP wyłącznie *moderować*, KartXVII.

wetowanie 'naprawianie, nadrabianie': „...zaczem zaczął szukać sposobu do przysługi i *wetowania* dawnego erroru” BM 271. Cn, SPas, SL, SWil i SW poświadczają tylko czasownik zapożyczony z łaciny *wetować*. Rzeczownika odsłownego w źródłach leksykalnych brak.

wtargnienie 'wtargnięcie': „Przyczyna tej wojny przysłych lat po dwakroć *wtargnienie* do Wołoch Stefana Potockiego” SM 219. Cn nie notuje, SL, SWil i SW *wtargnienie*, *wtargnięcie*, SJP nie potwierdza, KartXVII.

zepsowanie – tu 'zdemoralizowanie, sianie niepokoju': „...z swoim ludem bez wiadomości i woli hetmanów obóz przełamawszy precz uszedł, trwożę wielką i *zepsowanie* serca w obozie uczynił” SM 215. Cn notuje, SPas brak, SL pod *zepsować*, SWil takiej formy nie poświadcza, SW jako *rzadko używane* bez przykładu, SJP jako *dawne*, KartXVII.

zjachanie się 'przybycie', tu 'zjazd': „...nauznacza termin *zjachania się* komisarzom wszystkim do boku swego” Ch 438. Cn brak, podobnie SPas, SL, SWil, SW, SJP *dawne*, KartXVII.

Omówione wyżej derywaty stanowią zaledwie znikomą część wyekscerpowanego materiału. Ponieważ kategoryalność tych formacji nie budzi żadnych zastrzeżeń, pełna egzemplifikacja wydawała się zupełnie zbędna. Świadomie ograniczyłam się do przedstawienia kilkunastu dewerbatywów, które w SJP nie zostały poświadczone bądź odnotowano je z kwalifikatorem *dawne* lub *przestarzałe*. Podobnie jak we współczesnej polszczyźnie⁴⁸

sufiks **-anie** // **-enie** tworzy derywaty od każdego niemal czasownika zgodnie z następującą zasadą: **-anie** przy podstawach na **-a-** (**pisanie**, **wetowanie**), **-enie** przy podstawach na **-i** (**ożenienie**, **pogromienie**), na **-e-** (**bolenie**, **chcenie**) oraz sporadycznie przy podstawach na **-n-** (**wtargnienie**).

Sufiks **-cie**

Derywaty z formantem **-cie** w funkcji nazw czynności, podobnie jak omówione wyżej formacje na **-anie** // **-enie**, charakteryzują się dużą regularnością formalną i znaczeniową, zachowując przy tym aspekt czasowników podstawowych⁴⁹.

przenajęcie 'przekupienie, zjednanie sobie kogoś datkami': „Pomyślano było o wielkich zmianach **przenajęcia** od Turków, jako po świeżej porażce naszych z hetmany” SM 218. Cn brak, SL **przenajmować**, a w znaczeniu 'przekupienie' notuje **przenajętek**, SWil w tym znaczeniu, SW, SPJ brak, KartXVII.

zaczęcie 'rozpoczęcie, początek, wstęp': „...od **zaczęcia** do skończenia komisji wojna ustała z obu stron” BM 275. Cn, SL, SWil, SW, SJP **dawne**, KartXVII.

Sufiks **-isko**

nazwisko 'nazwa': „...i przetoż karczem (według ich **nazwiska** kabaków) (...) nie masz po całej Moskwie” SM 145. Cn notuje, SPas brak, SL z dwoma gwiazdkami i przykładem z Knapskiego, SWil cytuje w nowszym użyciu, SW w tym znaczeniu jako **rzadkie**, SJP z kwalifikatorem **przestarzałe**, KartXVII z Zimorowica; zob. też u komediopisarzy oświeceniowych (WęgKom 121), a także u filomatów i filaretów (Kurz I 146) i u Rzewuskiego⁵⁰.

popielisko – tu 'dom': „Ten rok skończyłem w Łumszynie, chwała Bogu na swoim **popielisku**” Ch 322. Słowniki notują wyłącznie w znaczeniu 'pogorzelska'. Być może nazwa ta pojawiła się jako odpowiednik 'ogniska domowego'. Nie bez wpływu pozostaje tu chyba podobieństwo brzmieniowe dwóch występujących na Litwie wyrazów: **pelenai** 'popiół', **pelene** 'ognisko'.

stanowisko 'kwatery': „Wszedłszy do Moskwy na **stanowisko** Moskwa z nami w zgodzie” SM 154. Słowniki notują w tym znaczeniu, SJP jako **dawne**, KartXVII.

Sufiks **-e**

iście – jest to rzeczownik odsłowny od czasownika **iść**; „...widząc oraz i potrzebę tego **iścia** (...) szedł w pole z pułkiem” SM 123. SL i SWil

między innymi w tym znaczeniu; SW i SJP w tym znaczeniu jako **rzadkie**.

podymne 'podatek od komina': „Posłałem Pudłowskiego z **podymnym** do łowczego nadwornego” Ch 317, „Uchwalono dwoje **podymnych**” Ch 364. Słowniki w tym znaczeniu, SJP jako **historyczne**, KartXVII.

pogłównie 'podatek obliczany od ilości osób w rodzinie': „Przyjechał pan Białobrocki od księdza podproboszcza dla spisowania chłopów do **pogłównego**” Ch 351. Słowniki notują w tym znaczeniu, SJP kwalifikuje jako **dawne**, KartXVII; zob. też u Sapichy (Smol 140).

Oba derywaty, będące nazwami staropolskich opłat feudalnych, oparte są na wyrażeniu syntaktycznym **po dymu**, **po głowie**, co oznacza 'według dymu', 'według głowy'.

Przyimek **po** występuje tu w swoim pierwotnym połączeniu z celownikiem odpowiedniego rzeczownika i określa, według czego dokonuje się czynność opodatkowania⁵¹.

pomieście 'majątek ziemski poza miastem': „...cokolwiek mu jeno przywieziono z **pomieścia**, tak legumin wszelakich dla siebie, jako dla koni...” SM 141. Formacja oparta na wyrażeniu syntaktycznym. SL z przykładem z języka scs. **pomiestje** pod **pomieścić**, SWil nie notuje, SJP brak.

zarzecz 'miejsce za rzeką': „...poszedł około Dziewiczego monastyru po **zarzecz**” SM 166. Cn nie notuje, SPas brak, SL, SWil i SW w tym znaczeniu, SJP **przestarzałe**, KartXVII. Formacja oparta na wyrażeniu przyimkowym **za rzeką**.

2. PRZYMIOTNIKI

Sufiks **-ny**

a) przymiotniki odrzeczownikowe

foremny 'zwinny, zręczny, piękny': „Zabito mi wyrostka **foremnego**” SM 177. Cn odsyła do **foremnie**, SPas nie notuje, SL i SWil w znaczeniu 'piękny, kształtny, pełen wdzięku', podobnie SW, ale z kwalifikatorem **rzadko używane**, SJP jako **dawne**.

mierny 'nie wyróżniający się niczym', 'łagodny, umiarkowany': w zn. 1.: „...na dole jako gwiazda, a z niej pręt stojący na końcu na kształt **miernej** miotły” Ch 466, w zn. 2.: „Mróz w dzień **mierny**” Ch 251. Cn w znaczeniu 1., SPas nie notuje, SL 'odpowiadający miarze', też 'średni, nie najlepszy', SW m.in. w znaczeniu 'łagodny', SJP w zn. 1. jako **dawne**.

pochopny – tu 'chętny do czegoś, zdolny', pierwotnie 'bardzo szybki': „...prawił, że miał brata rodzzonego wielce do cudzych języków **pochop-**

nego" SM 146. Cn notuje, SPas tylko *pochop* 'zachęta', SL z licznymi przykładami, np.: *pochopny ku robocie*, *pochopny ku błędom*, SWil bez przykładu, SW jako *staropolskie*, SJP w innym znaczeniu, KartXVII. Odcień wartościująco-negatywny 'zbyt szybki, niepotrzebnie tak szybki' utrwalił się w polszczyźnie dopiero u schyłku XX wieku⁵².

pogodny 'sposobny, odpowiedni': „Upatrzili czas *pogodny*, kiedy wiatr srogi był, z moździerzów dziesięciu zaraz wystrzelili” SM 168. Cn potwierdza, SPas również, ts. SL, SWil i SW; SJP z kwalifikatorem *dawne*. W znaczeniu tym wyraz jest używany powszechnie do końca wieku XVII. Ponieważ określenie to odnoszono przede wszystkim do warunków atmosferycznych, które oceniano jako sprzyjające bądź nie sprzyjające pracom polowym z czasem „zakres stosowania nazwy stał się w jakimś momencie jej wyłącznym”⁵³.

pozorny 'wspaniały, doskonały': „Przyjechał potem w *pozornej* gromadzie (...) pan hetman wielki koronny” Ch 456. Cn już w znaczeniu *dawnym* i *współczesnym*, SPas poświadcza, SL bez przykładów, a jako 'złudny' dopiero w XVIII wieku, SWil poświadcza, SW jako *staropolskie*, SJP – *dawne* z przykładami dopiero z XIX wieku, KartXVII; zob. też u Gdajusza (Bor 102) i w komediach oświeceniowych (WęgKom 130). Forma jest bez wątplenia typowa dla ówczesnej polszczyzny, bowiem upowszechnienie rzeczownika *pozór* w znaczeniu 'wygląd mylący', zamiast 'wygląd, zwłaszcza wygląd okazały' nastąpiło dopiero na przełomie XVIII i XIX wieku, zaś przymiotnik *pozorny* uległ analogicznym przeobrażeniom u schyłku XIX wieku⁵⁴.

przedni 'wartościowy, w dobrym gatunku, znakomity': „Dałem do Faisza komykami *przednimi* grzywien półczwarty” Ch 342. Cn, SL, SWil i SW notują w tym znaczeniu, SJP jako *przestarzałe*, KartXVII.

skarbnny 'drogocenny', tu 'zawierający wiele cennych rzeczy': „...nie tylko rydwanów, ale *skarbnnych* wozów, od szat, srebra, złota, klejnotów, obicia etc.” BM 259. SL *od skarbu* z przykładem z Reja: „Z *skarbnymi* wozy nie jeżdżą do nieba”, SWil i SW w innym znaczeniu, SJP *dawne*.

sluszny 'odpowiedni, właściwy': „Odpisali do Króla JM. stylem *slusznym*” Ch 468. Cn, SPas, SL, SWil i SW potwierdzają, SJP jako *przestarzałe*; zob. też u Sapięhy (Smol 143) i Chrościńskiego (Siekier 207).

strawny 'odnoszący się do jedzenia': „*Strawne* pieniądze z tychże poborów, co za zapłatę były gotowane, nam dano od komisarzy” SM 192. Cn *strawno* oraz *střawnik*, SL *strawne pieniądze* 'pieniądze przeznaczane na strawę', SJP *pieniądze strawne* jako *dawne*.

zadny 'tylny': „szeregi *zadne* iść ku nieprzyjacielowi miały, a przednie na *zadzie* z chorągwią” SM 158. Cn *zadni*, SPas brak, SL poświadcza od XVI wieku, SWil tylko *zadni*, SW przymiotnik *zadny* opatruje kwalifi-

katorem *rzadko używane*, notuje też *zadni* bez kwalifikatorów, SJP jako *przestarzałe*, KartXVII.

b) przymiotniki odczasownikowe

bacznny 'okazały': „Między innymi jest cerkiew Michała Anioła, w której carowie się grzebią, ale nie barzo *baczne* groby” SM 142. Cn potwierdza znaczenie, SPas brak, SL i SW 'uważny, uważający', też 'mający wzgląd', 'roztropny', SWil 'zwracający czyjąś uwagę', SJP tylko w znaczeniu *współczesnym*.

błądny 'błąkający się, błądzący': „...kucharz mi *błądnego* konia prowadził” Ch 457. Cn potwierdza, SL, SWil i SW wśród innych znaczeń; SJP potwierdza znaczenie bez kwalifikatorów z przykładami z Mickiewicza, Słowackiego, Kraszewskiego; dziś raczej z rzeczownikami abstrakcyjnymi, np.: *błądny ogień*, *błądny wzrok*, *błądne koło*, *błądny rycerz* itp.

omylny 'pomyłony': „Na noc do Radziwonowicz barzo późno dla *omylniej* drogi” Ch 317. Słowniki notują w znaczeniu 'ten, który się myli'.

płatany 'wycięty z blachy': „Na jednej z bramic, którą nazywają Trowołki Worota orzeł na gałce *płatany*, którego Moskwa za herb używa” SM 149. Cn notuje, SPas brak, SL *platać* 'ciąć, rozcinać', podobnie SWil i SW; SJP brak.

pomieniony 'wyznaczony': „Dłużnik zaś, kiedy na *pomieniony* rok nie odda pozwany przez sędziego, w rozradzie stanowi się” SM 144. Cn brak, SPas w tym znaczeniu, SL tylko *pomienić* 'po imieniu zwać', 'wymienić', SWil 'zacytowany, wyżej przytoczony', SW jako *staropolskie* bez przykładu, SJP pod formą czasownikową jako *dawne*, z uwagą *zwykle w imiesłowiu biernym*.

Wymienione tu formy genetycznie stanowią grupę imiesłowów biernych czasu przeszłego.

c) przymiotniki utworzone od wyrażen syntaktycznych

grzeczny 'udany, rozumny, rozsądny': „Przyjechało siła ludzi różnych do mnie (...) ludzie *grzeczni*” Ch 216, „Od poddanych jegomości pana Teodora Wołodkowicza pisarza ziemskiego mińskiego zabity *grzeczny* mój synowiec” Ch 289. Cn i SPas notują, SL w XVI-XVII wieku, SWil i SW, SJP w tym znaczeniu jako *dawne*; zob. też u Sapięhy (Smol 134) i Gdajusza (Bor 104). Pierwotne znaczenie, zgodne ze strukturą wyrazu, utrzymało się do końca wieku XVIII⁵⁵.

nikczemny 'nic nie znaczący', tu 'liczy, nędzny': „...prowadził ludzi *nikczemnych*, w szmaty jedynie odzianych” SM 179. Cn poświadcza, SL w tym znaczeniu z XVII i XVIII wieku, SWil, SW jako *rzadkie* i *staropolskie*, SJP – *dawne*. Zdaniem D. Buttlerowej stabilizacja treści 'nędzny moralnie' dokonała się w stosunkowo niedalekiej przeszłości, zapewne

dopiero w wieku XIX, za czym przemawiać może „żywołność wariantów 'słaby fizycznie', 'niewielki, mały' w tym okresie, a także użycie czasownika *znikczemnieć* jeszcze w znaczeniu 'osłabnąć'⁵⁶. W przedwojennym dialekcie wileńskim forma występowała w znaczeniu 'chudy'. Obecnie wyraz stanowi archaizm semantyczny zachowany w wielu gwarach rdzennie polskich oraz dialekcie północnokresowym pod wpływem birus. *nikčemnyj* i ukr. *nikčemnyj* 'nieistotny, nieprzydatny' (KurzWil 394).

Sufiks *-aty*

wichrowaty 'wietrzny': „Dzień od północy począwszy srodze *wichrowaty* z śniegiem” Ch 217. Cn *wichrowaty*, też *wichrzasty* z odsyłaczem do *burzliwy*, SPas nie notuje, SL tylko *wichrowatość* i *wichrowy*, SWil poświadcza, SW *wichrzowaty*, SJP jako *dawne*; zob. też *wiatr wichrowaty* w pracy W. Kupiszewskiego (KupiszMet 58). Dziś *wichrowate*, np. *koło* to 'koło pokrzywione'.

wilczaty 'szary, bury, podobny barwą do wilka': „Konia *wilczatego* kupiłem” Ch 157. Cn potwierdza, SPas nie notuje, SL, SWil, SW notują, SJP jako *rzadkie* z jednym przykładem z Rzewuskiego *koń wilczaty*.

Sufiks *-ski (-owski, -ański, -yjski)*

dziadowski 'należący do dziada, odziedziczony po dziadzie': „...żeby Król JM zrzekłszy się królestwa i sukcesyj (...) *dziadowskich*” Ch 230. Cn notuje w znaczeniu 'żebraczy', SPas również nie poświadcza, SL i SWil z tym samym cytatem: „*Dziadowska* sztuka, tycze się wnuka”, również w znaczeniu współczesnym, SJP jako *przestarzałe*.

towarzyski 'należący do towarzystwa': „...a oni wpadłszy, po woli się im działo, i moje, i pana brata przy inszych *towarzyskich* rzeczach zabrali, żem jeno został na kłaczy” SM 177. Cn potwierdza, SPas brak, pozostałe słowniki w znaczeniu 'lubiący żyć w towarzystwie, poufały z kim', SJP jako *dawne* 'odnoszący się do towarzysza chorągwi' lub 'dawniej dotyczący ograniczonego kręgu osób z klas uprzywilejowanych'.

usarski 'należący do usara', też 'mający związek z usarem': „Chorągiew *usarska* pana Ogińskiego z Brańska wyszła” Ch 118. Cn brak, podobnie SPas, SL odsyła do *husarski*, SW jako *rzadko używane*. SJP z uwagą *dawne*, KartXVII.

uryjański 'wschodni, orientalny': „Krzyżek szmaragdowy (...) we złoto oprawny (...) pereł *uryjańskich* dużo” SM 169. Cn, SL *uryjański* z cytatem: „...*uryjańskie* (...) pereły są najprzedniejsze”, też *uryanak* 'perła orientalna', SWil *urjański*, SJP jako *dawne*.

woluntaryjski 'dotyczący wolontariusza': „Jednakoż niezgoda naszych z *woluntaryjskiem* wojskiem”: SM 214-215. Cn notuje rzeczownik *wolontariusz*, SPas w tym znaczeniu *wolentarski*, SL, SWil i SW poświadcza, SJP brak.

Sufiks *-(a)sty, -(y)sty*

gliniasty 'w kolorze gliny': „Przefrymarczyłem konia *gliniastego* na szlorowatego” Ch 298. Słowniki w tym znaczeniu notują; dziś częściej *gliniany*.

krupiasty 'kruchy, ziarnisty': „Śnieg *krupiasty* padał” Ch 470. Cn odsyła do *kruchy*, SPas nie notuje, SL potwierdza znaczenie, SW jako *staropolskie*, SJP całe wyrażenie *krupiasty śnieg*, bez kwalifikatorów, choć młodszy użytkownicy współczesnej polszczyzny skłonni byłiby uznać formę za *przestarzałą* bądź *gwarową*; por. też *krupa*, częściej w l.mn. *krupy*, zachowane w nazwie zupy *krupnik*.

ojczysty 'należący do ojca': „Żeby Król JM zrzekł się sukcesyj *ojczystych* i dziadowskich” Ch 230. Cn w innym znaczeniu, SPas również, SL z gwiazdką, SWil bez kwalifikatorów, SW jako *staropolskie*, SJP jako *dawne*; por. też *ojczyzna*.

Sufiks *-ły*

dufały 'godny zaufania': „Gąsiewskiemu już temu, jako *dufałemu* człowiekowi wrzko, począł się zwierzać” SM 167. SłXVI, SStp; Cn nie notuje, podobnie SPas, SL *dufać*, *dufność*, SWil wyłącznie *dufać*, *dufalość*, SW jako *staropolskie*, ale w znaczeniu 'ufny', SJP tylko *dufać* jako *dawne*. SEB podaje: „*dufały* *przestarzało*, w XVI wieku jeszcze częste”.

gniły 'mokry, wilgotny': „Dzień wszystek chmurny, z wiatrem *gniłym*” Ch 387. Słowniki notują w znaczeniu 'gnijący', SJP *dawniej* 'gnijący, zgniły, znieczyszczony czymś wilgotnym'.

opiekły 'tłusty', może 'krzepki, silny': „*Opiekły* był marcha” BM 256. SW w znaczeniu 'tłusty z kwalifikatorem *gwarowe* i dwoma cytatami z Chodźki: „Kobyłka była *opiekła*”, „Sześć pięknych młodych *opiekłych* dziewcząt”, SJP jako *dawne* 'ogorzały, żwawy'.

podpiły 'pijany': „...*podpilej* młodzi” Ch 531. Cn nie notuje, SPas brak, SL z przykładami z XVI i XVII wieku, SWil jako *nieużywane*, SW – *staropolskie*, SJP – *dawne*, KartXVII.

służyły 'ten, który służy': „Nie mogli nam się sprzeciwić, choć mieli *służalej* piechoty 200” SM 186. Cn i SPas nie znają, SL z cytatami z XVI-XVIII wieku, SWil 'ten, który długo służył', SW 'zestarzały na służbie', SJP jako *dawne*.

wiedły 'wędzony': „Wyjął z wozu karpia **więdłego**” SM 185. Cn tylko **więdnąć**, ale w innym znaczeniu, SPas brak, SL poświadcza m.in. w tym znaczeniu, SW jako *rzadko używane*, SJP z uwagą *dawne* i jednym przykładem z Moraczewskiego, KartXVII; zob. też w XIX wieku u Chodźki (Tur 79).

Prezentowane wyżej przymiotniki zostały utworzone głównie od podstaw czasownikowych. Genetycznie są one dawnymi imiesłowami czynnymi czasu przeszłego na *-*lb*, *-*la*, *-*lo*. Formy tego typu w XVII wieku są żywe również w języku Paska⁵⁸.

Sufiks *-ów, -owy, -owa, -owe*

Sufiks ten tworzący głównie przymiotniki dzierżawcze stosowany jest, szczególnie przez Chrapowickiego, z dużym upodobaniem. Forma przymiotnikowa bardzo często pojawia się tam, gdzie prostsze byłoby użycie rzeczownika w dopełniaczu.

Alexandrowiczowa: „Po nabożeństwie zjadłszy u pana Roszewskiego na noc do wsi pana **Alexandrowiczowej** za Odelskiem” Ch 165.

blachmalowy 'pokryty roztopionym srebrem': „Rządzik **blachmalowy** kupiłem u Faisza” Ch 353. Cn brak, SPas 'siwy, srebrny'⁵⁷, SL z jednym cytatem z XVII wieku, SWil i SW jako *rzadkie*. Przymiotnik został urobiony od niemieckiej podstawy **Blachmahl** polskim sufiksem *-owy*.

Chocianowiczowe: „wesele **Chocianowiczowe**” Ch 423.

Chreptowiczowy: „Jadłszy w Kuźnicy mil 5, na noc do Lipska pana **Chreptowiczowego**” Ch 164.

Drozdowiczowe: „...chorągwie jm. pana starosty żmudzkiego poruczeństwa pana **Drozdowiczowego**” Ch 512.

Hulewiczowa: „Sprawa pana **Hulewiczowa**” Ch 169.

Józefowa: „...czeladnik list oddał i rzeczy pana **Józefowe**” Ch 439.

Korfowy: „Ludzie pana **Korfowi** szli szarpiąc wszędzie” Ch 215.

muselbasowy 'zrobiony z lichej tkaniny, z bawełnianego płótna tureckiego': „...bom miał na sobie **muselbasowy** tebilnik” BM 257. Słowniki notują tylko tur. **muselbas** bądź **musulbas**, formy przymiotnikowej nie poświadczają.

rokoszowa: „...po potrzebie wygranej **rokoszowej** przy królu pod Guzowem” SM 118.

stolnikowy: „Byłem w Kościele jm. pana **stolnikowym** folwarku” Ch 129.

strażnikowa: „...postrzelili pana Drobyszewskiego spod chorągwie pana **strażnikowej**” Ch 448.

suchedniowy 'kwartalny, dotyczący suchych dni, postnych', tu 'pensja kwartalna': „Dano Jakubowi kucharzowi kozuch za 6 zł kupiony w pieniądzach **suchedniowych**” Ch 179.

Władysławowy: „Chłop z Łumszyna powrócił z listem pana **Władysławowym**” Ch 128.

Wynotowałam też kilka archaicznych już w XVII wieku form przymiotników dawnej odmiany prostej na *-ów*, np.:

Andrzejów: „Oddał czeladnik pana **Andrzejów** list” Ch 152.

Jarmołowiczów: „W nocy o dziesiątej przed północą powrócił towarzysz pana **Jarmołowiczów**” Ch 450.

Iliaszewiczów: „Szlub **Iliaszewiczów** z panną Borowską” Ch 268.

referendarzów: „Wywrócono wóz pana **referendarzów**” Ch 524.

3. PRZYSŁÓWKI

W zakresie przysłówków nie spotykamy już w badanym materiale wielu odstępstw od stanu współczesnego. Na uwagę zasługuje dość niewielka grupa formacji, w których mamy do czynienia z mieszaniami formantów *-o*, *-e*, archaiczną już dziś formą bądź nie używanym obecnie znaczeniem.

3.1. Formacje sufiksalne

Sufiks *-e*

cale 'całkiem, całkowicie': „...**cale** sanna zepsowała się” Ch 326, „...śnieg **cale** spelił” Ch 327, „...śnieg **cale** zginął” Ch 459. Cn poświadcza, SPas brak, SL, SWil i SW notują. SJP jako *dawne* z cytatami z Mickiewicza, Orzeszkowej, Kraszewskiego; zob. też u Sapiehy (Smol 132).

dostatnie 'dostatnio, bogato': „...ostatnią substancję sprzedać, a **dostatnie** się ustroić” BM 259. Cn notuje, SL poświadcza z cytatami z Krasickiego, Bardzińskiego i Knapskiego; SW i SJP opatrują hasło kwalifikatorem *dawne* i odsyłają do **dostatnio**, SPas i SWil notują wyłącznie formę współczesną.

marnie 'bez wysiłku': „Sam się nieprzyjaciel dziwował, że takiej fortecy (której się nigdy nie spodziewał) tak **marnie** dostał” BM 274. Cn odsyła do **nikczemnie**, SPas w znaczeniu 'sposób niegodziwy, godny pożałowania', SL, SWil, SW, SJP *przestarzałe*, dziś *ksiązkowe*, KartXVII znaczenie potwierdzają.

miernie 'umiarkowanie': „...dzień zimny **miernie**” Ch 392, „...dzień **miernie** mroźny” Ch 376. Słowniki w znaczeniu 'umiarkowanie, średnio', SJP jako *dawne*.

ochędożnie 'strojnie, pięknie': „...majestat carowi **ochędożnie** i kosztownie przybiorą” SM 139. Cn nie potwierdza formy, SPas również, SL

notuje, ale w znaczeniu 'czysto, schludnie', w znaczeniu występującym w pamiętniku wyłącznie pod formą przymiotnikową, podobnie SW, ale z kwalifikatorem *staropolskie*, SWil potwierdza, SJP jako *przestarzałe*, KartXVII; zob. też *ochędożność* u Chrościńskiego (Siekier 162), a także *ochędożnie* 'czysto' u komediopisarzy XVIII-wiecznych (WęgKom 123), KartXVII.

okrutnie 'bardzo': „...dymy tak *okrutnie* szpetne zinał się pokazywały śmierdzące” SM 155. Cn i SPas w tym znaczeniu, podobnie SL, SWil i SW, SJP jako *przestarzałe*, KartXVII; zob. też u Beniślowskiej (Brajer 19) i u komediopisarzy oświeceniowych (WęgKom 124).

plugawie 'deszczowo, nieprzyjemnie': „W nocy deждz padał i przez cały dzień *plugawie*” Ch 368. Notuje dopiero SL i potem SWil; SW odsyła do *plugawo*, SJP jako *rzadkie*, ale żaden ze słowników znaczenia nie potwierdza.

pomiernie 'w miarę, średnio, trochę': „...*pomiernie* zimno” Ch 423. Słowniki formy przysłówkowej nie notują, SL *pomierny* bez przykładu, ts. SWil; SW z cytatai z XVI i XVII wieku, SJP *dawne*.

snadnie 'bez wysiłku, łatwo': „...przeprawa trudna i w taborze nie *snadnie* by go dobywać mogli” Ch 466. Cn, SL, SWil i SW notują, SJP jako *przestarzałe*, dziś *książkowe*, KartXVII.

srodze 'bardzo': „...dzień (...) *srodze* mrożny” Ch 376, „...dzień *srodze* gorący” Ch 417, „...zachorzałem *srodze*” Ch 390. Cn notuje, SL z gwiazdką, SWil, SW jako *rzadko używane*, SJP *przestarzałe*, KartXVII.

surowie 'surowo': „... że tedy pan hetman *surowie* sądzić począł” SM 171, „...już nie tak łaskawie jako polny hetman, *surowie* i jakby trochę upominał szlachtę” BM 282. Znane Cn i Paskowi, SL nie notuje, SWil bez przykładu, odsyła do *surowo*, SW jako *rzadko używane* i *gwarowe*, SJP jako *dawne* z odsyłaczem do *surowo*, KartXVII; zob. też u Chrościńskiego (Siekier 204) i u Beniślowskiej (Brajer 84).

szlucznie 'chyttrze, wyszukanie': „...masztalerz ukradł poszwę od pałasza tak *szlucznie*, że aż nierychło postrzeżono” SM 105. Cn w tym znaczeniu, SPas brak, SL znaczenia nie potwierdza, SWil 'misternie', SW w tym znaczeniu jako *rzadko używane*, SJP z kwalifikatorem *dawne*, KartXVII.

Sufiks -o

barzo 'bardzo': „W nocy mię zaskoczyła *barzo* sroga burza ze dżdżem” Ch 200, „...acz nam *barzo* strzelbą szkodzili” SM 126. Formę tę konsekwentnie stosuje Chrapowicki, obaj Maskiewiczze używają zamiennie *barzo* i *bardzo*. Cn poświadcza, SPas nie notuje, SL bez przykładu, SWil z odsyłaczem do *bardzo*, SJP brak, KartXVII.

gromadno 'licznie, gromadnie': „Ich m. panowie hetmani koronni obaj *gromadno* barzo przyjechali” Ch 202. Cn nie notuje takiej formy, SPas również, SWil i SW potwierdzają, SJP tylko *gromadnie*, KartXVII.

leniwo 'leniwie, powoli': „...*leniwo* barzo traktowano” Ch 543. Cn *leniwo* // *leniwie*, SPas *leniwy*, *lenistwo*, SL potwierdza formę, SWil i SW odsyłają do *leniwie*, SJP jako *dawne*, KartXVII.

łatno 'łatwo': „...*łatno* miał obywatelów tamecznych po sobie” SM 189. Cn notuje, SPas brak, SL potwierdza, SWil, SW, SJP jako *przestarzałe*, KartXVII.

pilno 'szybko, śpiesznie': „Musieliśmy *pilno* straż po murach odprawować” SM 158. Cn notuje, podobnie SPas, też SL, SWil i SW; SJP *przestarzałe*; por. też współczesne *pilno komu do czegoś*.

plugawo 'deszczowo': „...potem chmurno, *plugawo*” Ch 368, „...wiatr wielki, zimno, *plugawo*” Ch 515. Cn potwierdza, SWil odsyła do *plugawo*, SL i SW notują w innym znaczeniu; zob. też w artykule W. Kupiszewskiego o słownictwie meteorologicznym w XVII-wiecznym zabytku⁵⁹.

pogodno 'pogodnie': „Z rana *pogodno* trochę” Ch 526. Cn, SL, SWil, SW, SJP jako *dawne*, KartXVII.

różno 'różnie': „Względem czego porozsyłał *różno* po kilkadziesiąt koni dragoniji do różnych miasteczek” BM 243. Cn poświadcza, SPas brak, SL, SWil, SW, SJP brak, KartXVII.

skoro 'szybko': „Jechaliśmy *skoro* do Nowogródka” BM 247. Cn potwierdza, SL, SWil i SW również, SJP jako wyraz *przestarzały*, KartXVII.

snadno 'bez wysiłku, łatwo': „I potężnie królowi stanicie – mówi – i zasług dojdziecie, i powetujecie wszystkiego, i jeśli się co pod rokosz opuścić mogło, *snadno* teraz przecie, mając i szlachty niemało przy sobie...” SM 191. Cn, SL, SWil i SW obie formy *snadno* // *snadnie*, SJP jako *dawne*, też KartXVII; zob. u Zimorowica (Hrab 94).

sowito 'szybko, pośpiesznie', 'barzo, hojnie, suto': w zn. 1.: „Tośmy na około idąc musieli *sowito* uchodzić” BM 261, w zn. 2.: „Żałosna nowina do obozu mężom o zabranie żon, dzieci, synom ojców, matek, braci, sióstr przyniesiona, żałośniejsza *sowito* i niewypowiedzianie” SM 211. Cn notuje tylko przymiotnik *sowity*, SL, SWil i SW *sowito* w znaczeniu 'hojnie, nieskąpo, bogato', ts. SJP, ale z kwalifikatorem *dawne*.

tyrańsko 'okrutnie': „Po zamordowaniu *tyrańsko* carzyka pierwszego koronnego Dymitra...” SM 188. Cn poświadcza, SL w XVII wieku, SWil w tym znaczeniu, SW tylko przymiotnik, SJP bez kwalifikatorów z Rzewuskiego.

śpieszno 'z pośpiechem': „Wojsko przychodziło *śpieszno*” Ch 372. Cn, SPas i SL poświadcza, SWil notuje tylko *śpieszność*, SW odsyła do *śpiesznie* z cytatai z Troca i Lindego. SJP kwalifikuje ten wyraz jako

dawny, KartXVII; por. jeszcze w XIX wieku u Lenartowicza⁶⁰, też u pisarzy kresowych w XVI wieku (Hrab 84).

Wśród przysłówków na *-o* należy wymienić również formy deminutywne, z typowym dla współczesnych kresów formantem *-eńk-* lub *-uchn-*. Jak wykazują studia nad językiem innych pisarzy tej epoki, formanty złożone mogły mieć pierwotnie większy zasięg. Funkcję ekspresywną pełnią one między innymi u Paska i u Chrościńskiego⁶¹.

bliziuchno: „...*bliziuchno* domu” SM 142. Cn brak, SL poświadcza pod **blisko**, SWil notuje, SJP bez kwalifikatorów.

cichusieńko: „...*cichusieńko* z obozu wyszli” SM 127. Cn, SL, SWil i SW poświadcza, SJP bez kwalifikatorów.

pręcusieńko: „*Pręcusieńko* przysposobiwszy sobie prochów, kul...” SM 162. Cn takiej formy nie notuje, SL poświadcza, SWil tylko **pręcuchno**, **prędziuchno**, **pręcikutko**, **prędziutko**, SJP jako *rzadkie*.

raniuchno: „...przyjechałem *raniuchno* do Jałówki” Ch 142, „*Raniuchno* Moskwa w kilkadziesiąt koni przyjachali” Ch 135, „...posłałem *raniuchno* z listami” Ch 119. Cn nie poświadcza, SL, SWil i SW tylko **rano**, SJP bez kwalifikatorów z Kraszewskiego.

Wahania w zakresie użyć *-e* // *-o* w przysłówkach stały się przedmiotem badań S. Dobrzyckiego⁶², W. Cyrana⁶³ i W. Śmiecha⁶⁴. E. Stachurski, powołując się na S. Hrabca i J. Trypućkę, wiąże to zjawisko wyłącznie z kresami⁶⁵, choć materiał pochodzący z tekstów autorów innych regionów raczej tezy tej nie potwierdza. Podobne zjawisko obserwować można choćby u Chrościńskiego (Siekier 204-206), a w XIX wieku np. u Lenartowicza⁶⁶.

3.2. Wyrażenia przyimkowe w funkcji przysłówków

na prość 'prosto': „...o mil 20 od stolicy *na prość* jadąc (...) przeszliśmy na Wołgę” SM 176. Notuje wyłącznie SW z uwagą *gwarowe*.

po jesiennemu 'tak jak jesienią', zapewne od przymiotnika *jesienny*, na ranę form **po polsku**, **po prostu**: „...potem chmurno, plugawo, *po jesiennemu*” Ch 368. Słowniki notują wyłącznie przymiotnik *jesienny*; tutaj zapewne przez analogię do dziedziczonych z przeszłości form (*po* + przymiotnik niezłożony w celowniku) typu **po prostu**, **po polsku** itp.

po mnisku 'skromnie, tak jak mnich': „...i tak ci musiał *po mnisku* trojgiem koni przywlec wóz do stolicy” SM 154. SL **mnichowsko**, **po mniszemu**, SWil **mniski** odsyła do **mnisi**, bez przykładu, SJP **mniski** 'mnisi' jako *dawne*; tu tworzona regularnie w dawnej polszczyźnie forma przysłówka.

po ranu 'rankiem, wcześniej': „*Po ranu* też przyszli dwaj chłopci z mojej kondycyjej” Ch 435, „W nocy mróz srogi i *po ranu*” Ch 261. Słowniki

formę potwierdzają, SJP jako *dawne*, KartXVII; też u Chrościńskiego (Siekier 208).

po roznu '?', może 'w rozmaity sposób, różnie, od przymiotnika *różny*': „...abyśmy nie czekali nieprzyjaciela na miejscu, ale na nieskupionych jeszcze natrzeć i *po roznu* ich bić” SM 151. SL **po różniu**. W gwarach północno-wschodnich spotyka się jeszcze dzisiaj formę **po różnemu**.

w skok 'szybko': „...i tak się *w skok* zajął fus on” SM 128. Cn 'biegiem, rychło', SPas pod **skok**, SL z przykładami z XVI-XVII wieku, SWil bez przykładu odsyła do **skok**, SW z Bardzińskiego, SJP jako *przestarzałe*, KartXVII.

w śpiączki 'podczas snu': „...bo nas nie chcieli *w śpiączki* pobrać bez szkody swoich” SM 139-140. SPas z odsyłaczem do **śpiączka**, SL pod **śpiący** w tym znaczeniu, SWil pod **śpiączka**, SJP brak.

za czasu 'wcześnie, w porę': „...Wyjachawszy rano wcześniej, do Brześcia *za czasu*” Ch 99. Cn notuje, SPas nie poświadcza, SL i SW w tym znaczeniu, SJP pod **czas** jako *dawne*.

z blizu 'z bliska': „...ugadzali tam, gdzie zbroi nie było, a do tego *z blizu*” SM 158. Cn notuje, SPas nie poświadcza, SL i SWil nie notują, SW jako *rzadko używane* **zbliża** i *gwarowe* **zbliża**, SJP brak; zob. też u Jabłonowskiego **zbliża** (Zieniuk 20).

z gromem 'szybko, błyskawicznie': „Nie przyszło jednak do tego z obu stron, bo jak *z gromem* spadło, mało kto wiedział” SM 141. Słowniki takiej formy nie notują. Por. współczesne *spaść jak grom*.

3.3. Formy przypadkowe w funkcji przysłówków

gwałtem 'przemocą, wbrew woli': „...co się komu podobało i u największego bojarzyna, żona albo córka, brali ją *gwałtem*” SM 135, „...w której ziemia jest statecznie ugruntowana, aniżeli z tego łacińskiego rodu przyjmować cara, którego nam *gwałtem* w ręce tkają” SM 139. Słowniki notują w tym znaczeniu, SJP *przestarzałe*.

pieszą 'pieszo': „...*pieszą* wszyscy szli” BM 266, „...bo się *pieszą* wszyscy odstrzelowali w taborze nieprzyjacielowi” SM 215. Cn notuje, SPas brak, SL z cytatami z XVI-XVII wieku, SWil odsyła do **pieszo**, SW jako *staropolskie*, SJP brak, KartXVII.

przedkiem 'na czele, na początku': „Miał się zbierać na sianie, żeby wozy zostawiwszy mógł *przedkiem* jechać...” Ch 469. Cn brak, SL, SWil i SW notują pod **przodek**, SJP **przodek** 'pierwszeństwo, prym' jako *dawne*.

skielzem 'krzywo, ukosem': „Postrzelono *skielzem* w tylny blach przyrodzony” SM 252. Cn brak, ts. SPas, SL bez przykładu, SWil, SW i SJP z tym samym przykładem z Niemcewicz jako *gwarowe* bądź *dawne*.

J. Karłowicz notuje formę z *kietzem* (KarlPodr 74).

spodkiem 'dołem': „*Spodkiem* podkopawszy się pod naszych pochami wyrzucą” SM 117. Cn, SWil i SW notują *spodek* 'dół', SL pod *dół*, SJP *spód* 'część spodnia, dolna' jako *przestarzałe*.

urywkciem 'dorywczō': „...tedy noc i dzień nieprzestannie idąc nie *urywkciem*” BM 282. Cn i SPas brak, SL z przykładem: „Napadali nas *urywkami*” SM 189. SWil poświadcza, SW notuje pod *urywek*, SJP *urywkami* w użyciu przysłówkowym 'nagle', 'od czasu do czasu' z uwagą *dawne* i jednym przykładem z Naruszewicza, KartXVII.

3.4. Inne formy przysłówek

nazad 'z powrotem': „Przyszedł chłop z listem, odprawiłem *nazad*” Ch 119, „Chłop bujnowski przyszedł zaraz rano *nazad*” Ch 134, „Wozy *nazad* poszły” SM 130, „Wróciliśmy się *nazad*” BM 248. Cn i SPas notują, SL z licznymi cytatami, SWil poświadcza, SW z adnotacją, że *używanie tego wyrazu jest nieprzyzwyczajone, poprawniej jest na powrót*, SJP jako *wychodzące z użycia, dziś tylko w języku woźniców*; por. u Poczebota i Sapięhy (Smol 130-1), KartXVII.

onąd 'tamąd', przysłówek używany na oznaczenie miejsca: „Szedł z *onąd*” Ch 479. Cn poświadcza, SPas brak, SL, SWil i SW notują, SJP brak, KartXVII.

ongi 'przedwczoraj': „Przyszedł z rana podjazd z panem Gujskim *ongi* wyprawiony” Ch 453. Słowniki notują w tym znaczeniu, SW jako *staropolskie*, SJP – *dawne, dziś gwarowe*.

pierwej 'najpierw, przede wszystkim': „...zabiwszy go sam na państwo wstąpił za pomocą Turczyzna, ale się *pierwej* poturczył” SM 189. Cn notuje, SPas brak, SL, SWil i SW; SJP *pierwej* jako *przestarzałe*.

pierwiu 'na początku': „Traktował *pierwiu* snadź o sobie” SM 161. Cn, SPas, SL, SWil, SW i SJP nie notują.

poblizu 'blisko': „Wychodziliśmy pieszą, bośmy *poblizu* siebie byli” SM 160. Cn odsyła do *blisko*, SPas brak, SL, SWil i SW potwierdzają, SJP nie notuje, KartXVII.

pobok 'po bokach': „...a na zadzie i *pobok* drudzy się uwieszą u sań” SM 143. Cn notuje *pobocz*, SPas brak, SL z cytatami z XVII i XVIII wieku, SWil, SW jako *staropolskie*, SJP *gwarowe*.

podczas 'niekiedy': „...figlują (...) łamiąc się *podczas* jako mietielnicy” SM 141. Cn poświadcza w tym znaczeniu, SPas odsyła do *czas*, SL, SWil i SW notują, SJP jako *dawne*, KartXVII. Genetycznie jest to wyrażenie przyimkowe *pod czas*, które uległo leksykalizacji i przekształciło się pierwotnie w przysłówek, a w XIX wieku w przyimek⁶⁷.

pospołu 'wspólnie': Tegoż dnia wyjechał pan Więclawski do cara posłannikiem *pospołu*” Ch 459, „Jachaliśmy *pospołu* do Kołodziejowej” Ch 205, „Jm. pan hetman z nami *pospołu* szedł” SM 172. Cn, SWil i SW notują, SJP jako *przestarzałe*.

pośledź 'później': „...Przyjachawszy do Derażnej odpoczywałem koniom przez mięsopusty Lackie, ruskie były *pośledź* piącią niedziel” SM 99. Cn notuje, SPas *pośledni* 'późniejszy niż inny', SL odsyła do *pośled*, SWil potwierdza, SW tylko *pośled*, SJP brak, KartXVII.

powolej 'powoli': „Potem już *powolej* po domach najdując gubił, mordował etc.” BM 273. Cn brak, SPas notuje pod *powoli*, SL tylko *powoli*, podobnie SWil; SW jako *staropolskie*, SJP brak.

ran 'rankiem, wcześniej': „Był u mnie *ran* pan Markowski z inszymi” Ch 220. Słowniki notują w tym znaczeniu, SJP brak; zob. też u filomatów i filaretów (Kurz I 153) i w komediach oświeceniowych (WegKom 135).

sila 'dużo, wiele': „...było ludzi *sila*” Ch 217, „Moskwa powykipowała *sila* rzeczy w Boryszynie” BM 287, „...*sila* złęgo uczynił w Litwie” SM 93. Cn, SPas, SL w XVI-XVIII wieku, SWil, SW, SJP jako *dawne*, KartXVII; por. też u Benisławskiej (Brajer 197), Sapięhy (Smol 142), w komediach oświeceniowych (WegKom 138), a w XIX wieku u filomatów i filaretów (Kurz I 150).

wprzody 'dawniej, wcześniej': „Wozy wyprawilem *wprzody*” Ch 376. Cn brak, SL, SWil i SW, SJP jako *przestarzałe*, KartXVII.

wrzkomo 'rzekomo': „Przyjachawszy tedy do niego *wrzkomo* poznał” BM 258, „...rozkażał szyję uciąć *wrzkomo* o jawne krzywoprzysięstwo” SM 167. Cn odsyła do *rzekomo*, SPas brak, SL potwierdza, SWil również, SW z przykładem z Troca, SJP jako *dawne*, KartXVII.

wsprzód 'wcześniej': „...w przeszły piątek przybiegł o ósmej *wsprzód* księdza Piekarskiego” Ch 249. Słowniki takiej formy nie notują.

4. CZASOWNIKI

4.1. Formy przedrostkowe

Wśród prezentowanych niżej czasowników obserwujemy takie, które współcześnie posiadają inne przedrostki, występują w innym niż obecnie znaczeniu albo też nie są już dzisiaj używane.

Prefiks do-

dobiec – tu chyba 'okrzyżyć': „...pod miastem taborem stanął i nim się nasze chorągwie spostrzegły dokoła *dobiegł* nas” BM 249. Cn znaczenia

nie potwierdza, podobnie SPas; SL 'dopaść prędko, doskoczyć', SWil 'doganiać, dościgać', podobnie SW, ale z kwalifikatorem *staropolskie*, SJP nie potwierdza znaczenia; SzSł 24.

domieścić się 'pomieścić się, znaleźć wolne miejsce': „Pogorzało ich niemało, co się i do okien nie **domieścili**” SM 164. Cn formy nie notuje, również SPas, SL w tym znaczeniu z przykładami z Krasickiego, Syreniusza, Reja i Potockiego, SWil odsyła do **domieszkać**, SW tylko **domieścić** 'przyjąć do pewnego miejsca, pomieścić', SJP również wyłącznie w stronie czynnej jako *dawne* z Rzewuskiego i Kraszewskiego, KartXVII.

domyśliwać się 'domyślać się': „**Domyśliwali się** ludzie, że to praktyka kwoli chrześcijańskiemu cesarzowi uczyniona” SM 214. Cn brak, SPas tylko **domyśliwać się**, podobnie SL i SWil; SW jako *staropolskie* z jednym przykładem z Sakowicza, SJP – *dawne*, z odsyłaczem do **domyślać się**, KartXVII.

dosiadać 'przebywać': „Szwagier mój był u mnie (...) nie dowierzając **dosiadać** w domu” BM 291. Cn i SPas w innym znaczeniu, SL odsyła do **dosiedzieć** z przykładami z XVII wieku, SWil w znaczeniu 'dotrwać, domieszkać', ale pod **dosiadywać**, SW i SJP 'siadać na wierzch zwierzęcia', a jako *dawne* 'siadać na stołek, wóz', KartXVII.

dosługować 'kończyć służbę': „...musieliśmy pod tąż chorągwią **dosługować** ćwierci” SM 165. Cn w znaczeniu 'dorabiać', SPas notuje w innym znaczeniu, SL wyłącznie **dosłużyć**, **dosługiwać**, ts. SWil i SW.

dozwalać się 'prosić o zgodę': „...ałem się **dozwalać** musiał” BM 283. Cn brak, SPas również nie notuje, SL wyłącznie w stronie czynnej, ts. SWil i SW, ale z odsyłaczem do **dozwolić**, SJP nie poświadcza.

Formacje z przyrostkiem **do-** nazywają zbliżenie całkowite (ew. połączenie) do miejsca docelowego jako punktu granicznego⁶⁸.

Prefiks *na-*

nalewać – tak o krostach ospy pojawiających się na twarzy, może w znaczeniu 'nabrzmiwać, pokrywać': „Michasiowi ospa poczęła **nalewać** i gęsta barzo na twarzy, chory lepiej się jednak miał” Ch 233. Słowniki notują w innym znaczeniu; u Cn jest **nalany** 'nabrzmiały', SJP 'napęcznić, nabrzmieć'.

narazić 'porazić, wielokrotnie ranić, uderzać': „Spędził z mostu trzy chorągwie **naraziwszy** ich niemało kamieńmi” BM 281. Cn tylko **razić**, SPas w znaczeniu współczesnym, podobnie SL; SW jako *staropolskie* z cytatem z Jabłonowskiego: „...kilkunastu pacholików ubyło, których połaństwo strzałą **naraziło**”, SJP nie potwierdza znaczenia, KartXVII.

narządzić 'naprawić, zreperować': „Pokarmiłem w Klennikach, nocleg w Narwi, gdzie wojsko przechodząc **narządzili** most” Ch 309, „**Narządzić**

przeprawy pan Czyż przyjeżdżał i nocował w Jałówce” Ch 124. Cn notuje, SPas nie potwierdza, SL z licznymi cytatami, SWil, SW jako *gwarowe*, SJP – *dawne*, dziś *gwarowe*, KartXVII.

nasiaść 'rozmieścić się': „...dwakroć rzekę Moskwę przechodził, to już było miasto samo, barzo gęsto i wojsko **nasiadło**” SM 150. Cn nie notuje, SPas również, SL w znaczeniu 'zasiaść', SW ts. z informacją *rzadko używane*, SJP pod **nasiadać** 'siadać, przysiądać' jako *rzadko używane*.

nastąpić 'napaść, natrzeć na kogo': „Moskwa **nastąpiła** na nich” Ch 214, „...owi drudzy nie mogli przyjść do tego, bośmy prędko **nastąpili** na nich” SM 103, „Brat jego Kasper **nastąpił** na jego poczet i pobrał wszystko po nim” SM 188. Cn i SPas w tym znaczeniu, SL i SW z licznymi cytatami, SJP jako *przestarzałe*, KartXVII.; por. uwagę A. Krupianki o leksykalizacji w czasowniku **nastąpić**⁶⁹.

następować 'nacierać': „Nieprzyjaciel ubezpieczony komisją i traktatami **następował** barzo na państwo” SM 290. Cn notuje, SPas brak, SL, SWil i SW; SJP w innym znaczeniu.

nawiedzić 'odwiedzić': „Pani chorążyna mozyrska **nawiedziła** panią” Ch 238. Cn brak, SPas w tym znaczeniu, SL z licznymi cytatami z XVI-XVIII wieku, SWil poświadcza, SW również, SJP jako *przestarzałe*, dziś *podniosłe* albo *żartobliwe*, KartXVII.

Przedrostek **na-** informuje o przestrzennym przemieszczaniu się w kierunku wierzchniej części jakiegoś lokalizatora. A. Krupianka symbolicznie znaczenie **na-** określa za pomocą formuły 'w kierunku ściśle określonej powierzchni lub bardziej na wierzch'⁷⁰.

Prefiks *nad-*

nadjechać 'dopędzić, napotkać': „Tam mię **nadjechał** Pretowicz, pan krzemieniecki natenczas” SM 100. Cn brak, SPas również, SL notuje pod **nadjeżdżać**, SWil poświadcza, SW i SJP w tym znaczeniu jako *dawne*.

nadgrodzić 'wyrównać, powetować szkodę', też 'zostać ukaranym': w zn. 1.: „Pijąc gorzałkę ofiarował nam te pałuby **nadgrodzić**” BM 294, w zn. 2.: „I znowu potem mało mi guzika u żupana nie odpiął z samopału, ale mu się to śmiercią **nadgrodziło**” BM 247. Cn nie zna, pozostałe słowniki wyłącznie w zn. 1.: SPas z odsyłaczem do **nagrozić**, podobnie SL z przykładem z XVIII wieku, SW i SJP jako *dawne*; por. też u Chodźki (Tur 71).

nadspiać 'zdażyć': „...nas odprawił (...) zwłócząc umyślnie czas, za czym by **nadspiało** wojsko, które w stolicy zostać miało” SM 177. Cn w tym znaczeniu, SPas brak, SL 'śpiesznie nadejść', SWil **naspieszać**, SW jako *staropolskie* 'śpieszy się', SJP nie notuje, KartXVII.

Formant *nad-* tworzy tutaj formacje nazywające zbliżanie widziane z punktu docelowego, informuje o osiągnięciu celu.

Prefiks *o-*

obaczyć 'zobaczyć': „...niech *obaczą* Piaseczyńskiego” Ch 460. Cn notuje, SPas również, podobnie SL, SWil i SW; SJP jako *przestarzałe*.

opalać 'zapalać, podpalać': „Okolo Nowogródka *opalać* poczęli w wieczór przedmieścia Kozacy” Ch 462. Cn notuje, SPas brak, SL, SWil 'naokoło palić', też SW; SJP jako *dawne* 'niszczyć pożarem', KartXVII.

oprzeć się 'zatrzymać się': „Rokoszenie jako się ruszyli, nie *oparli się* aż w Radomiu” SM 106. Cn, SPas, SL poświadczają, SWil nie potwierdza znaczenia, SW z cytataми z Kochanowskiego, Reja, Roszkowskiego; SJP jako *dawne*, KartXVII.

osadzić 'osiedlić, umieścić': „...abyśmy mogli go jakim sposobem ludem swoim *osadzić*” SM 218. Cn notuje, SPas również w tym znaczeniu, SL, SWil i SW; SJP jako *przestarzałe*, KartXVII.

oskoczyć 'skakać naokoło': „...pan Hieronim Horski (...) *oskoczył* ten podjazd i inszych pobito, inszych pobrano” Ch 242. Notuje dopiero SL z XVI-XVII w., potem SWil i SW; SJP odsyła do *oskakiwać* jako *przestarzałe*, KartXVII.

osłabiać 'złżeć, odmarnąć', 'słabnąć': w zn. 1.: „Dzień wszytek wilgotny, plugawy. Wisła *osłabiała*” Ch 540, w zn. 2.: „Wacław znowu *osłabiał* w tejże godzinie, febra wietrzna, gorączka” Ch 340. Cn notuje w zn. 2., SL *osłabić*, *osłabnąć* wyłącznie w odniesieniu do istot żywych, SW *osłabiać* 'pozbawić sił, wycieńczyć', np. *osłabić* żołądek 'rozluźnić, rozstroić', SJP 'czynić słabym pod względem fizycznym', też 'zmniejszyć trwałość czego, nadwężyć, zniszczyć'. Dziś kontekst, który znamy z Dziariusza Chrapowickiego, jest niezgodny z normą języka polskiego, bowiem czasownik niedokonany *osłabiać* wymaga obecnie dopełnienia wskazującego na obiekt czynności osłabiania, subiekt czynności staje się zaś mniej ważnym elementem wypowiedzenia, dziś opartego przede wszystkim na strukturze *osłabiać kogo, co*. W znaczeniu zastosowanym wyżej występują dziś czasowniki dokonane, np. *zastabnąć*, *osłabnąć*.

otrąbić 'ogłosić': „*Otrąbiono* też, żeby monetę brano, która szła przedtem w państwach Jego Królewskiej Miłości” Ch 540. Cn brak, SPas poświadczają, SL w XVII wieku, SW i SWil notują, SJP jako *rzadkie*, KartXVII; SzSł 62.

Prefiks *ob-* (*obe-*)

obelżyć 'obrazić': „*Obelżył* go łowami uszczypliwymi” Ch 445. Cn

notuje, SPas brak, SL potwierdza, SWil odsyła do *znieważyc*, SW w tym znaczeniu jako *staropolskie*, SJP – *dawne*, KartXVII.

obrazić 'uderzyć, skaleczyć': „...syna starszego Jana nie wiedzieć kto w twarz *obrazil*” Ch 541, „...nogę *obrazilem* o lód lewą” Ch 115, „...sam się szablą *obrazil* lubo nieszkodliwie” SM 179. Cn i SPas w tym znaczeniu, SL *obraz*, *obraza*, *obraziciel*, SWil poświadczają, SW w tym znaczeniu z uwagą *rzadko używane*, SJP jako *dawne*, KartXVII; zob. też u Beniśławskiej (Brajer 147).

obsyłać 'obdarowywać': „...oprócz tego, że często bywałem u niego z towarzystwem na obiedzie, *obsyłał* mię coraz żywnością” SM 141. Cn notuje, SPas 'posyłać komu', również SL i SWil, SW jako *gwarowe*, SJP w innym znaczeniu.

Przedrostek *o-* (*ob-*) modyfikuje znaczenie podstawy słowotwórczej informując o kierunku akcji. Zdaniem A. Krupianki może on być traktowany jako odpowiednik przyimka *dookoła*, może też występować jako formant przedrostkowy okolicznika sposobu lub miejsca i sposobu (typ 'ogólnie', 'pod każdym względem'), okolicznika miejsca (typ 'w dół, na dół'), okolicznika miejsca (typ 'z wierzchu'), okolicznika miary (typ 'nadmiernie, bardzo intensywnie' lub 'trochę')⁷¹.

Prefiks *od-*

odbiec 'opuścić': „Ale go swoi *odbiegli* natenczas” BM 283. Cn i SPas nie notują, SL, SWil i SW poświadczają, SJP w znaczeniu 'odchodząc porzucić' z uwagą *przestarzałe*, KartXVII.

odbieżeć 'odjechać, uciec od kogo': „...drudzy wprzód *odbieżeli*” SM 194, „Księża uciekli, króla na ziemi *odbieżeli*” SM 217. Słowniki notują, SJP jako *przestarzałe*, KartXVII.

odgromić 'odeprzeć': „...zatem nasi *odgromili* go i nieprzyjaciela porazili” SM 161. Cn i SPas poświadczają, podobnie SL i SW; SWil odsyła do *gromić*, SJP brak, KartXVII; SzSł 56.

odjąć 'odebrać': „Dwa listy po francusku do Warszawy z Wilna od Trabuha pisane *odjął* mu” Ch 491, „Przyszła ponowa z Rasławia, że jm. pan hetman polny *odjął* wodę Moskwie” Ch 444. Cn i SPas potwierdzają, SL cytują Knapskiego, Chościńskiego i Troca, SWil notuje, SW jako *staropolskie* z licznymi przykładami z XVII i XVIII wieku, SJP kwalifikuje jako *dawne*, KartXVII.

odmienić 'zamienić': „*Odmieniłem* srebro w mennicy na szelagi” Ch 227. Cn notuje, SPas nie poświadczają, SL, SWil i SW, SJP w innym znaczeniu.

odprzysiądz 'cofnąć przysięgę': „Przez cały dzień agitowała się sprawa pana Buratyńskiego, kazano mu *odprzysiądz* przysięgę” Ch 295. Cn pot-

wierdza, SPas brak, SL w XVI-XVIII wieku, SWil z uwagą *nieużywane* w znaczeniu 'przysięgę wykonaną na co cofnąć wykonaniem przysięgi', SW jako *staropolskie*, SJP nie notuje.

odrzec się 'wyrzec się': „...ale się wolał **odrzec** konia niż takową brać zapłatę” BM 296. Cn notuje, SPas brak, SL z cytatem z Rzewuskiego, SJP z XIX wieku, KartXVII.

odstrachać się 'wyzbyć się lęku': „...po świeżej porazie naszych z hetmany nie **odstrachało się** serce jeszcze” Ch 218. Cn tylko **odstraszać**, SPas brak, SL, SWil i SW wyłącznie **strachać się**, SJP nie notuje.

Prefiks *ode-*

odedrwić się 'odpowiedzieć drwinami na drwiny': „Kiedy im **się odedrwił**, bo się bokiem brodu przeprawiwszy, podjechał pod nich” BM 272. Cn i SPas brak, SL, SWil i SW z tym samym przykładem z XVII wieku, SWil odsyła do **odedrwiać**, a SW podaje z uwagą *rzadko używane*, SJP nie poświadcza, KartXVII.

odelgnąć 'złagodnieć': „Wiatr, **odelgło**” Ch 81. Cn notuje, SPas brak, SL potwierdza, ts. SWil; SW jako *rzadko używane* z Knapskiego i Troca; SJP jako *rzadkie o mrozie*.

odemknąć 'otworzyć': „Tatarowie aż w ordzie jeszcze byli, toż miasto **odemkniono**” SM 218. Cn notuje, SPas brak, SL potwierdza, SWil odsyła do **odmykać**, SW cytuje SL, SJP kwalifikuje jako *rzadkie*, KartXVII.

Przedrostek **od** (*ode-*) w cytowanych wyżej przykładach występuje przede wszystkim w znaczeniu 'od granicy określonego obszaru'⁷² (np.: **odbiec**, **odbieżać**, **odgromić**) tworząc formacje nazywające oddalenie się od przedmiotu, punktu granicznego. Może też zmieniać treść podstawy wnosząc znaczenie nowej akcji (np.: **mienić** -> **odmienić**, **przysiądz** -> **odprzysiądz**) albo zmienić niedokonany aspekt podstawy na dokonany (np. **wotować** -> **odwotować**).

Prefiks *po-*

pogromić 'pobić, zwyciężyć, rozproszyć': „...za pomocą Najwyższego pobili i **pogromili** nieprzyjaciela znacznie” SM 156. Cn notuje, SPas również, SL, SWil i SW; SJP w znaczeniu jako *przestarzałe* 'zadać całkowitą klęskę'; SzSł 70.

pohalasować – tu 'przestraszyć': „...był podjazd moskiewski (...) i **pohalasowali** naszych pacholików” Ch 455. Cn nie notuje formy czasownikowej, SPas również, SL w tym znaczeniu **halasić kogo**, SWil nie poświadcza, SW jako *staropolskie*, SJP w innym znaczeniu; zob. też u Poczobuta (Smol 135).

pohalasować się 'pokłócić się': „ **Pohalasował się** pan Zawisza z wdową” Ch 148. Cn brak, SPas również nie notuje, SL i SWil w tym znaczeniu, SW jako *staropolskie*.

pokazać się – tu 'odnaleźć się': „Perły **pokazały się** u panny Katarzyny” Ch 347. Słowniki w tym znaczeniu nie notują.

pokrapiać 'kropić od czasu do czasu': „Wiatr zimny i deждź **pokrapiał**” Ch 467. Słowniki **pokropić**, też **pokrapiać** najczęściej bez przykładu, SJP bez kwalifikatorów, odsyła do **pokropić** bez przykładu.

pokumać się 'zaprzyjaźnić się': „...od tego czasu z nim **się pokumaliśmy**” SM 140. Cn brak, SPas 'nawiązać z kimś dobre stosunki', SL w XVII wieku, SWil i SW poświadcza, SJP jako *przestarzałe*, KartXVII.

polatywać 'unosić się w powietrzu, latać z przerwami', tu 'padać od czasu do czasu': „Z rana zimno, śnieg **polatywał**” Ch 210. Słowniki notują, SJP bez kwalifikatorów **płatki śniegowe polatywały**; dziś chyba już *rzadkie*.

pomrzeć 'umrzeć': „Przyszła wiadomość, że pan Braclawski **pomarł**” Ch 483, „...oba zara **pomarli**” SM 159. Cn, SPas, SL, SWil i SW poświadcza, SJP nie notuje, KartXVII.

pomykać się 'uciekać, gnać śpiesznie', 'jechać, posuwać się', też 'rozejżdżać się': 1 zn.: „Zając **pomykał się** daleko” Ch 371, 2 zn.: „...oddano kopiją listu (...), żebyśmy **się** na komisję z Moskwą **pomykali**” Ch 368, 3 zn.: „...poczęli też nasi **pomykać się** do domów” Ch 472. Cn 'rzucam się do czego', SPas nie potwierdza, SL, SWil i SW poświadcza, SJP odsyła do **mknąć**, KartXVII.

porazić 'pokonać': „...nieprzyjaciela nasi **porazili**” Ch 232, „Aleśmy ich na głowę **porazili**” SM 179. Cn notuje, SPas brak, SL i SW z licznymi cytatami z XVI-XVII wieku, SWil odsyła do **porażać**, SJP jako *dawne*, KartXVII; SzSł 74.

porozumieć się 'domyślić się, dowiedzieć się': „ **Porozumiał się** nieprzyjaciel o słabej potędze naszej” SM 162. Cn i SPas nie notują, SL, SWil poświadcza, SW jako *dawne* i *gwarowe*, SJP w innym znaczeniu, KartXVII.

posiec 'zadać rany, pokiereszować': „Mieliśmy wielką wolność na tym sejmie w nocy, o północy zbroić co, **posiec**, zabić wolno” SM 194. Słowniki poświadcza, SJP bez kwalifikatorów z Naruszewicza.

postanowić 'postawić': „przyszedłszy **postanowiono** pulpit i Ewangeliją położono na nim” BM 279. Cn, SPas i SWil w tym znaczeniu nie notują, SL z przykładem z XVII wieku: „... **postanowią** oborę”, SW jako *staropolskie*, SJP *dawne*, KartXVII.

postradać 'stracić': „...żeśmy i kopij wszystkich już **postradali**” SM 129. Słowniki notują w tym znaczeniu, SJP jako *gwarowe*, KartXVII.

powadzić się 'pokłócić': „...w tym snadź **się powadziwszy** o coś, przebił jeden drugiego” SM 159. Słowniki w tym znaczeniu notują, SJP jako *dawne*, KartXVII.

pożrzeć – tu w znaczeniu przenośnym 'spalić, zgorzeć': „Tak prędko go ogień **pożrzeć** nie mógł” SM 155. Cn brak, SPas **pożrzeć** z uwagą *przenośnie* 'spowodować zniszczenie czego, zgubę', SL 'marnować, trwonić', podobnie SWil i SW; SJP nie notuje, KartXVII.

Przedrostek **po-** modyfikuje znaczenie podstawy informując przede wszystkim o zakończeniu czynności (**gromić** -> **pogromić**, **kumać się** -> **pokumać się**, **umrzeć** -> **pomrzeć**) albo też oznacza czynność niejednokrotną powtarzającą się, o słabym natężeniu (**polatywać**, **pokrapiać**).

Prefiks **prze-**

przebrać się 'przeprawić się': „...nie mogą **przebrać się** przez rzekę do wojska powrócić” Ch 509, „Król JM w sobotę przez most do Warszawy był **się przebrał**” Ch 97. Cn, SPas, SL i SWil poświadczają, SW jako *rzadko używane* z przykładami z XVI-XIX wieku, SJP jako *przestarzałe* z Sienkiewicza, Kraszewskiego, Krasickiego i Moraczewskiego, KartXVII.

przemówić się 'pokłócić się': „...**przemówił się** był z panem hetmanem” SM 174. Cn notuje, SPas i SJP nie potwierdzają, SL, SWil, SW i KartXVII. Dziś w polszczyźnie *gwarowej*.

przepomnieć się 'zapomnieć się': „Sama **się** też starszyzna nie **przepomniała**, w której dobrej myśli i szylwachów nie przestrzegli” BM 273. W tym znaczeniu notują SL, SWil i SW; SJP jako *dawne*.

przestawać 'poprzestawać na czym': „Nie **przestając** na tym, chciał pułkownik nasz Kazanowski kusić się o ten gmin wstępny bojem” SM 157. W tym znaczeniu wyłącznie SW, ale z uwagą *rzadko używane*, SJP w innym znaczeniu.

przewieźć się 'przeprawić się': „Pani przyjechała na Pragę, za czasu, ale dla wielkiej fale na Wiśle nie mogła **się przewieźć**” Ch 192. Cn, SL, SWil i SW w tym znaczeniu.

Przedrostek **prze-** zmienia aspekt czasownika z niedokonanego na dokonany. Wnosi znaczenie wypełnienia akcją podstawy pewnego odcinka czasowego od jego początku do końca⁷³, informuje o kolejnym przemieszczeniu się jakiegoś elementu lokalizowanego na danym obszarze od jednego punktu do drugiego⁷⁴.

Prefiks **przy-**

przynieść – tu 'urodzić': „W niedzielę o czwartej z południa **przyniosła** córkę” Ch 383. W tym znaczeniu słowniki nie notują.

przypowiedzieć 'obiecać, przyrzec': „Ruszyły się powiaty przeciwko niemu i rotmistrzom pieniądze **przypowiedziano**” SM 93. Cn, SL wśród innych znaczeń, SWil, SW jako *staropolskie*, SJP jako *dawne*.

przysiodłać 'osiodłać': „...maształerz konia już **przysiodłał**” Ch 223. Notuje dopiero SL, potem SWil i SW; SJP nie poświadcza.

przyskwrzeć 'dokuczyć': „...obietcywaliśmy sobie uchodzić obronną ręką, kiedy by nam uchowaj Boże, **przyskwarło**” SM 159. Cn notuje, SPas brak, SL tylko **przyskwierać**, SWil nie notuje, SW jako *staropolskie*, ale w innym znaczeniu, SJP **przyskwar** jako *rzadkie* i **przyskwarzać** jako *wychodzące z użycia*; por. współczesne *doskwierać komu*.

Przedrostek **przy-** tworzy czasowniki dokonane. Jak podkreśla A. Kru-pianka, przedrostek ten „modyfikuje znaczenie podstawy w ten sposób, że wskazuje na stopień bliskiego lub bezpośredniego kontaktu przestrzennego, jaki zachodzi między elementem lokalizowanym a granicą obszaru, w stosunku do którego dobywa się dana czynność”⁷⁵.

Prefiks **roz-**

rozjechać się 'rozstać się': „Pokarmiwszy w Wolkuszu mil 7, gdiem **się rozjechał** z panem podsędkiem smolińskim” Ch 165. Cn brak, SL, SWil i SW notują.

rozsiec – 'rozsiekać', tu 'pokonać': „...chorągwie stojące w polu postregłszy **rozsiekli**” BM 264. Słowniki notują w znaczeniu podstawowym, SJP jako *dawne*.

roztargnąć 'rozerwać': „...przywiązali postronki do rąk i do nóg chcąc go **roztargnąć**” SM 218. Cn i SPas nie notują, SL i SWil bez przykładu, SW z cytatami z XVII-XVIII wieku, SJP z informacją *dawne*.

rozwadzić 'pogodzić': „...zatem noc nas **rozwadziła**” SM 153. Cn, SPas, SL z przykładami z XVI-XVII wieku, SWil, SW jako *staropolskie*, SJP – *dawne*, dziś *gwarowe*.

Przedrostek **roz-** zamienia aspekt podstawy z niedokonanego na dokonany. Informuje przy tym o przemieszczaniu się elementu lokalizowanego, który odbywa ruch w kierunku odśrodkowym, począwszy od jakiegoś wspólnego obszaru⁷⁶. Tworzy formacje nazywające wzajemne oddalenie przedmiotów lub ich części zarówno przy podstawach przechodnich (**rozciąć**, **roztargnąć**), jak i nieprzechodnich (**rozjechać się**).

Prefiks **s-**

skorzyścić 'ukraść, przywłaszczyć': „...ledwie trzydziestą część oddał do zamku zboża, a wszystko sobie **skorzyścił**” BM 292. Cn i SPas nie notują, SL odsyła do *korzyścić*, SWil i SW potwierdzają, SJP jako *dawne*.

skrzepnąć się 'zamarznąć': „W nocy mróz wielki, że **się** woda miejscami **skrzepła**” Ch 88. Cn brak, ts. SPas, SL notuje bez cytatu, SW i SWil w znaczeniu 'skostnieć, skolzczyć', SJP 'przejść ze stanu ciekłego w stan stały', 'zesztywnieć', KartXVII.

stargować 'dobić targu': „Był u mnie pana podkomorzego koronnego młodzian (...) targując parepki, drugi był dla gliniastego żrzebca, nie **stargowali**” Ch 240. Brak tylko w SPas i SJP, pozostałe słowniki notują w tym znaczeniu.

stęsknić 'stęsknić się': „Odjechał ode mnie do ojca z Jaszlińskim **stęskniwszy** sobie do domu” SM 190. Cn brak, SPas i SJP tylko w stronie zwrotnej, SL odsyła do **tęsknić**, SJP jako *rzadkie*.

strawić 'strwonić, wydać': „**Strawił** Puryszka w drodze (...) złotych 10” Ch 401. Słowniki w tym znaczeniu, SJP jako *rzadkie*.

sturbować 'zmęczyć': „Brałem pigułkę nocną, która mię barzo **sturbowala**” Ch 215. Cn brak, SPas tylko w stronie zwrotnej, SL odsyła do **turbować**, SWil potwierdza, SW jako *gwarowe*, SJP – *dawne*, KartXVII; por. **turbować**.

Prefiks *u-*

uchodzić – tu 'ubłagać, uprosić': „...posłaliśmy po Chowańskiego prosząc o miłosierdzie. (...) Ledwośmy go **uchodzil**” BM 289. W tym znaczeniu notuje SWil z uwagą *pospolite*, SW bez kwalifikatorów, SJP jako *dawne* z przykładami z XVIII wieku, KartXVII.

udawać 'podawać, mówić, zatwierdzać': „**Udawano**, że podjazd jm. pana wojewody ruskiego zagarnął całą chorągiew” Ch 242. Słowniki w znaczeniu 'mówić kłamliwie, sprawiaćłudzące wrażenie', SJP jako *przestarzałe*, KartXVII.

ufrasować 'zmartwić': „...i mnie barzo **ufrasował**” Ch 541. Cn notuje tylko **frasować**, SPas brak, SL i SW bez przykładu, SWil zaświadcza, SJP pod **frasować** jako *przestarzałe*, KartXVII.

ufundować 'oprzeć, ustalić, zbudować': „...poszedł prosto pod stolicę i **ufundowawszy** obóz w Tuszynie żywności im dawania broni” SM 119. Cn tylko **funduje**, SPas brak, SL odsyłała do **fundować**, SWil nie poświadcza, SW bez przykładu, SJP jako *przestarzałe*, KartXVII.

uganiać 'gonić': „Byliśmy w polu, gdzie charcica moja bystra szyję złamała **uganiając** zająca” Ch 107. Cn poświadcza, SPas **ugonić** 'dopędzić', SL, SWil i SW notują z przykładami z XVII-XIX wieku, SJP w tym znaczeniu jako *przestarzałe*, KartXVII.

ugrać 'nagrzać, rozgrzać': „W południe **ugrzało** dobrze” Ch 309. Cn i SPas nie notują, SL, SWil i SW poświadczają, SJP jako *przestarzałe*, KartXVII.

ująć się – tu 'zgrupować się, zebrać się': „Wojska koronne ruszyły się pode Lwów i **ujęły się** wedle postanowienia walborskiego” Ch 406. Słowniki notują w innym znaczeniu.

ujeżdżać 'odjeżdżać': „W dzień sroga rzecz tego die 29 **ujeżdżala** różnie” Ch 216. Cn notuje, SPas brak, SL i SW odsyłają do **ujechać**, SWil poświadcza, SJP bez przykładu, odsyła do **ujechać**, w znaczeniu 'wyjechać, odjechać pośpiesznie' jako *dawne*, KartXVII.

umarznąć 'zamarznąć': „Tymi czasy śniegu napadało, a błota **umarzły**” Ch 357. Cn brak, SPas **umarzać**, SL, SWil i SW notują, SJP jako *przestarzałe*, KartXVII.

upewnić 'zapewnić, zagwarantować': „...**upewniają** prędko z wojskiem zgodę” Ch 408. Cn, SPas, SL, SWil i SW notują, SJP pod **upewniać** 'zabezpieczać, zagwarantować' z uwagą *dawne*, KartXVII.

urazić 'skaleczyć', 'uderzyć': „O lód **uraziłem** nogę lewą” SM 193. Cn poświadcza, jeszcze SL i SWil w znaczeniu dawnym i współczesnym bez kwalifikatorów, SJP jako *przestarzałe*, KartXVII.

ustanowić się 'zatrzymać się, zakwaterować': „O południu **ustanowiło się** wojsko w Nowogródku” BM 282. Cn brak, ts. SPas; SL i SWil w innym znaczeniu, SW jako *gwarowe* z cytatami z Orkana, SJP kwalifikuje jako *dawne*, dziś *gwarowe*, KartXVII.

uszczać 'upolować': „Byłem w polu, **uszczałem** lisa i zajęcy parę” Ch 218. Cn brak, SPas notuje, SL odsyła do **szczyć**, SWil notuje pod **szczać**, SW poświadcza, SJP tylko **uszczyć** z uwagą *przestarzałe* i cytatami z Dygasińskiego, Blizińskiego i Mickiewicza, KartXVII.

utaić, **utaić się** 'ukryć, ukryć się': „...a chłopci byli tak cnotliwi, że go **utaili**” BM 153, „A ten isty Piekarski, **utaiwszy się** za drzwiami kościelnymi (...) wypadł za królem jegomościem” BM 217. Cn, SL, SWil i SW poświadczają, SJP jako *przestarzałe*, KartXVII.

utraktować 'poczęstować': „Z Kiryłem był i Piotr Dołhy poddiaczy, trafili na dobry czas, odprawiliśmy ich **utraktowawszy**” Ch 495. Cn notuje tylko **traktować**, SPas nie poświadcza, SL odsyła do **traktować**, gdzie cytuje: „...**utraktuje** cię tak jak zasługujesz”, SW z tym samym przykładem co SL, SWil nie notuje, SJP jako *przestarzałe*; por. **traktować** w rozdziale: Słownictwo.

utrącić 'zwyćiężyć': „...lubo nasi Moskwę **utrącili**” Ch 225. Cn nie notuje, SL, SWil i SW z tym samym przykładem z Troca, SJP w innym znaczeniu, KartXVII.

uwodzić 'kłamać, wprowadzać w błąd': „...obietnicami **uwodząc** obłęźców” BM 301. Cn notuje, SPas brak, potem SL, SWil i SW; SJP odsyła do **uwieść**, ale w innym znaczeniu, KartXVII.

Przedrostek *u-*, poza nielicznymi wyjątkami (np.: **udawać**, **uganiać**,

ujeżdżać, uwodzić), tworzy czasowniki dokonane. Modyfikuje przy tym znaczenie podstawy czasownikowej, „wyraża przemieszczenie się ukierunkowane elementu lokalizowanego z obszaru uprzednio przez niego zajmowanego bez wyraźnej informacji, że chodzi o oddalenie się od granicy tego obszaru (...). Informuje, że dana czynność odbywa się w sposób kolejno ogarniający jakiś obszar bez przekraczania jego granic, ale za to w ścisłym kontakcie przestrzennym zachodzącym między obszarem a elementem lokalizowanym”⁷⁷.

Prefiks w-

wschwycić się 'chwycić się': „Oznajmuje panu Młączkowskiemu, że zdrów, bo gdy prom tonął, tedy *wschwycił się* za grzywę w pół Wisły i wypłynął na brzeg” Ch 362. Słowniki nie poświadczają. Tu najprawdopodobniej formacja utworzona od czasownika prefiksального *schwycić się*.

Prefiks wy-

wycinać 'poganiać, zacinać': „...*wycinając* konia złamali mu nogę prawą” SM 218. Słowniki w innym znaczeniu, SJP jako *przestarzałe* 'rozprawić się z kimś ostro'.

wyfiglować się 'wykreścić się, żartem zbyć kogo': „Chciałem *się* nieznacznie *wyfiglować*, żeby mię nie postrzeżono” BM 257. Cn w tym znaczeniu, SPas nie notuje, SL 'figlując się wykreścić' z przykładami z XVI-XVIII wieku, SWil, SW, SJP brak, KartXVII. Ten należący już w XVII wieku do mowy potocznej wyraz (por. informację u Cn) pojawia się u Gdajusza, gdzie, jak stwierdził H. Borek, przez swą jędrność i dosadność ożywia archaizującą i prawie kaznodziejską prozę śląskiego pisarza (Bor 74).

wyfrymarczyć 'zamieniać', dopiero później 'kupczyć, szachrować, spekulować' (niem. *Freimarkt* 'wolny targ'): „...przywiózł 5 skór wołowych, to trzy *wyfrymarczył* w drodze” Ch 129. Cn notuje, SPas brak, SL podaje jeszcze nie nacechowane pod względem emocjonalnym przykłady użycia, SWil i SW już w znaczeniu 'kupczyć', SJP jako *przestarzałe* 'wycygnąć, wyłudzić'. Jak wykazują źródła leksykalne czasownik *frymarczyć* aż do schyłku XVIII wieku nie miał pejoratywnego znaczenia, pojawiał się głównie w kontekstach ogólnych. Dopiero w pierwszej połowie wieku XIX wchodzi w użycie przykłady o pejoratywnym nacechowaniu, np. *frymarczyć cnotą, honorem, świętościami*.

Omawiana forma werbalna oparta jest na niem. podstawie, ale odznacza się ona regularnym w polszczyźnie, charakterystycznym dla czaso-

wnika, elementem słowotwórczym. Tego typu czasowniki „można widzieć nie w kategorii zapożyczeń właściwych, lecz tylko formacji derywowanych od różnych podstaw, głównie rzeczownikowych”⁷⁸.

wygadzać się, wygodzić się 'zaspokoić czyjaś potrzebę, dogodzić': „Była panna Kiersnowska, siostra pani Lagoninej, która *wygodziła* pani niektórymi rzeczami” Ch 271, „...miał dwiema milionami *wygodzić* Rzeczypospolitej” Ch 381, „Poddubskiego, który był na palu od godziny do godziny żyw, a gdyby go tak w lecie na pal wbito, mógłby być żyw i ze trzy godziny, tak kat *wygodził* dobrze” BM 266, „Jej mość paniej *wygodziło się* zł 500 szelągami nowymi” Ch 530. Cn tylko *wygadzać*, SPas *wygodzić*, *wygadzać*, SL tylko w stronie czynnej, SW *wygadzać się, wygodzić* z uwagą *staropolskie i rzadko używane*, SJP wyłącznie *wygadzać*, ale w innym znaczeniu, KartXVII.

wykurszać się 'wykuksać, wyprawić w podróż': „...ledwie *się* z tego Sielca *wykurszał*” BM 290. Notują tylko SWil i SW z uwagą *rzadko używane*.

wyrachować 'wyliczyć, policzyć, porachować': „*Wyrachowałem* wszystko, sobie wprzód zapłaciwszy 120 aureos” SM 198. Cn *wyrachowałem się* komuś, SPas nie notuje, SL, SWil i SW poświadczają, SJP jako *rzadko używane*, KartXVII.

wyrazić 'wymówić, wymienić, podać, przytoczyć': „Na tych ciężej było, którzy przyjachawszy potem osobno przysięgali, bo musieli *wyrazić* każde słowo w przysiędze” BM 280-1. Cn tylko *wyrażony* 'wybity', SPas w innym znaczeniu, SL, SWil i SW notują, SJP jako *dawne* z cytatami z Mickiewicza i Krasickiego.

wyrozumieć się 'zrozumieć, pojąć, dojść do wniosku': „...chciał *się wyrozumieć*, z jakim umysłem idzie” SM 160. Cn *wyrozumiewać*, SPas w znaczeniu 'wysnuć wnioski', SL, SWil i SW poświadczają, SJP informuje, że jest to wyraz *wychodzący z użycia*, KartXVII.

wytrąbić 'ogłosić, oznajmić trąbiąc': „...z wojska inflandzkiego precz kazał nie chcąc ich mieć pod swoim regimentem, a ledwo i nie *wytrąbiono*” SM 171. Cn brak, SPas potwierdza, też SL, SWil i SW; SJP jako *dawne*, KartXVII.

Przedrostek *wy-* tworzy głównie czasowniki dokonane (z wyjątkiem: *wycinać, wygadzać*). Wzmacnia intensywność i efektywność akcji podstawowej, charakteryzuje czynności wyrażone przez czasownik podstawowy w ten sposób, że informuje o przemieszczaniu się ukierunkowanym, połączonym z przekroczeniem granicy lokalizatora w kierunku odśrodkowym⁷⁹. Formacje z *wy-* charakteryzują ilość akcji przez ogarnięcie nią wszystkich przedmiotów danej zbiorowości (np. *wyrachować*), oznaczają wytworzenie przedmiotu (także abstrakcyjnego) za pomocą akcji podstawy

(*wytrąbić*), oznaczają osiągnięcie celu (*wyrozumieć*, *wykurszać*, *wyfiglować się*)⁸⁰.

Prefiks *z-*

zalterować 'zaniepokoić': „*Zalterowała* nie tylko księcia, ale wszystkich ta nowina” BM 243. Cn tylko *alterować*, SPas brak, podobnie SL i SWil; SW odsyła do *zaalterować* 'zakłopotać', SJP jako *przestarzałe*, KartXVII; por. *alterować* w rozdziale dotyczącym słownictwa.

zbezpiecznić 'nabrać śmiałości, hardości, czuć się bezpiecznym': „Tym szczęściem nieprzyjaciel *zbezpieczniawszy*, podemknął się tej nocy pod mury Białej” SM 158. Cn i SPas nie notują, SL z Chrościńskiego, P. Kochanowskiego i Bardzińskiego, SWil, SW jako *rzadkie*, SJP brak, KartXVII.

zdesperować 'wątpić': „...żeśmy już o nim *zdesperowali* byli, bo już prawie konać zaczął” Ch 340. Cn nie notuje, SPas również, SL, SWil i SW poświadczają, SJP jako *dawne*, KartXVII; por. też latynizm *desperować* 'wątpić' w rozdziale dotyczącym słownictwa.

zdybać 'napaść niespodziewanie, pochwycić': „...tam go *zdybał*, nie puścił mu” BM 273. Cn notuje, SPas nie poświadcza, SL z Knapkiego i Bohomolca, SWil bez cytatu, SW, SJP jako *rzadkie* 'spotkać kogo', KartXVII.

zjechać się 'iść lub jechać napotkać kogo': „*Zjechałem się* z panem Isajkowskim” Ch 164, „Sługa księcia Wiszniewieckiego *zjechał się* z nami” BM 260. Cn brak, SPas również nie notuje, SL, SWil i SW poświadczają z przykładami z XVII i XVIII wieku, SJP z kwalifikatorem *przestarzałe*, KartXVII.

zmieszkać 'przebywać, mieszkać': „...tam tydzień *zmieszkawszy* puściłem się za swoimi” SM 183. Cn i SPas nie notują, SL głównie w XVI wieku, SWil bez przykładu, odsyła do *zamieszkać*, SW jako *staropolskie*, SJP nie poświadcza, KartXVII.

znosić się 'konferować, dyskutować, porozumiewać się': „...potem postawszy *znosiliśmy się* ze sobą” Ch 501, „...ich m. panowie komisarze *znosili się* z starszyzną i z inszymi wojskowymi” Ch 455. Cn i SPas potwierdzają znaczenie, SL *znosić*, odsyła do *znieść*, gdzie notuje *znoszę się* z *kimś*, SWil, SW, SJP jako *dawne*, KartXVII.

zwozić 'skupiać, ściągać': „Ale jednak służba nam polna wszystkiemu wojsku za asekuracją jmp. hetmana szła dotąd, póki z stolicy nie *zwoździem* swoich” SM 176, „...aby słał do stolicy *zwozić* towarzystwo, jako obliłował” SM 176. Cn potwierdza, SPas także, SL, SWil i SW w tym znaczeniu pod *zwozić*, SJP odsyła do *zwozić*, w tym znaczeniu jako *dawne*.

Przedrostek *s-* (*z-*) tworzy czasowniki dokonane. Informuje o wzajemnym zbliżaniu się przedmiotów (*zjechać się*, *zdybać*) bądź oznacza

maksymalny stopień nasycenia subiektu czynnością podstawową (*zalterować*, *zbezpiecznić*).

Prefiks *za-*

zabiec 'ubłagać, ugłaskać': „Oto jednak bydła z pół kopy wzięto ze dworu, drugich *zabiegło* się chlebem i prośbą” BM 300. Cn m.in. w tym znaczeniu, SPas brak, SL potwierdza, SWil również, SW jako *staropolskie*, SJP – *dawne*, KartXVII.

zabieżeć 'zapobiec': „Za perswazyją naszych, aby się tej swawoli mogło *zabieżeć*, postąpili nam pieniężną stacją po zł 30” SM 135. Cn, SPas i SL nie notują, SWil odsyła do *zabiec* bez podawania znaczenia, SJP jako *dawne* z Mickiewicza, Trembeckiego, Niemcewicza i Zabłockiego, KartXVII.

zafasować 'przygotować do obrony, umocnić': „...bramy wszystkie kamieniem i piaskiem *zafasowawszy*, sztakiety z zębów przed każdą z nich postawili” SM 115. Cn i SPas brak, SL notuje z gwiazdką i jednym przykładem z Leopoldy; SWil, SW jako *rzadkie*, SJP – *dawne*, KartXVII.

zagabnąć 'zapytać, zacześcić': „...nas (...) *zagabnął* na rynku, pytając, jeżeli mamy jakie pałuby do przedania” BM 289. Cn brak, SPas również nie notuje, SL w XVI-XVII wieku, SWil bez przykładu, SW, SJP jako *wychodzące z użycia*, KartXVII.

zajuszyć 'rozgniewać, rozjątrzyć': „Po dwakroć też straciwszy bitwę nieprzyjaciela *zajuszył*” SM 219. Cn i SPas nie notują, SL w znaczeniu 'zajątrzyć', SWil, SW, SJP jako *przestarzałe*, KartXVII.

zamówić się 'odezwać się, przemówić, upomnieć się': „P. Aleksy Szwiejkowski *zamówił się* o wieś spustoszone” BM 294. Cn notuje, SPas brak, SL, SWil, SW jako *staropolskie*, SJP w innym znaczeniu, KartXVII.

zasiąść – tu 'napaść': „Wereszczaka i Grochowski *zasiadli* na mnie w nocy i zacięli mię trochę” SM 202. Cn m.in. w tym znaczeniu, SPas brak, SL i SW *zasiąść na kogo* 'zasadzić się na kogo, czatować na kogo', SWil odsyła do *zasiadać*, SJP jako *przestarzałe*, dziś *łowieckie*.

zawieźnąć 'ugrzeznąć': „Wybrał przeprawę (...), która barzo lgnąca była, wóz drugi za nim idący *zawieźnął*” SM 154. Cn odsyła do *wieźnąć*, SPas brak, SL poświadcza, SWil również, SW z przykładami z XVI i XVII wieku, SJP brak, KartXVII.

zazieźnąć 'ozieźbić się, ochłodzić się': „Z rana chmurno, zimno i od południa pogoda piękna, ku wieczorowi uciął wiatr, ale *zazieźbło* barzo” Ch 401. Słowniki w znaczeniu 'zimmem przejść, zaziębić się, przeziębienie', SJP jako *przestarzałe* i *gwarowe*.

Przedrostek *za-* w czasownikach przestrzennych informuje o czynności odbywającej się w kierunku obszaru znacznie oddalonego od miejsca, z któ-

rego jest on oceniany. Sprawca czynności przemieszcza się w kierunku jakiegoś obszaru lub oddziaływa na przemieszczenie się jakiegoś przedmiotu. Znaczenie tego przedrostka A. Krupianka określa za pomocą formuły 'daleko, głęboko'⁸¹.

Przedrostek *za-* może uwydatniać początkowy moment akcji (*zagabywać*) albo też informować o zakończeniu czynności (*zajuszyc, zagabnąć, zawięznąć*).

4.2. Czasowniki odrzeczownikowe

hałasować się – tu 'walczyć': „...wycieczkę uczynili z fortece i *hałasowali się* z naszymi” Ch 445. SL *hałasować, hałasować kogo* 'przestraszyć', SW w tym znaczeniu jako *staropolskie*.

knucić 'bit knutem': „...*knucą* i znowu do turmy” SM 145. Cn i SPas nie znają słowa, SL, SWil, SW i SJP w tym znaczeniu *knutować*. Czasownik został utworzony od pochodzącego ze stskand. *knuter* 'narzędzie tortur w danej Rusi, bicz ze skórzanych rzemieni'. Wyraz wszedł ze Skandynawii do języka staroruskiego, skąd rozprzestrzenił się po całej Europie (MinWyr 73).

mianować 'wyliczać', 'uważać za, sądzić, myśleć', 'nazywać': w zn. 1.: „...com z domu tam wziął niepotrzebnie, i wszystko, co się *mianować* nie chce” SM 169; w zn. 2.: „...przyniósł ciało z Uhlicza dziecięcia jakiegoś, *mianując*, że Dymitr własny” SM 148; w zn. 3.: „Chcąc Wsielub od wojewody nowogrodzkiego otrzymać, *mianując* ją swoją majątnością” BM 292. W znaczeniu 1. notuje tylko SW, ale z kwalifikatorem *staropolskie*, pozostałe słowniki wyłącznie w znaczeniu 'nazywać', SJP tylko w znaczeniu 'nazywać' jako *przestarzałe*.

miarkować się 'orientować się, liczyć się, wziąć coś w rachubę': „Tameśmy się *miarkowali* z strony długów (...) przez Daniela, co komu winien” SM 198. Cn potwierdza, SPas nie notuje, SL, SWil i SW w tym znaczeniu, SJP jako *dawne*, KartXVII.

obiadować 'jeść obiad': „*Obiadowałem* w Brańsku” Ch 95. Niektóre słowniki wskazują na pośrednictwo ros. *obiedat*, ale nie wydaje się to słuszne ze względu na rozpowszechnienie formy we wszystkich językach słowiańskich. Cn notuje, SPas tylko *obiad*, SL z Zabłockiego, SWil jako *nieużywane*, SW – *gwarowe*; SJP jako *przestarzałe*, uznane za formę *rodzimą*, KartXVII.

ochwacić się 'zachorować na chorobę typową dla koni': „...choć pomału szedł nie ciągnąc wozu, *ochwacił się* wiatrem” SM 231. Cn notuje *koń się ochwacił*, SPas brak, SL poświadcza, SWil również, SW jako *gwarowe*, SJP – *dawne*, dziś *gwarowe*, KartXVII.

otaborzyć 'taborem otoczyć': „...nieprzyjacieli dość porządnie *otaborzył* pod wieczór” BM 249. Cn SPas brak, SL z przykładami z Paprockiego, Naruszewicza; podobnie SWil i SW; SJP jako *przestarzałe*, KartXVII.

otaborzyć się 'otoczyć się taborem': „...piechota pod Brześciem *otaborzyła się* wozami” Ch 219. Cn i SPas brak, SL, SWil i SW poświadcza, SJP jako *przestarzałe*, KartXVII.

pokarmić 'zjeść posiłek': „*Pokarmiwszy* we wsi Nikityczach, na noc do Krzywego Błota” Ch 105, „*Pokarmiwszy* w puszczy u krzyża, tamże się potkałem z panem podsędkiem” Ch 343. Cn tylko *pokarm, pokarmowy*, SPas nie notuje, SL, SWil i SW poświadcza, SJP jako *przestarzałe*, KartXVII.

pokarmować 'jeść posiłek': „...nocą jechałem i z wozu *pokarmowałem*” Ch 432. Cn i SPas nie notują, SL w XVI-XVII wieku, SWil, SW z uwagą *dawne*, SJP brak, KartXVII; zob. też u Poczobuta (Smol 140).

porucznikować 'zarządzać, mieć co w poruczeniu', 'pełnić funkcję porucznika': „...kompanija chorągwie husarskiej Jego Królewskiej Miłości, gdzie *porucznikuje* pan pisarz polny W. Ks. Litewskiego” Ch 421. Cn i SPas nie notują, SL bez przykładów, SWil 'służyć w randze porucznika', SW 'ts.' z przykładami z *Ogniem i mieczem*, SJP 'służyć w randze porucznika' jako *dawne*, KartXVII, SzŚl 75.

posiłkować 'wspomagać': „I tak cośmy mieli jego *posiłkować*, on nas *posiłkował*” SM 155. Cn i SPas nie notują, SL, SWil i SW poświadcza, KartXVII.

potrzebować 'żądać, prosić': „...moskiewscy *potrzebują* i perswadują, żebyśmy na jutro zjazd mieli” Ch 490, „...tośmy *potrzebowali*, żeby nas pismem od przysięgi uwolnili” Ch 499. Cn, SPas, SL, SWil i SW poświadcza, SJP w tym znaczeniu jako *dawne*.

poturczyć się 'przyjąć wiarę mahometańską': „...zabiwszy go, sam na państwo wstąpił za pomocą Turczyzna, ale się pierwej *poturczył*” SM 198. SL, SWil i SW notują, SJP jako *historyczne*, KartXVII.

prawować się 'sądzić się': „O Hadziacz *prawował się*” SM 228. Cn, SPas, SL, SWil, SW jako *staropolskie*, SJP – *przestarzałe* z przykładami z Łozińskiego, Boya, Moraczewskiego.

przyczyniać się 'wstawiać się': „Deputaci jechali do Lublina do Króla JM *przyczyniając się* za konfederatami” Ch 308. Cn, SPas, SL, SWil i SW potwierdzają, SJP tylko *przyczyna* 'wstawiennictwo, orędownictwo' jako *dawne*; zob. też *przyczynica* u Gdacjusza (Bor 58) i u Chrościńskiego (Siekier 128), KartXVII.

sejmować 'obradować': „Ustanowiliśmy późno nic nie robiąc, jeno dyskursując, jeżeli bez posłów *sejmować* mamy” Ch 537. Cn i SPas nie notują, SL z przykładem z Orzechowskiego, SWil 'sejm odprawiać', SW

z XVII-XIX wieku, SJP jako *wychodzące z użycia*, KartXVII.

szącować 'przybliżać się, podchodzić': „...znowu zaczęli na nas **szącować** i tamże nam porucznika kozackiej chorągwie ubili” BM 253. Cn notuje w podanym znaczeniu z odsyłaczem sygnalizującym, że już w XVII wieku wyraz ten miał odcień archaiczny, SPas brak, SL z przykładem z XVI wieku 'szącem opasać', ts. SWil; SW jako *staropolskie*, SJP – *przestarzałe*, KartXVII.

szyszować 'awanturować się, prowadzić rozbój': „Bo je kazał wyciąć Dołhoruki, że **szyszowali**” Ch 516. Cn, SPas, SL, SWil, SW i SJP nie notują formy czasownikowej; por. też *szysz* w rozdziale: Słownictwo.

zapowietrzyć się 'zarazić się powietrzem morowym': „jm. pan marszałek koronny odjechał, bo mu się dwór **zapowietrzył**” Ch 298, „W Krakowie **zapowietrzyło** się barzo” Ch 369. Cn notuje, SPas brak, SL poświadcza, też SWil, SW jako *przestarzałe*, KartXVII.

zatorować się 'otoczyć się taborom': „Niemcy jeno się (...) wozami **zatorowawszy**, wypadać poczęli” SM 128. Cn i SPas nie notują, SL bez przykładu, SWil poświadcza, SW i SJP brak.

Omówione tu czasowniki utworzone zostały głównie za pomocą formantu *-ować* stanowiącego najczęstszy element strukturalny służący do przekształcania form imiennych w werbalne.

5. FORMACJE Z *nie-*

niebaczny 'nieroztropny': „Odradzał pan wojewoda kijowski i odradził **niebaczny** człowiek” BM 252. Cn notuje, SPas brak, SL bez przykładu, SWil, SW; SJP z XVIII i XIX wieku bez kwalifikatorów w znaczeniu 'nieopatrzny'; dziś chyba już *wychodzące z użycia*, zachowane jedynie we frazeologii, np. *nie bacząc na co*.

niecnotliwy 'niecny, niegodziwy' lub 'trudny, uciążliwy': w zn. 1.: „...bo za swawolą tych **niecnotliwych** ludzi już i tabor zawrzeć się nie mógł” SM 216; w zn. 2: „...jachaliśmy barzo **niecnotliwą** drogą” Ch 475. Cn wyłącznie w znaczeniu 'łotr', SPas, SL i SWil wyłącznie w znaczeniu 1., SW odsyła do *niecny*, też *niewygodny*, ale z uwagą *staropolskie* i cytatem z XVII wieku: „Hetmani wojska na miejsca **niecnotliwe** zawiedli”, SJP wyłącznie w znaczeniu 1. jako *przestarzałe*, KartXVII.

nieochota 'niechęć': „I stało się to przez **nieochotę** naszych, że bić się niektórzy oficyjerowie nie chcieli” Ch 282. Cn notuje, SPas tylko *nieochotnie*, SL *nieochotny* bez przykładu, SWil i SW potwierdzają, SJP jako *rzadkie*, KartXVII.

niepomalu 'bardzo, niezmiernie': „...majestat carowi ochędoźnie i ko-

sztownie tamże przybiorą, który się **niepomalu** delektuje na taki tłum” SM 139. Cn, SPas, SWil i SW potwierdzają, SJP jako *dawne*.

niepostrzeżenie 'nieuwaga, brak czujności': „Byłem w polu, ale bez szczęścia, bo mi dwóch wilków uciekło za **niepostrzeżeniem** prędkim chartów” Ch 415. Cn nie notuje, SPas również, SL bez przykładu, SWil jako przysłówek, SW w tym znaczeniu jako *staropolskie* z cytatem z Bohomolca, KartXVII, SJP w innym znaczeniu.

nieprzedni 'byle jaki, zły jakości': „Darował potem hetmanowi sorok soboli **nieprzednich**” SM 135. Cn notuje, SL tylko *przedni* 'celny, znakomity, wyższej rangi', SJP *przedni* 'wyróżniający się wysoką jakością' jako *przestarzałe*.

nieprzestannie 'ciągle': „Tedy dzień i noc **nieprzestannie** idąc ustanowiło się wojsko w Nowogródku” BM 282. Cn tylko przymiotnik *nieprzestanny*, SPas brak, SL w tym znaczeniu *nieustannie*, choć notuje też formę *nieprzestanny*, SWil nie potwierdza, SW jako *rzadko używane*, SJP – *przestarzałe*; zob. też *nieprzestanny* u komediopisarzy XVIII wieku (WęgKom 122).

nieprzystojny 'nieprzyzwoity, brzydki, byle jaki': „...ale ta szopa **nieprzystojna** była” Ch 490. Cn notuje, SPas brak, SL, SW, SJP *przystojny* 'godziwy, dostojny' jako *dawne*.

nierychło 'nieprędko': „Wozy **nierychło** przyszły” Ch 527, „...ukradł poszwę od pałasza tak sztucznie, że aż **nierychło** postrzeżono” SM 105, „...rozniewawszy się na konia, że mi szwankował, ażem się **nierychło** postrzegł, że szabli nie ma” BM 234. Cn notuje, również SPas; SL pod *rychło*, SWil potwierdza, SW z Kochanowskiego, SJP jako *przestarzałe*, KartXVII.

nieluszy 'niewłaściwy': „...po staremu pieczęć **nieluszy**” Ch 494. Cn notuje, SPas brak, SW jako *staropolskie*, SJP znaczenia nie potwierdza.

nieposobny 'słaby': „...nie byłem w polu dla **nieposobnego** zdrowia” Ch 109. Cn notuje, SPas brak, SL pod *sposobny*, SW w znaczeniu 'nieodpowiedni, niezdolny' z przykładem ze Skargi jako *rzadko używane*, SJP 'nie mogący się przystosować' z uwagą *przestarzałe*, KartXVII.

nieszpetny 'dość ładny, niezły': „Chan przysłał księciu konia gniadego tureckiego, choć starego, ale **nieszpetnego**” BM 247. Cn notuje tylko *szpetny*, SPas brak, SL pod *szpetny*, SW potwierdza, SJP w tym znaczeniu jako *przestarzałe*.

nietęskliwie 'cierpliwie, bez zniecierpliwienia': „Od wojska przyjeżdżali (...), żebyśmy do piątku **nietęskliwie** poczekali na konferencyją” Ch 377. Cn i SPas brak, SL nie notuje, SW w tym znaczeniu, SJP wyłącznie przymiotnik *nietęskliwy* 'wolny od tęsknoty'.

niewczas 'niewłaściwa pora', też 'niemożność wypoczynku, przemęczenie': w zn. 1.: „...z **niewczasem** musieliśmy się schodzić” Ch 490; w zn.

2.: „...więcej ich potem wyzdychało od *niewczasu*” SM 112. Cn i SPas w znaczeniu 2., SL, SWil i SW notują oba znaczenia, SJP jako *dawne*; zob. też u Chrościńskiego (Siekier 122); także KartXVII w obu znaczeniach.

niewczesny 'zdarzający się nie w porę', tu 'niedogodny': „Na noc *niewczesną* drogą, bo deżdż” Ch 356. Cn notuje, SPas nie potwierdza znaczenia, SL jako 'nie na czas trafiający, niestosowny', SWil ts., SW z uwagą *staropolskie*, SJP – *dawne*, KartXVII.

niewczesnie 'nie w porę', tu 'niewygodnie, bez możliwości dobrego wypoczynku': „Nocowałem w lesie, mila nad Nacią, ale *niewczesnie* od komarów” Ch 505. Cn potwierdza, SPas nie notuje formy przysłówkowej, podobnie SL; SWil i SW w znaczeniu 'nie w porę, nie w czas'; ts. SJP, ale z kwalifikatorem *dawne*, także KartXVII.

niezbożność 'bezbożność': „Pokornie miłosiernego proszę Pana, żeby przebaczywszy *niezbożności* nasze miał miłosierdzie nad utrapieniem ojczyzny” Ch 217. Cn notuje, SPas brak, SL cytuje Skargę, SW – Troca i Skargę z uwagą *staropolskie*, SJP z kwalifikatorem *dawne*; forma występuje też u Gdacjusza (Bor 71) i Chrościńskiego (Siekier 163), KartXVII.

niezbożny 'bezbożny', tu 'zdradziecki, gorszący': „...chorągwie pana wojewody ruskiego poszły nie przyjmując tego *niezbożnego* związku” Ch 307, „...*niezbożną* fakcją swoją gubi ojczyznę naszą” SM 179. Cn potwierdza, SPas brak, SL odsyła do *zbożny*, SW jako *staropolskie* z cytatem z Górnickiego i Knapskiego, SJP z uwagą *dawne*, odsyła do *bezbożny*. Wszystkie cytowane słowniki notują wyraz w znaczeniu 'bezbożny', znaczenia występującego w tekście nie potwierdzają.

niezgodny 'taki, który się do niczego nie nadaje': „Jarzynę odprawiłem powtórę jako ni do czego *niezgodnego*, zapłaciłem mu wszystko” Ch 315. Cn potwierdza znaczenie, SPas nie zna, SL odsyła do *zgodny*, SWil nie notuje, SW z kwalifikatorem *rzadko używane* 'nieprzydatny, nieodpowiedni', SJP w innym znaczeniu.

Formant *nie-* tworzy tu najczęściej formacje o antonimicznym znaczeniu w stosunku do znaczenia podstawy słowotwórczej, np.: *baczny* // *niebaczny*, *cnotliwy* // *niecnotliwy*, *rychło* // *nierychło*, *przedni* // *nieprzedni*, *pomału* // *niepomału*, *zbożny* // *niezbożny*, *rzadko mamy tu do czynienia jedynie z osłabieniem cechy negatywnej*, np. *szpetny* // *nieszpetny*.

WNIOSKI

Konfrontacja materiału słowotwórczego z wymienionymi w części wstępnej źródłami leksykalnymi i monografiemi języka pisarzy XVII wieku pozwala stwierdzić z całą pewnością, że inwencja słowotwórcza Chrapowickiego i obu Maskiewiczów zgodna jest w zasadzie z ówczesną normą

językową. Ponieważ większość formacji została potwierdzona przez Cn, KartXVII, SL (z przykładami z XVII wieku), K. Siekierską, H. Borka, czy I. Szlesińskiego można mówić o powszechności niektórych struktur słowotwórczych, bogactwie i produktywności formantów, a także wskazać pewne cechy charakterystyczne i tendencje dominujące w zakresie słowotwórstwa w XVII wieku.

Zwraca uwagę szeroki zasób rzeczowników odczasownikowych z sufiksem *-anie*, *-enie*, *-cie*, np.: *napadanie*, *ożenienie*, *przenagabanie*, *umoderowanie*, *zepsowanie*, *zaczęcie*. Formacje te są pod względem formalnym prawie kategoriaalne. Można je utworzyć od wszystkich niemal czasowników⁸², nie wyłączając nawet tych, od których współcześnie nie tworzy się nazw czynności, procesów i stanów za pomocą formantów *-anie*, *-enie*, *-cie*, np.: *chcieć* → *chcenie*, *iść* → *iście*, *ożenić się* → *ożenienie*. Omawiane formacje, głównie orzeczeniowe, stanowią u pamiętnikarzy najliczniejszą grupę i, jak się wydaje, są typowe dla tej epoki, mimo iż niektórzy badacze mówią o przewadze takich form wyłącznie w języku poetyckim⁸³. Na znaczną frekwencję odczasownikowych nazw czynności i stanu zwracają też uwagę Z. Klemensiewicz⁸⁴, J. Mońko-Chotkowska⁸⁵, a także K. Siekierska na podstawie pism Chrościńskiego (Siekier 178).

Bardzo żywotny jest sufiks *-ość* tworzący żeńskie rzeczowniki będące nazwami oderwanych właściwości, np.: *lekkość*, *mokrość*, *nawałność*, *niezbożność*, *suchość* itp. Wprawdzie od końca XVI wieku można już zauważyć stopniowe wycofywanie się tego formantu i powolne zastępowanie niesłychanie produktywnych w dobie staropolskiej formacji na *-ość* różnymi synonimami, to jednak język pamiętnikarzy (a głównie Chrapowickiego) nadal zawiera dość liczne tego typu formacje.

Znaczną żywotnością odznaczają się formanty *-ik*, *-nik* występujące głównie w nazwach znamionujących, nazwach działacza bądź nazwach zawodowych, np.: *dożywnik*, *kopijnik*, *łyżnik*, *podwodnik*, *stadnik*, *stolnik*, *harcownik*, *najeźdnik*, *woźnik*, *posłannik* itp.

Bogaty jest zasób żeńskich formacji odczasownikowych z formantem *-a*: *leża*, *namowa*, *nasada*, *obrada*, *obraza*, *ostawa*, *pochyba*, *przewłoka*, *przystawa* itp.

W zakresie słowotwórstwa przymiotników zwracają uwagę formacje z sufiksem *-ny*, takie jak: *pochopny*, *skarbny*, *pozorny*, *sekretny*, *ślusznny*, *służebny*, *strawny*, *niebaczny*, *płatany*, *przyrodzony*, a także odrzeczownikowe przymiotniki dzierzawcze z formantem *-owy*, *-owa*, *-owe*, np.: *Aleksandrowiczowe*, *Chreptowiczowy*, *Drozdowiczowe*, *Korfowy*, *stolnikowy*, *Władysławowy*, *suchedniowy* oraz zleksykalizowane już dawne imiesłowy na *-ły*, które powoli przechodzą do kategorii przymiotników tracąc swój związek z czasownikiem. Takimi oczywistymi przymiotnikami są już for-

my: *opiekły* 'tłusty', *podły* 'w złym gatunku'. Pozostałe wyrazy omówione w tej grupie są jeszcze prawdopodobnie imiesłowami zachowującymi znaczenie czynnościowe, ale ich związek z formami czasu przeszłego jest już zatarty, np.: *dufały* 'ten, który jest godny zaufania', *gnily* 'ten, który powoduje gnicie', *podpiły* 'ten, który jest pijany'.

Znamiennym rysem słowotwórstwa przysłówków jest chwiejność formantu -o-, -e: *cale, dostatnie, plugawie, pomiernie, surowie, srodze* obok *gromadno, leniwo, pilno, plugawo, różno, sowito, tyrańsko, śpieszno*, występowanie wyrażen przyimkowych i form przypadkowych przymiotników prostych oraz rzeczowników w funkcji przysłówków, np.: *na prość, po jesienemu, po mnisku, z gromem, z poranku, gwałtem, pieszą, skielzem, spodkiem, urywkem*.

W zakresie słowotwórstwa czasowników zwraca uwagę duża liczba formacji prefiksalnych. Najczęściej przedrostek występuje w nich w swej podstawowej funkcji, jaką jest „komunikowanie zakończenia czynności, ujęcia jej jako zamkniętej całości”⁸⁶. Do czasowników, które w wyniku prefiksacji zmieniły swój aspekt z niedokonanego na dokonany, a także zmodyfikowały znaczenie należą m.in.: *odbić, odwotować, odstrachać się, odedrwić się, pogromić, pokumać się, porazić, posiec, postradać, powadzić się, przysiodłać, stargować, ugrzać, umarznąć, ustanowić się, uszczuć, utrać, wyfiglować się, wyrazić, wytrąbić, zabiec, zdybać, zafasować, zjachać się, zajązzyć*. Oczywiście są to głównie czasowniki czynnościowe bądź procesualne, czyli takie, które „oznaczają jakieś dzianie się na zewnątrz podmiotu lub w podmiocie”⁸⁷.

Niekiedy mimo występującego przedrostka aspekt pozostaje nie zmieniony, np.: *uganiać, uwodzić, opalać, ujeżdżać, pokrapiać, udawać*.

Zdarza się też, że prefiks dołączony jest do czasownika dokonanego bezsufiksального, np.: *za-siąść, u-jąć*, ale wówczas przedrostek wnosi inne znaczenie, częściowo zależne od znaczenia podstawowego, mówi o procesie, jaki zachodzi w obiekcie lub podmiocie.

Warto zwrócić uwagę i na to, że w stosunkowo licznej grupie czasowników nastąpiły, w okresie od końca XVII wieku do czasów nam współczesnych, zmiany prefiksów. Ma to oczywiście związek głównie z procesem leksykalizacji i, jak twierdzi T. Brajerski, „świadczy o zaszczyt w tym czasie zmianie w ujmowaniu przejawów wyrażanych przez te czasowniki” (Brajera 125), np.:

dobiec współcześnie 'o-'
naviedzić współcześnie 'od-'
obaczyć współcześnie 'zo-'
odrzec się współcześnie 'wy-'
pogromić współcześnie 'roz-'

pomrzeć współcześnie 'u-'
przepomnieć współcześnie 'za-'
przysiodłać współcześnie 'o-'
ufrasować współcześnie 'za-'
ugrzać współcześnie 'o-'
ujeżdżać współcześnie 'od-'
umarznąć współcześnie 'za-'
utaić współcześnie 'za-'
upewnić współcześnie 'za-'
wyrachować współcześnie 'po-'
wyrozumieć współcześnie 'z-'

Są też czasowniki, które zyskały współcześnie dodatkowy przedrostek, np. *przestawać* 'po-', a także prefiksalne czasowniki, którym współcześnie odpowiada forma bez przedrostka, np. *wschwycić się* 'chwycić się'.

Wpływami ruskimi, choć z pewnymi zastrzeżeniami, można chyba tłumaczyć zdrobnienia przysłówków i przymiotników z przyrostkiem -eńk-, np.: *chudzieńki, cichusieńko, pręciusieńko*, formy przysłówków na -o, np.: *śpieszno, pogodno*, formacje przymiotnikowe i przysłówkowe z przyrostkiem -uchn-, np.: *maluchny, bliżuchno, raniuchno*, rzeczowniki będące nazwami etnicznymi z przyrostkiem -ec, np.: *pohaniec, doniec*. Wydaje się, że omówione wyżej elementy kresowe zyskały znaczną aprobatę, być może nawet nie były odczuwane jako obce. Użycie ich stało się dla pisarzy zjawiskiem przypadkowym, niemalże nieświadomym, skoro nawet tak dbający o formę swojej wypowiedzi Chrapowicki z upodobaniem je stosował. Co ciekawe, formy tego typu zdarzają się również w języku innych pisarzy XVII-wiecznych nie związanych z kresami.

Archaiczne są już w tym czasie przymiotniki proste z sufiksem -ów, np.: *Andrzejów, Iłaszewiczów, referendarzów*.

W rozdziale tym zostały też omówione wyrazy utworzone polskimi sufiksami od obcych podstaw słowotwórczych, np.: *horodek, hrubość, dyłowanie, laksowanie, rekognoskowanie, szafowanie, umoderowanie, szlorowaty, woluntaryjski*. Proces ten, jak wynika z prezentowanego materiału, był dość powszechny i świadczył o znacznym rozpowszechnieniu w ówczesnej polszczyźnie zapożyczeń, głównie łacińskich i wschodniosłowiańskich.

PRZYPISY

1. *Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, Warszawa 1958-1969, (skrót: SJP).
2. Kierowałam się tu przede wszystkim własnym poczuciem językowym.
3. Cnapius G., *Thesaurus Polono-Latino-Graecus*, Kraków 1621, (dalej skrót: Cn).
4. S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. I-VI, Warszawa 1994, (dalej skrót: SL).
5. *Słownik języka polskiego*, pod red. M. Orgelbranda, t. I-II, Wilno 1861, (dalej skrót: SWil).
6. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. I-VIII, Warszawa 1900-1927, (dalej skrót: SW).
7. *Słownik Jana Chryzostoma Paska*, t. I-II, Wrocław 1965, (dalej skrót: SPas).
8. *Słownik staropolski*, pod red. S. Urbańczyka, t. I i następne, Kraków 1953 i następne, (skrót: SStp).
9. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. I i następne, Wrocław 1966, (skrót: SIXVI).
10. J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. I-VI, Kraków 1900-1911, (skrót: SGP).
11. Zob. Bor, Hrab, Siekier, Smol, Zieniuk, Kowal, Jef, Wiśn, WiśnL, WiśnZ.
12. Smol, WęgBoh, Brajer, Kurz I, Zal, Tryp II oraz KurzWil, KurzPP.
13. Por. B. Walczak, *Granice między jednostkami leksykalnymi rodzimymi i obcego pochodzenia*, [W:] *Opisać słowa*, red. A. Markowski, Warszawa 1992, s. 228-230; też: B. Nowowiejski, *Zapóżyczenia leksykalne z języka niemieckiego w polszczyźnie XIX wieku*, Białystok, s. 22-23.
14. W. Doroszewski, *Monografie słotwotwórcze. Formacje z podstawowym -k- w części sufiksальной*, Warszawa 1928, s. 9.
15. K. Siekierska, *Słownictwo i typy formacji słotwotwórczych w języku „Pamiętników” Jana Chryzostoma Paska*, [W:] *O języku i stylu „Pamiętników” Jana Chryzostoma Paska*, red. H. Rybicka-Nowacka, Warszawa 1989, s. 93.
16. W. Doroszewski, *Monografie słotwotwórcze...*, s. 14.
17. A. Zajda, *Nazwy urzędników staropolskich (do roku 1600)*, Kraków 1970, s. 16, (dalej skrót: ZajUrz).
18. Na pierwszych dziesięciu stronach *Diariusza* forma **deżdż** pojawia się ponad 50 razy.
19. Zob. J. Zaleski, *Wyrazy zdrobniałe w polszczyźnie XVI w.*, *Zeszyty Naukowe UJ*, z. 4, 1958, s. 32-184; też: KurzWil 117-118; też: KurzPP 52.
20. (Zob. na ten temat: W. Doroszewski, *Monografie...*, s. 186.
21. B. Bartnicka, *Archaizmy znaczeniowe w tekstach powieści Henryka Rzewuskiego, „Poradnik Językowy”* 1994, z. 1-2, s. 16.
22. M. Szymczak, *Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa w języku polskim*, Warszawa 1966, s. 106.
23. R. Grzegorzczkowska, J. Puzynina, *Słotwotwórstwo współczesnego języka polskiego*, Warszawa 1979, s. 241.
24. Por. E. Sękowska, *Nazwy urzędów w „Panu Tadeuszu” A. Mickiewicza*, „*Polonistyka*” 1987, z. 7, s. 534-538; też: ZajUrz 6.
25. D. Buttler, *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*, Warszawa 1978, s. 99.
26. *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, pod red. R. Grzegorzczkowskiej, R. Laskowskiego, H. Wróbla, Warszawa 1984, s. 359.
27. E. Mróz-Ostrowska, *Rzeczowniki z przyrostkiem -ość w języku XVI w.*, [W:] *Odrodzenie w Polsce*, t. III, cz. II, Warszawa 1962, s. 303-501.

28. U Chrapowickiego zanotowałam ok. 100 takich formacji, w pamiętniku Maszkiewiczów ponad 60.
29. I. Szlesiński, *Język Samuela Twardowskiego*, *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, t. XV, 1970, s. 74.
30. K. Siekierska, *Słownictwo...*, s. 95.
31. W. Kupiszewski, *Słownictwo meteorologiczne w gwarach i historii języka polskiego*, Warszawa 1969, s. 359, (dalej skrót: KupiszMet).
32. S. Szymczak, *Nazwy stopni pokrewieństwa...*, s. 108.
33. Szerzej na ten temat: W. Doroszewski, *Monografie...*, s. 27.
34. R. Grzegorzczkowska, J. Puzynina, *Słotwotwórstwo...*, s. 233.
35. Zob. na ten temat: R. Grzegorzczkowska, *Zarys słotwotwórstwa polskiego. Słotwotwórstwo opisowe*, Warszawa 1981, s. 108.
36. B. Rykiel-Kempf, *Budowa słotwotwórcza nazw zbiorowych w języku polskim w XVII wieku*, Wrocław 1979, s. 34.
37. J. Karłowicz, *Podręcznik czystej polszczyzny dla Litwinów i Petersburczan* (do druku przygotowała E. Smułkowa), [W:] *Studia nad polszczyzną kresową*, Wrocław 1984, t. III, s. 47, (dalej skrót: KarłPodr).
38. H. Safarewiczowa, *Nazwy miejscowe typu Mroczkowszczyzna, Klimontowszczyzna*, Wrocław 1956, s. 8.
39. H. Safarewiczowa, *Nazwy miejscowe...*, s. 9.
40. R. Sinielnikoff, *Formacje z sufiksem -izna w języku polskim na tle słowiańskim*, Warszawa 1982, s. 64.
41. D. Buttler, *Rozwój semantyczny...*, s. 84.
42. R. Sinielnikoff, *Formacje z sufiksem -izna...*, s. 6.
43. Por. na ten temat: Bor 79.
44. D. Buttler, *Rozwój semantyczny...*, s. 106.
45. K. Siekierska, *Słownictwo...*, s. 96.
46. B. Rykiel-Kempf, *Budowa słotwórcza rzeczowników w „Liber chamorum” Waleriana Trepki*, Wrocław 1979, s. 65.
47. Zob. K. Siekierska, *Słownictwo...*, s. 96; też: Siekier 178; też: Jef 142; też: Kowal 98.
48. *Morfologia...*, s. 336.
49. Por. *Morfologia...*, s. 338.
50. B. Bartnicka, *Archaizmy znaczeniowe...*, s. 12.
51. A. Zajda, *Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (do roku 1600)*, Warszawa 1979, s. 76, (dalej skrót: ZajOpł).
52. D. Buttler, *Rozwój semantyczny...*, s. 155.
53. D. Buttler, *Rozwój semantyczny...*, s. 62.
54. D. Buttler, *Rozwój semantyczny...*, s. 187.
55. D. Buttler, *Rozwój semantyczny...*, s. 128.
56. D. Buttler, *Rozwój semantyczny...*, s. 154.
57. Por. na ten temat: H. Rybicka, *Wstęp*, [W:] *O języku i stylu „Pamiętników”...*, s. 36.
58. K. Siekierska, *Słownictwo...*, s. 98.
59. W. Kupiszewski, *Słownictwo meteorologiczne w XVII...*, s. 58.
60. W. Kupiszewski, *O języku Teofila Lenartowicza...*, XXIX, s. 235.
61. Por. H. Rybicka, *Wstęp*, [W:] *O języku i stylu „Pamiętników”...*, s. 18.
62. S. Dobrzycki, *Przysłówki na -o i -e utworzone od przymiotników w języku staropolskim na podstawie zabytków wieku XIV i XVI*, „*Prace Filologiczne*” VI, 1907, s. 56-150.

63. W. Cyran, *Przysłowki polskie*, Łódź 1967.
64. W. Śmiech, *O polskich przysłówkach odprzymiotnikowych na -o, -e*, Rozprawy Komisji Językowej ŁTN V, 1957, s. 61-76.
65. E. Stachurski, *Regionalizmy kresowe w powieści poetyckiej Antoniego Malczewskiego*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny. Prace Językoznawcze WSP w Krakowie”, Kraków 1970, t. 38, s. 128.
66. W. Kupiszewski, *O języku Teofila Lenartowicza...*, XXIX, s. 234-236
67. D. Buttler, *Rozwój semantyczny...*, s. 174.
68. *Morfologia...*, s. 480.
69. A. Krupianka, *Czasowniki z przedrostkami przestrzennymi w polszczyźnie XVIII wieku*, Toruń 1983, s. 27.
70. A. Krupianka, *Czasowniki...*, s. 27.
71. A. Krupianka, *Formacje czasownikowe z przedrostkiem o- (ob-) w języku polskim*, Toruń 1969, s. 36.
72. A. Krupianka, *Czasowniki...*, s. 83.
73. *Morfologia...*, s. 474.
74. A. Krupianka, *Czasowniki...*, s. 129.
75. A. Krupianka, *Czasowniki...*, s. 47.
76. A. Krupianka, *Czasowniki...*, s. 89.
77. A. Krupianka, *Czasowniki...*, s. 47.
78. B. Nowowiejski, *Zapóżyżenia leksykalne z języka niemieckiego w polszczyźnie XIX wieku*, Białystok 1996, s. 122.
79. A. Krupianka, *Czasowniki...*, s. 101.
80. Por. *Morfologia...*, s. 477-484.
81. A. Krupianka, *Czasowniki...*, s. 66.
82. Por. we współczesnej polszczyźnie: *Morfologia...*, s. 336.
83. S. Rospond, *Studia nad językiem polskim XVI wieku*, Wrocław 1949, s. 226-259.
84. Z. Klemensiewicz, *Historia...*, s. 307.
85. J. Mońko-Chotkowska, *Budowa słowotwórcza...*, s. 70-78.
86. R. Grzegorzczkowska, *Zarys...*, s. 15.
87. R. Grzegorzczkowska, *Zarys...*, s. 80.

III. SŁOWNICTWO

Zgromadzono tu materiał leksykalny, który w zasadniczy sposób odbiega od współczesnej normy językowej. Są to wyrazy dziś już nie używane lub używane rzadko, wyrazy zachowane do dzisiaj jedynie w utrwalonych przez tradycję związkach frazeologicznych, gwarach, jak również wyrazy o zmienionym znaczeniu. Omówiony materiał, różny od dzisiejszej normy językowej¹, skonfrontowany został z wymienionymi wcześniej słownikami: słownikiem Knapskiego, Paska, Lindego, słownikiem wileńskim, warszawskim, kartoteką słownika XVII wieku. Zasób leksykalny zawarty w omawianych pamiętnikach podzielony został na dwie podstawowe grupy: wyrazy rodzime (archaizmy leksykalne i znaczeniowe z punktu widzenia współczesnej normy językowej) oraz wyrazy zapożyczone, a wśród nich zapożyczenia: łacińskie, ruskie, niemieckie, czeskie, węgierskie, turecko-tatarskie i inne. W obrębie każdej z grup układ haseł jest alfabetyczny.

Artykuł hasłowy obejmuje w kolejności:

- a) wyraz hasłowy
- b) definicję znaczenia wyrazu
- c) uwagi o pochodzeniu wyrazu
- d) cytat lub cytaty z podaniem źródła i strony
- e) uwagi o występowaniu hasła w źródłach pomocniczych
- f) informację o odnotowaniu hasła przez innych badaczy języka autorów.

Hasła podawane są w pisowni współczesnej, lecz z zachowaniem fonetyki średniopolskiej. Zachowano tu między innymi zakończenia na *-yja, -ija*², bowiem wprowadzenie jednolitych zakończeń jednozgłoskowych w miejsce dwuzgłoskowych zatarłoby wahania istniejące już w języku pamiętnikarzy (np.: *ekonomia* // *ekonomija*, czy *dyrekcja*, a nie jak należałoby się spodziewać *dyrekcyja*).

1. WYRAZY RODZIME

atoli 'jednak, przecież': „...sam się szablą obraził, lubo nieszkodliwie, atoli z tego razu umarł” Ch 355, „Drugim, acz nie wszystko, **atoli** się dostało, ledwo nie dziesiąta część” SM 196. Cn nie notuje, SPas brak, SL od XVIII wieku, SWil, SW cytuje Brodzińskiego, SJP jako *przestarzałe*, KartXVII.

aże 'aż': „Deżdż **aże** do piątej z południa” Ch 162. Cn nie notuje, SL potwierdza z licznymi cytatami, SWil, SW, SJP jako *dawne*, dziś *gwarowe*, KartXVII.

barwierz – tu 'felczer, chirurg': „...i **barwierza** i księdza mieć w pogotowiu trzeba” SM 181. Cn w znaczeniu 'felczer', SPas nie potwierdza, SL w znaczeniu 'cyrulik' *dawne*, SWil – *nieużywane*, odsyła do **balwierz** 'golibroda', 'chirurg' oraz 'postrzygacz barwiący sukno', SW jako *rzadko używane*; SJP wyłącznie w znaczeniu 'barwiący sukno', KartXVII.

bawić – tu 'zwlekać, tracić czas', też 'spędzić czas': „Król JM mało co **bawiąc**, powrócił w pole” 465, „...tego (...) nie **bawiąc** ekspedyjowano” Ch 457, „...**zabawiliśmy** trochę u pani matki” SM 131, „...przybyliśmy, mało co **bawiąc**” BM 253. Cn, SPas, SL, SWil i SW notują, SJP jako *dawne*.

bawić się 'zatrzymać się dłużej, pozostać gdzieś': „...nie **bawiąc się** tedy na tamtym miejscu, ruszyliśmy się ku stolicy” SM 132. W tym znaczeniu Cn, SPas, SL, SWil i SW; SJP jako *dawne*, KartXVII.

celny 'wybitny, wyborowy': „Trupy pan hetman z poboju swego do kupy zwłóczyć rozkazał i co **celniejsze** jako towarzyskie, z sobą wziąć rozkazał” SM 132. Cn odsyła do *przedni*, SPas w tym znaczeniu, SL, SWil jako *figuratywne*, SW – *rzadkie*, SJP wyłącznie w znaczeniu 'trafiający do celu', KartXVII.

chorzeć 'chorować': „Pani **chorzała**” Ch 96, „...nie jachałem, bom **zachorzał**” Ch 124, „Sędzina nowogródzka **chorzawszy** z tydzień umarła” SM 178. Cn notuje tylko *chorować*, SPas nie potwierdza, SL, SWil i SW rejestrują, SJP z informacją *przestarzałe* i z przykładami z Konopnickiej, Orzeszkowej i Kraszewskiego. Forma odznacza się w *Diariuszu* dużą frekwencją. Czasownik *chorować* stosowany jest przez Chrapowickiego sporadycznie.

czczy 'pusty, próżny wewnątrz': „...zapalił jakiś zdrajca z gościńca umyślnie oborę, która do szczętu zgorzała, gumno ze wszystkim zbożem i cokolwiek jeno było, **czczy** stodoła została” Ch 213, „...przy każdym 3, 4 trzósów znaleźli **czczych**” SM 179, „...nabrawszy **czczych** wozów w mieście, wyszedł w pole” BM 249. Cn notuje, SL z cytatami z XVII i XVIII wieku, SWil *czczy orzech*, podobnie SW i SJP. Mimo braku kwalifikatorów w tzw. słowniku Doroszewskiego, nie wydaje się, aby wyrażenie *czczy*

orzech było typowe dla współczesnej polszczyzny. Dziś przymiotnik *czczy* występuje głównie w połączeniach z rzeczownikami abstrakcyjnymi, w znaczeniu przenośnym, np.: *czczy gadanina*, *czczy słowa*, a także w powszechnie używanym zwrocie *być na czczy*.

czeladź 'służba': „Szwedzi rano **czeladzi** naszej ze sto ubili” Ch 93, „...i tak **czeladź** swoich rzeczom gwoli i moich ratowali” SM 168, „I gdyby nie domyśliła się **czeladź** powięzywać konie do dębu, piechotą musielibyśmy wędrować” BM 235. Cn, SPas, SL z XVII i XVIII wieku, SWil, SW, SJP w znaczeniu 'dawnej służby u magnatów'; por. u filomatów i filaretów (Kurz I 135).

czerstwy 'zdrowy': „Wacław trochę **czerstwiejszy**” Ch 340. Cn, SL z XVIII wieku, SWil, SW, a nawet SJP bez kwalifikatorów 'rumiany, krzepki, jędrny'. Dziś *czerstwy* to przede wszystkim 'nieświeży, suchy w odniesieniu do chleba'. Mówi się jeszcze co prawda *czerstwy staruszek*, albo „On *czerstwo* na swój wiek wygląda”, jednak wyrażenie *czerstwe dziecko* chyba już nie należy do języka ogólnego.

czzerwony 'złota moneta, dukat': „...dałem na sukno (...) **czerwonnych** 7” Ch 196. Cn notuje w tym znaczeniu *czzerwony złoty*, SL, SWil i SW poświadczają, SJP jako *historyczne*; por. także u Sapiehy (Smol 133).

czuć 'czuć': „Moskwa nam życzliwa często nas napomina, abyśmy **czuli** o sobie” SM 161. Cn notuje *czuło*, *czujnie*, SPas, SL i SWil m.in. jako 'przeczuwać, czuć', SW i SJP z kwalifikatorem *dawne*,

deżdż 'deszcz': „Wiatr i **deżdż** kroił trochę” Ch 82, „**Deżdż** kropił” Ch 82, „Z rana **deżdż** wielki i potem przepadał trochę było, po południu wypogodziło, późno znowu **deżdż** spory” Ch 352. Jest to pierwotna postać etymologiczna wyrazu, rzadka w polszczyźnie pisanej już w XVI wieku. Mimo to Chrapowicki stosuje konsekwentnie formę *deżdż* (nigdy *deszcz*), a w przypadkach zależnych używa *dżdżem*, np. „Pluskota sroga, śnieg ze *dżdżem*” Ch 151. Zob. też na ten temat uwagi W. Kupiszewskiego³.

dla 'z przyczyny, z powodu': „We wtorek zjazd być nie może **dla** święta Świętego Jan” Ch 494, „I tak **dla** tej niezgody naszych wielką bitwę zwieść i rozprawić się z nieprzyjacielem” SM 249, „...musieliśmy nad Dnieprem koczować, a to **dla** trawy, która na mokrych miejscach nie pogorzała” BM 235. Cn i SPas potwierdzają, SL z licznymi cytatami z XVI i XVII wieku, SWil, SW z kwalifikatorem *staropolskie*, SJP jako *przestarzałe*, dziś w tym znaczeniu używane w skostniałych związkach frazeologicznych, KartXVII.

dostać 'opanować': „Kilka godzin szturmując **dostali** pałacu Kazanowskiego” Ch 93. W tym znaczeniu notują Cn, SPas, SL i SWil. SW nie potwierdza, SJP jako *dawne* z przykładami z Mickiewicza, Rzewuskiego i Krasickiego.

dufać 'ufać': „Moskwa pod Nowogrodem stawiała im pole **dufając** wielkości swoich” SM 96. Wyras notowany przez Cn; SL i SWil odsyłają do **ufać**, SW jako *staropolskie*, SJP – *dawne*, KartXVII; por. też u Poczobuta (Smol 134).

dym 'chata wieśniacza', tu 'kwatery dla wojska': „Na usarskie choraągwie dostało się po pół **dymu** na koń, na kozackie zaś **dym** 1 na koni 3” BM 266. Słowniki notują w znaczeniu 'wiejskiej chaty', SJP jako *dawne*. Zdaniem Z. Kurzowej jest to forma *regionalna*, typowa dla polszczyzny kresowej (KurzWil 353).

dział 'podział': „...nie będąc kontent z **działu** ojczyzny, pozwoliłem do czasu i młodszego brata do tego namówiłem” SM 199. Cn notuje, SPas nie poświadcza, SL z XVI-XVIII wieku z licznymi przykładami, również SWil i SW; SJP w innym znaczeniu.

dziwka 'córka, panna': „We wsi Andrianki umarła **dziwka** Szelestowa” Ch 304. Cn, SPas, SL (hasło opatrzone gwiazdką) i SWil w tym znaczeniu wyłącznie *dziewka*; w SW obie formy *dziewka* i *dziwka* ciągle jeszcze są pozbawione charakteru pejoratywnego, SJP jako *wulgaryzm*; zob. też u Chrościńskiego (Siekier 246), Bohomolca (WęgBoh 89) i Słowackiego (Bol 34).

gabać 'niepokoić': „Mało co mię **gabala** febra” Ch 247. Cn odsyła do *nagabać*, SPas nie notuje, SL w XVI-XVII wieku, SWil, SW, SJP z informacją *dawne*, dziś *gwarowe*, KartXVII.

garnc 'garniec, dawna miara objętości': „Kupiłem miodu **garcy** 18” Ch 262. Cn potwierdza, SL i SWil tylko *garnc* i *garniec*, SW notuje, SJP wyłącznie przymiotnik *garcowy* z odsyłaczem do *garncowy*.

głaskać 'starać się załagodzić': „...pisali panowie moskiewscy **głaszcząc** onegdajszą hrubość swoją” Ch 521. Słowniki notują w tym znaczeniu, SJP jako *dawne*.

gorzeć 'palić się': „Pan Bóg tak strzegł, że wszytek dwór nie **gorzał**” Ch 212, „...tamże całą noc chrust przykładaliśmy (...), który tylko tłał, a nie **gorzał**” BM 227. Słowniki notują w tym znaczeniu, SJP jako *przestarzałe*, KartXVII; też u Słowackiego (Bol 126).

gościnniec 'droga': „...zapalił jakiś zdrajca z **gościńca** umyślnie oborę” Ch 212, „...zatoczył obóz pan hetman, pominąwszy ich fortece, na **gościńcu** od Moskwy z przyjazdu straż potężną we dnie i w nocy mając” SM 216. Cn notuje, SPas brak, SL, SWil i SW; SJP jako *dawne*, dziś *gwarowe*, KartXVII.

gotować 'przygotowywać', gotować się 'przygotowywać się': „**Gotowali** listy do Lwowa” Ch 388, „Obesiano wtedy rotę cicho, aby się **gotowali** wszyscy na czata” SM 127, „...**gotowali** się w drogę do Warszawy” SM 204. Słowniki notują w dawnym i współczesnym, zawężonym

znaczeniu, SJP w tym znaczeniu bez kwalifikatorów, ale wyłącznie z przykładami z XVIII i XIX wieku. Refleksem pierwotnych kontekstów jest dziś bez wątpienia zwrot *gotować niespodziankę*, *zgotować komus los*.

grzebić 'grzebać': „...na samym wschodzie słońca **grzebiliśmy** towarzysza naszego” BM 252. Cn takiej formy nie notuje, pozostałe słowniki potwierdzają, SJP jako *dawne*, KartXVII.

grześć się 'pogrzebać się': „Ten **grześć się** kazał bez wielkiej pompy” SM 204. Słowniki notują, SJP z informacją *dawne*.

grzywna 'dawna moneta, na którą składało się 197 g srebra': „...dałem do Faisza na kufel komykami przednimi **grzywien** półczwartą” Ch 342. Cn notuje w tym znaczeniu, SPas brak, SL w XVI-XVIII wieku, SWil, SW w tym znaczeniu jako *staropolskie*, SJP jako *historyczne*.

gumno 'stodoła': „...pan wojewoda ruski przeszła noc nocowawszy tu, nie bez znacznego uszczerbku w **gumnie** na świtanie odjechał” Ch 331, „Spalono mi (...) **gumno**” BM 300. Cn i SPas notują, SL również w tym znaczeniu, podobnie SWil i SW; SJP jako *przestarzałe*, KartXVII.

huczyć 'fukać, dąsać się, domagać się': „W kilka dni **huczyłem** o konie wojewodzie” BM 296. Cn w znaczeniu 'krzyczeć', SPas, SL i SWil nie notują, SW jako *gwarowe* bez przykładu, SGP w innym znaczeniu, SJP tylko *huczeć*.

imać – tu 'starać się', ujmować się za kimś': „...jakaś stara osoba w biegi **imie** go bronić” SM 185. Cn, SL, SWil i SW *imować się za co* 'ujmować się za co', SJP jako *przestarzałe*, dziś *gwarowe*.

inszy 'inny': „...odał plenipowen **inszą** doskonalszą” Ch 492. Cn i SPas nie notują, SL z licznymi przykładami, SWil, SW i SGP potwierdzają, SJP jako *dawne*.

isty 'ten właśnie, tenże': „A ten **isty** Piekarski uderzył obuchem prosto w głowę królewską” SM 217. Cn, SPas, SL, SWil i SW notują, SJP nie potwierdza; jeszcze u filomatów i filaretów zaimek ten pojawia się w swej pierwotnej funkcji (Kurz I 141). Na ruskie pochodzenie wyrazu wskazują: SEB oraz S. Urbańczyk⁴.

jąć 'zacząć': „...już **jęli** prosić do jutra na rozgovor” SM 132. Cn i SPas nie notują, SL w XVI i XVII wieku, SWil, SW, SJP jako *przestarzałe*, KartXVII.

jeno 'tylko': „Piec podziemny, że dziurami **jeno** ciepło idzie” SM 147. Cn, SPas, SL, SWil i SW notują, SJP brak.

język 'jeniec schwytyany dla powzięcia wiadomości o nieprzyjacielu': „... **język** też powiadał o Dołhorukim” Ch 455, „...bo **język** zboryszczewski przyprowadzony powiedział o kozackim ludu” BM 246. Cn notuje, ale w innym znaczeniu, ts. SPas; SL potwierdza, SW jako *rzadko*

używane, SJP w tym znaczeniu jako *dawne* z cytatem z Sienkiewicza, KartXVII; SzŚl 34.

kawęczyć 'cierpieć, narzekać': „...nie miałem się gdzie podziać, stanowiska nie pytaj (...) i do szkody bym takiej nie przyszedł, jaka mię potem potkała, (...), a czas nie bardzo dobry, nieostrożno, bo na ulicy nie ogrodzony domek, nie rychłom się postrzegł, kiedy wszędzie zastąpili i takem musiał **kawęczyć**” SM 153. Cn i SPas notują, SL z cytatem z Kraszewskiego; SWil, SW jako *rzadko używane*, SJP – *przestarzałe*; por. u Sapięhy (Smol 136), w pismach Gdajusza (Bor 132), a w XIX wieku u Chodźki (Tur 68).

kazać 'głosić kazanie': „Na nabożeństwie **kazał** ksiądz Wojnarowski” Ch 415. Cn, SPas, SL, SWil, SW; SJP jako *przestarzałe*.

kłaść 'liczyć': „...tam wszystkie kupie moskiewskie, kramy i towary, choć ich wielką liczbę **kładziono**” SM 159. Cn notuje, SPas i SWil znaczenia nie potwierdzają, SL **kłaść liczbę** 'liczyć', SW jako *staropolskie*, SJP nie potwierdza znaczenia.

komyk – chyba 'kamyk', tu, jak można sądzić na podstawie kontekstu 'kamień szlachetny': „Dałem do Faisza na kufel **komykami** przednimi grzywien półczwarty” Ch 3425. Słowniki takiej formy nie notują.

kopa 'pieniądze': „...żeśmy byli głodni i w **kopę** i w żywność” SM 167, „...barzom był głodny w **kopę**” BM 229. Cn w znaczeniu 'zgromadzenie', SPas 'snopy zboża, konopi', SL 'rachunek pieniędzy na kopy na Litwie', też 'zapłata katu', SWil 'talary za Zygmunta III', też 'równowartość 60 groszy w Koronie i 75 na Litwie', SW z uwagą *rzadko używane*, SJP w innym znaczeniu. SEB podaje, że jest to zapożyczenie z niem. **Schock**.

kota 'krztyna, niewielka ilość?': „Dzień barzo pięknej pogody, ciepły jako być może, że **koty** śniegu nie zostało” Ch 331. Słowniki w tym znaczeniu nie notują. SES i SGP wyłącznie jako 'bazie wierzbowe'.

kować 'kuć': „Konie **kowano** w Sielcu” Ch 111. Cn notuje, SPas nie potwierdza, SL z licznymi cytatami z XVI-XVII wieku, SWil w znaczeniu 'często kuć', SW jako *staropolskie*, SJP – *przestarzałe*, KartXVII.

krom 'oprócz': „**Krom** tego wojsko stanowiło się wszędzie, na które cały Nowogródek był mały” BM 281. SES notuje w XIV-XV wieku; SL, SWil i SW formę poświadczają, SJP już jako *dawne*, SGP między innymi ze Śląska, też KartXVII. Ze względu na znaczne rozpowszechnienie formy już w staropolszczyźnie oraz występowanie w gwarach nie związanych z pograniczem polsko-ruskim wpływ ros. **kromie** 'oprócz' wydaje się wątpliwy.

kromia 'oprócz, poza': „...żeby szły stare szelągi **kromia** wołoskich” Ch 540. SES już w XIV-XV wieku, Cn notuje, SPas pomija, SL z gwiazdka,

SWil potwierdza, SW jako *staropolskie*, SJP – *dawne*, KartXVII. S. Hrabec nie wymienia formy wśród elementów o charakterze kresowym.

kukawka 'kukułka': „**Kukawkę** słyszeć było” Ch 398. Cn odsyła do **gżężółka**, SL pod **kukać**, SWil pod **kukułka**, SW z jednym cytatem z Chodźki i odsyłaczem do **kukułka**, SJP jako *dawne* i *gwarowe*. W niektórych wsiach obecnego województwa łomżyńskiego **kukawka** oznacza 'otwór, wejście do znajdującego się nad oborą bądź stajnią pomieszczenia, gdzie zazwyczaj przechowuje się siano'.

kupić się 'gromadzić się': „...hultajstwo coraz do niego **kupilo się** na swawolą” SM 93, „...do Dokudowa wszyscy słudzy **kupili się**” SM 213. Cn, SPas, SL, SWil, SW jako *rzadko używane*, SJP – *dawne*.

kwapić 'być skłonny do czego': „Pośpiesza się i żmudzka dywizyja, która już w drodze śpieszo **kwapi**” Ch 549. Cn notuje, SPas brak, SW jako *staropolskie*, SL, SWil i SJP wyłącznie w stronie zwrotnej.

kwoli 'stosownie': „Domyśliwali się ludzie, że to praktyka **kwoli** cesarzowi chrześcijańskiemu czyniona” SM 214. Cn, SPas, SL, SWil i SW potwierdzają, SJP jako *przestarzałe*, KartXVII; od wyrażenia przyimkowego **k woli**.

lacki 'polski', tu raczej 'katolicki': „Przyjechawszy do Derażnej odpoczywałem koniom przez mięsopusty **lackie**” SM 99. Cn brak, SPas tylko **Lach** 'Polak', SL w obu znaczeniach, jako 'katolicki' z cytatami: „Wiara **Lacka**, pospolicie Ruś mówi, zamiast Rzymokołańska”, „Rusin uczony nie nazowie katolickim chyba **Ladzki** abo papieżki kościół”, SWil oba znaczenia, podobnie SW; SJP jako *dawne*; zob. też u S. i B. Zimorowiców (Hrab 95, 113).

legać 'leżeć': „Wacław barzo chory, cały dzień **legal** w gorączce” Ch 340. Cn notuje, SPas i SWil brak, SL poświadczą, SW z cytatami z Kochanowskiego, Słowackiego, Knapskiego i Bielskiego, SJP z uwagą *przestarzałe*, KartXVII.

liszka 'lisica': „Uszczwał **liszkę** pod samym Łumszynem” Ch 477. Cn notuje wyrażenie **liszka zwierz** 'lisica', SPas w tym znaczeniu, SL z przykładami z XVI-XVIII wieku, SWil, SW jako *dawne*, SJP – *łowieckie*.

lubo 'choć', 'albo': w zn. 1.: „...**lubo** z niewczasem musieliśmy się schodzić” Ch 490, „...sam się szablą obraził **lubo** nieszkodliwie” Ch 379; w zn. 2.: „...z osobna oni nas tąż przysięgą związali, **lubo** będzie, **lubo** nie będzie pan hetman” SM 175. Cn, SPas, SWil i SW w obu znaczeniach, SL tylko 'albo, bądź', SJP jako *przestarzałe*, KartXVII.

lza 'należy, trzeba': „...**nie lza** było zwykłych podsłuchów odprawować” SM 117. SIXVI odsyła do **nie lza**, podobnie Cn; SPas nie notuje, SL z gwiazdka i cytatami z XVI-XVII wieku, SWil z informacją *używane tylko z przeczeniem*, SW jako *staropolskie*, SJP pod **lza** jako *dawne*.

lokciec 'dawna miara długości': „...atlasu *lokci* 8 dał mi” SM 193. Cn, SPas, SL, SWil, SW potwierdzają, SJP z uwagą *dawne*.

marmurek 'futro z czarnych lisów': „Insze rzeczy z fantów kosztowniejsze, jako złotogłowy, *marmurki* sobole” SM 169. Cn potwierdza w tym znaczeniu, SPas nie notuje, SL w XVII i XVIII wieku, SWil bez przykładów, SW tylko w l.mn., SJP jako *dawne*.

miasto 'zamiast': „...na przednim szleja (...) i poboczne pasy *miasto* postronków” SM 143. Cn, SPas, SL, SWil, SW, SJP jako *dawne*, KartXVII.

miąwszy 'gruby': „Od zamku, Krym dzieli mur *miąwszy* i wysoki” SM 149, „...ścianą *najmiąsiejszą* na wylot przegryzał” SM 173. Forma znana już w staropolszczyźnie (SSTp, SłXVI), notuje też Cn; SPas nie poświadczają, SL z P. Kochanowskiego, Knapskiego i Paszkowskiego; SWil i SW bez kwalifikatorów, SJP jako *dawne*, KartXVII; por. też u Gdacjusza (Bor 135) i Chodźki (Tur 70) w znaczeniu przenośnym 'niemiły'. Forma występowała jeszcze w XIX-wiecznej polszczyźnie wileńskiej, ale wówczas stanowiła już archaizm leksykalny (KurzWil 387). SEB wywodzi formę z błrus. *mjaznuti* 'grubiec'.

miesiąc 'księżyc': „Jako wzeszedł *miesiąc* poczęto szturmować do Tykocina” Ch 121, „*Miesiąc* pokazał się” SM 169, „*Miesiąc* cały na niebie” BM 258. Cn i SPas poświadczają, SL z gwiazdką i komentarzem; „złe *miesiąc* zamiast *księżyc*”, SWil, SW jako *staropolskie*, SJP – *dawne*, dziś *poetyckie* i *gwarowe*; KartXVII. Dublety znaczeniowe rzeczowników *miesiąc* i *księżyc* ('ciało niebieskie' i 'dwunasta część roku') piętnował już Knapski, ale przypuszczać należy, że repartycja semantyczna obu form dokonała się dopiero po wieku XVII. *Miesiąc* utrzymuje się co prawda w znaczeniu 'ciało niebieskie' jeszcze w wieku XX, ale już wówczas uchodzi za wyraz przestarzały bądź poetycki.

migieć 'mały, nikły deszcz': „...w wieczór *migieć* mokra padała” Ch 529, „Wszystek dzień chmurny, *migieć* mokra padała” Ch 530. Cn i SPas nie notują, SL i SWil *migoć* z odsyłaczem do *miegoć* 'wilgoć' bez przykładu, SW tylko *migoć* z uwagą *staropolskie* i odsyłaczem do *wilgoć*, SJP nie notuje. W. Kupiszewski zaświadcza istnienie tej nazwy w XVI i XVII wieku również pod postacią fonetyczną *miegoć* i *migoć* (KupiszMet 40).

mimo 'obok': „Trwoga od Tatar, którzy *mimo* Wysokie przechodzili” Ch 100, „...wojska i wozy szły na przemian *mimo* nas” BM 282, „...śród dnia *mimo* obóz ruszywszy się (...) poszedł w ziemię dalej” SM 211. Cn, SPas, SL, SWil i SW, notują, SJP jako *przestarzałe*, KartXVII.

mienić – tu 'wiedzieć': „...w tym się snadź powadziwszy o coś (...), ale nie *mienią*, kto i z czyjej roty” SM 159. W tym znaczeniu SW z kwalifikatorem *dawne*, SJP jako *przestarzałe*.

Moskwa – rzeczownik zbiorowy w znaczeniu 'Moskale': „Stanęli

Moskwa w Knodzynie” Ch 135, „**Moskwa** straciwszy tę basztę obrócili się na drugą stronę” SM 135, „**Moskwa** przybyli” BM 259. Cn brak, SPas notuje, SL, SWil, SW ze Strykowskiem; zob. też u Poczobuta (Smol 137).

mszar 'obszar bagnisty': „Król wyjechawszy rano polewał we *mszarzu*” Ch 309. Notują tylko SWil i SW z odsyłaczem do *mech*, SGP między innymi z Białostoczczyzny, SJP 'miejsce porośnięte mchem' z kwalifikatorem *myśliwskie*. Forma znana polszczyźnie wileńskiej jeszcze w XIX wieku (KurzWil 370); por. też u Syrokomli (Tryp II 151).

nakarać się 'pamiętać, być pod wrażeniem czegoś': „...nie śmieli nam pola stawić *nakarawszy się* świeżą przegraną” SM 156. W tym znaczeniu poświadczają SStp i SłXVI, Cn i SPas nie notują, SL 'opamiętać się', 'pokajać się', 'karząc nabiedzić się', SW jako *staropolskie*, SJP nie poświadczają.

natenczas 'wówczas, wtedy': „...rozkazawszy świec lanych tak wiele, ile ich miał *natenczas* w obozie zapalić dla światła (...) sam na koń siadł” SM 215, „Ale go sami odbiegli *natenczas*” BM 283. Cn notuje, SPas odsyła do *czas*, SL, SWil i SW z licznymi cytatami, SJP jako *dawne*; zob. też u Sapiehy (Smol 137).

niedziela 'tydzień': „...umarł syn Antoni tylko *niedziel* półczwarty żyjąc” Ch 198, „Powiła mi małżonka syna, ale niedonoszonego kilką *niedziel*” SM 133, „...w półtory *niedzieli* po śmierci jego” SM 166. Notuje już SłXVI, Cn odsyła do *tydzień*, SPas poświadczają, SL potwierdza z licznymi cytatami już od XVI wieku, SWil z informacją *przestarzałe*, SW jako *gwarowe* z Rzewuskiego, SJP – *dawne*, dziś *gwarowe*, KartXVII; zob. też u Poczobuta i Sapiehy jako wyraz pochodzenia rosyjskiego (Smol 152), a także w pracy o języku komedii oświeceniowych (WęgKom 122). Słowianie używają paru określeń na oznaczenie 'tygodnia'. Smoleńscy bracia stosowali grecki wyraz *sabat*, później w scs. w tym znaczeniu upowszechniła się *niedziela*. Wyraz ten z czasem nabrał podwójnego znaczenia: 'dzień zmartwychwstania' lub 'tydzień'. Taki zwyczaj kontynuują Bułgarzy, Serbowie i Czesi. Podobne zjawisko znane było dawnej polszczyźnie. W niektórych gwarach wielkopolskich, na Tucholszczyźnie, na Kaszubach, w górnołużyckim i dolnołużyckim wyspecjalizowała się forma l.mn. Nieszusne jest zatem, jak zauważa J. Matuszewski, wiązanie sekundarnego znaczenia tylko ze światem grecko-orientalnym⁶.

ninacz 'na nic': „...w izbie poselskiej różne materyje wnoszono, *ninacz* nie pozwolono” Ch 541. Cn i SPas nie poświadczają, SL notuje z gwiazdką, SWil, SW jako *staropolskie*, SJP brak KartXVII.

obiecować 'obiecywać': „...miało ocaleć od Moskwy, jako mi wojewoda *obiecował*” BM 297. Cn notuje, podobnie SPas, SL odsyła do *obiecać* bez przykładu, SWil potwierdza, SW formę z *-ować* notuje pod *obiecać* z kwalifikatorem *staropolskie*, SJP jako *dawne*, KartXVII.

odprawować 'złatwiać coś, spełniać, uskutecznić': „**Odprawowaliśmy** kondycje jubileusowe” Ch 417, „Ja instrukcyi nie chciałem podjąć (...), Ścibor ją **odprawował** przed królem” SM 193, „Musieliśmy pilno straż po murach **odprawować**” SM 158. Cn notuje, SL, SWil, SW jako *staropolskie*, SJP jako *dawne*.

odprawować się 'odbyć się, mieć miejsce': „Sprawa smolińska z panem Korfem **odprawowała się**” Ch 293. Cn i SPas tylko w stronie czynnej, SL, SWil, SW jako *staropolskie*, SJP – *dawne*.

odzywać się 'nazywać się, ogłaszać się': „...miał przy sobie Goryszewskiego, co mu się krewnym **odzywał**” BM 288-289. Cn i SPas nie notują w tym znaczeniu, SL w tym znaczeniu pod **odezwać się**, SWil jako *przestarzałe*, SW i SJP nie poświadczają znaczenia.

okrom 'oprócz': „...monetę brano, która szła przedtem w państwach Jęgo Królewskiej Miłości, **okrom** wołoskiej” Ch 540, „...zebrawszy tedy **okrom** piechoty i drobniejszego ludu, uczynił przemowę do wszystkich” BM 229. Słowniki notują w tym znaczeniu, SJP brak, KartXVII.

organka 'rodzaj maszyny wojennej': „...wzięliśmy dział 5, a hakownic 2 i **organek** 3” BM 253. Cn, SPas i SJP nie notują, SL w r.m. **organek**, SWil bez cytatów; SzSł 61.

ort 'jedna czwarta talara': „Płótna cienkiego sztukę za **orta** i taniej dostać było można” BM 284. Cn notuje, SPas brak, SL, SWil i SW poświadczają, SJP brak, KartXVII.

ostróg 'obwarowanie': „...nie dowierzając mu ufortyfikowała obóz **ostrogiem**” SM 160. Słowniki notują, SJP jako *historyczne*; SzSł 62.

pczoła 'pszczoła': „...potem barzo piękna pogoda, że **pczoły** szły jako lecie” Ch 426. Słowniki takiej formy nie notują.

pluta 'plucha': „Po południu **pluta** ze śniegiem” Ch 183. Cn notuje, SPas brak, SL, SWil i SW poświadczają, SJP z uwagą *regionalne*; zob. też u Chrościńskiego, ale jako wyraz motywowany niedokonaną formą czasownikową **pluć** (Siekier 140). Dziś **pluta** nadal występuje w gwarach północnej Polski (KupiszMet 36-37).

podemknąć się 'zbliżyć się niepostrzeżenie': „Tym szczęściem nieprzyjaciel się zbezpieczniawszy **podemknął się** tej nocy pod mury” SM 158. Cn brak, SPas w tym znaczeniu, SL w XVI-XVII wieku, SWil, SW, SJP jako *dawne*.

powór 'zbieranie podatku': „Eliaszewicz jechał do Drogiczyna z **po-borem**” Ch 19, „...powrócił oddawszy **powór** z trudnością” Ch 197. Cn notuje, SPas również potwierdza, SL, SWil i SW w tym znaczeniu, SJP jako *historyczne*, KartXVII.

pochyba 'wątliwość, wahanie': „...cicho sprawowano, żeby się nieprzyjaciel w ostrożku nie postrzegł (...), boby bez **pochyby** wpadł na obóz”

SM 127. Cn poświadcza, SPas nie notuje, SL, SWil, SW z uwagą *staropolskie*, SJP – *dawne*; również w komediach oświeceniowych (WęgKom 128) w znaczeniu 'uchylenie'.

podjazd 'zwiad': „Chodził **podjazd** pod tabor nieprzyjacielski” Ch 465. Cn notuje, SPas, SL, SWil i SW poświadczają, SJP w innym znaczeniu; zob. też u Chrościńskiego (Siekier 357); SzSł 69.

podle 'obok': „**Podle** tych pałaców zaraz cerkiew” SM 183, „Wystrzelił nad samym łbem litewskim, **podle** pieca siedzącym” BM 255. Cn, SPas, SL, SWil z uwagą *nieużywane*, SW jako *staropolskie*, SJP – *dawne*, dziś *gwarowe*, KartXVII; zob. też u Poczobuta (Smol 140) i w pracy poświęconej komediom oświeceniowym (WęgKom 128).

podstuch 'straż obserwacyjna, dwu-, trzyosobowy oddział ubezpieczający wojska na postoju': „Nie lza było zwykłych **podstuchów** odprawować” SM 152. Cn brak, SPas w tym znaczeniu, SL jako *dawne* z przykładami z XVII wieku, SWil bez kwalifikatorów, SW jako *staropolskie*, SJP – *dawne*, KartXVII; SzSł 69.

podwoda 'wóz, furmanka z zaprzęgiem': „**Podwody** z Sielc przysły” Ch 119, „...wziąwszy (...) **podwody** puściłem się do domu” SM 219. Cn i SPas potwierdzają, SL już od XVII wieku, SWil, SW, SJP co prawda bez kwalifikatorów, ale w znaczeniu 'wóz, furmanka dawana dawniej władzom lub dworowi do powiezienia kogoś lub czegoś'; zob. też u Sapiehy (Smol 140) oraz u Chodźki (Tur 74). Dziś już raczej *rzadkie*.

pogoda 'sposobność, chwila czemuś sprzyjająca': „Upatrz Chowański **pogodę** i począł prosić cara” BM 271. Cn znaczenie potwierdza, SPas nie notuje, SL, SWil w tym znaczeniu jako *przestarzałe*, SW jako *staropolskie*, SJP w tym znaczeniu jako *dawne*.

pomnić 'pamiętać': „Zgoła nie **pomnę**, żeby kiedy w drodze takiej zażył biedy i niewczasu” Ch 277, „...dnia nie mogę **pomni**ć, którego wyprawilo mię całe mińskie województwo...” SM 189. Cn notuje, SPas **pomnieć**, SL, SWil i SW, SJP jako *przestarzałe*, dziś *podniosłe*.

pomorczyk 'mieszkaniec pomorskiej krainy', tu 'koń z *pomorskiej* krainy': „Powracał mi jednak insze konie, a **pomorczyka** zostawił” BM 296. Cn notuje, SPas, SL 'człowiek, pies, koń itd. z pomorskiej krainy', SWil podobnie, SJP nie poświadczają, KartXVII.

popis 'przeгляд wojsk': „Ruszyliśmy się do Płoskirowa 12 julii pod Mogilnicę na **popis**” SM 101. Cn notuje, SPas brak, SL, SWil i SW, SJP jako *historyczne*. KartXVII; SzSł 64..

posada 'przedmieście, nieufortyfikowana część miasta': „...**posadę** zapaliwszy sami do zamku weszli” SM 112. Cn notuje, SPas brak, SL w tym znaczeniu z gwiazdką (z Bielskiego i Strykowskiego), SW jako *staropolskie*, SWil jako *przestarzałe*, SJP w innym znaczeniu.

postaw 'miara sukna': „Kupiłem **postawów** parę” SM 212. Notują Cn, SL, SWil i SW; SJP jako *przestarzałe*.

postąpić 'zapłacić więcej, dodać do poprzednio ustalonej ceny': „...**postąpiłem** mu 10 zł za rok” Ch 415, „**Postąpiłem** mu po zł 10 za barwę” Ch 294, „**Postąpiono** mi jurgieltu pieniężnego złotych 400” SM 129. Cn potwierdza, SPas w innym znaczeniu, SL **postąpić komu co** lub **czego** 'ugodzić się z kimś na co', 'przyznać mu', SWil 'ofiarować, dawać, wyznaczyć', SW 'do sumy poprzednio naznaczonej dać więcej', SJP pod **postępować** jako *przestarzałe*. KartXVII.

poszwa 'pochwa na miecz lub szablę': „Natenczas mi masztalierz ukradł **poszwę** od pałasza, że aż nierychło postrzeżono” SM 105. Cn w innym znaczeniu, SPas nie poświęca, SL i SWil odsyłają do **pochwa**, SW jako *staropolskie*, SJP – *dawne*. SEB podaje, że już w XVI wieku odróżniają **pochwę** (mieczową) od **poszwy**, **poszewki**, może więc jest to ówczesny archaizm; SzSł 67.

potkać 'spotkać': „Casus mię **potkał**, gdym powracał, bo zapadłem się z koniem w błoto srogie” Ch 115. Nie notuje tylko SJP.

potkać się 'spotkać się': „Dopieroż w imię pańskie **potka się** kilka rot” SM 128. Nie notuje tylko SJP.

potrzeba 'bitwa': „...gdy się ta **potrzeba** z Moskwą szczęśliwie odprawiła...” Ch 251, „...jużeśmy swoich rozumieli zastać triumfujących z wygranej **potrzeby**” SM 130, „...miał nazajutrz po **potrzebie**, jako to 26 taboru nieprzyjacielskiego dobywać” BM 252. Cn notuje, SPas w innym znaczeniu, SL z gwiazdką, SWil bez kwalifikatorów, SW jako *staropolskie*, SJP – *dawne*; zob. też u Chrościńskiego (Siekier 314); SzSł 77.

powiadać się 'podawać się za kogo': „Ku wieczorowi przyprowadzono czeladź, która **powiadała się** być pana Windarskiego” Ch 354. Cn w tym znaczeniu, SPas 'przyznawać się', SL, SWil i SW odsyłają do **powiedzieć**, SJP jako *dawne*; zob. też u Chrościńskiego **powiadacz** (Siekier 131).

powić 'urodzić': „...**powiła** mi żona córkę” Ch 434, „W tym naszym utrapieniu **powiła** mi żona córkę” BM 297. Cn, SL, SWil i SW poświęcają, SJP z kwalifikatorem *przestarzałe*, dziś *książkowe*.

powiedzieć się 'oznajmić coś, donieść, opowiedzieć': „...mnie i do wrót puścić nie chciano, alem **się powiedział**, że o bracie jego, co w Litwie, mam mu coś powiedzieć” SM 140. Notuje tylko SPas.

powieść 'pogłoska, nowina, wiadomość': „Przychodziły jakies **powieści** o zniesieniu Romanadowskiego (...), ale nie było nic fundamentalnego” Ch 474. Cn notuje, SPas brak, SL, SWil, SW jako *staropolskie*, SJP z uwagą *przestarzałe*, KartXVII; zob. też u Benisławskiej (Brajer 195) w znaczeniu 'zagadka, powiedzenie', a w znaczeniu notowanym w pamiętnikach jeszcze w XIX wieku u filomatów i filaretów (Kurz I 151) oraz Jeża (Dor 66).

powietrze 'zaraza morowa': „**Powietrze** pokazało się w Warszawie” Ch 252, „Oddano listy od Trynieckiego, który oznajmuje o **powietrze** we wsi pode dworem” Ch 367, „Stąd i zaraza **powietrza** na nich wychodzi” SM 193. Cn notuje całe połączenie **powietrze morowe**, SPas w innym znaczeniu, SL, SWil i SW poświęcają, SJP jako *dawne*; zob. też u Benisławskiej (Brajer 195). W drugiej połowie wieku XVII następuje już specyfikacja znaczeniowa rzeczownika **powietrze**, który samodzielnie, bez uzupełniającej przydawki występuje w znaczeniu 'zaraza'.

poząd 'w tyle': „...jednym koniem bieży do Warszawy (...) zostawiwszy wszystkich swoich **poząd**” SM 213. Cn notuje, SPas brak, SL, SWil i SW z kwalifikatorem *staropolskie*, KartXVII.

pozwolić 'zapłacić, wypłacić': „Przyjąłem na urząd do Andrianek Jana Stromęckiego, **pozwoliłem** mu za rok zł 50” Ch 406, „**Pozwoliłem** mu 30 zł za ćwierć” Ch 317. Słowniki w tym znaczeniu nie notują, choć z pamiętnika Chrapowickiego wynotowałam kilkadziesiąt zdań zawierających czasownik **pozwolić** w znaczeniu podanym wyżej. Być może mamy tutaj do czynienia nie tyle z indywidualizmem semantycznym, lecz elipsą wyrażenia **pozwolić sobie na coś**, tutaj **pozwolić sobie na zapłacenie** 'być w stanie zapłacić' albo **pozwolić zapłacić** 'wydać polecenie zapłaty'.

półczwarta 'trzy i pół': „Umarł syn Antoni tylko niedziel **półczwarty** żyjąc” Ch 198. Cn notuje, SPas brak, SL, SWil; SW i SJP już jako *gwarowe*, KartXVII.

prawić 'mówić': „Był chłop z Szumków, **prawił**, że Moskwa spod Brześcia poszła ku Kobryniowi” Ch 221, „Ja mu **prawię** jako pewne nowiny ni o czym nie wiedząc i do tego czasu z nim pokumaliśmy się” SM 140. Cn, SPas, SL, SWil i SW poświęcają, SJP *przestarzałe*, dziś *żartobliwe*.

prószyć – tu w odniesieniu do deszczu 'kropić, mżyć': „Przez noc deżdż padał, z rana **prószył**” Ch 122. Słowniki w takim znaczeniu notują, SJP bez kwalifikatorów **deszcz zimny prószy** z Mickiewicza. Dziś głównie przy rzeczowniku *śnieg*.

przeć 'jednak': „Powrócił z responsem pan Bohdanowicz już dobrze po południu, **przeć** nic nie odpisali cathogorice” Ch 490. Cn brak, pozostałe słowniki w tym znaczeniu, SJP z kwalifikatorem *dawne*.

przeciwno 'ku, w kierunku': „Pojechał rano Jędrzej woźnica **przeciwno** paniej, któremu i te listy dałem wczora pisane” Ch 479. Cn w tym znaczeniu, również SPas, SL, SWil i SW. SJP jako *przestarzałe* z przykładem ze Słowackiego i odsyłaczem do **przeciw**. J. Karłowicz notuje wśród form, których mówiący po polsku powinni unikać (KarłPodr 59).

przeto 'dlatego': „...posłano mię tu po cię, a **przeto** wsiadaj” SM 184. Brak tylko w SPas; SJP z uwagą *dawne*, dziś *podniosłe*.

psować 'zepsuć', tu 'rozszarpać, zabić': „Tu w tym kraju srodze siła

ludzi wilcy *psowali*” Ch 320. Cn, SPas, SL i SJP 'zepsuć, zniszczyć', SWil 'wytępić', SW w znaczeniu 'zabijać' z uwagą *przenośne*.

pstro 'różnorodnie?': „W nocy i z rana srogi deżdż, potem pogoda, *pstro*” Ch 167. Cn i SPas tylko *pstry*, SL, SWil i SW 'różnokolorowo, gdy się kolory mienia w sposób rażący'. SJP również nie poświadcza znaczenia *puścić się* 'rozmarznąć': Deżdż takiz jako i wczora, wody *puściły się*” Ch 188. Słowniki w tym znaczeniu notują czasownik w stronie czynnej.

rozruch 'zamieszki': „...nasi dali pierwszą przyczynę do tego *rozruchu*” SM 152. Cn potwierdza, SPas w tym znaczeniu wyłącznie w l.mn., SL z gwiazdką, SWil bez przykładu, SW jako *staropolskie*, SJP z informacją: „*przestarzałe*, dziś tylko w l.mn.”, KartXVII; SzSł 88.

roztok 'roztopy': „...a było w post wielki na *roztoku* właśnie” SM 151. Cn w tym znaczeniu, SPas nie notuje, SL z przykładami z Knapkiego, SWil odsyła do *rozciecz*, *roztop*; SW poświadcza, SJP nie notuje, KartXVII.

rozumieć 'myśleć': „Okolo Nowogródka opalać poczęli w wieczór przedmieścia kozacy, *rozumiejąc* pono, że ich atakować miano” Ch 462, „...zaciągał imieniem carskim pisząc listy do kogo *rozumiał*” SM 118, „...jużeśmy *rozumieli* swoich zastać triumfujących z wygranej potrzeby” SM 130, „...wziąwszy górę nieprzyjacieli szedł w głąb, kędy *rozumiał*” BM 259. Cn notuje, SPas w innym znaczeniu, SL potwierdza z licznymi cytatami, też SWil, SW już jako *staropolskie*, SJP z uwagą *dawne*, KartXVII; zob. też u Poczobuta (Smol 142), Bohomolca (WęgBoh 104), a także w komediach oświeceniowych (WęgKom 203).

rząd 'opieka', też 'uprząż': w zn.1.: „Poruczył mu car *rząd* nad wojskiem” BM 270, w zn. 2.: „Wykupiłem *rząd* pana podsędką” SM 188. Słowniki notują w obu znaczeniach, SJP z kwalifikatorem *historyczne*.

sam 'mąż', *sama* 'żona': „Pan Nowakowski z *samą* i inszymi był późno” Ch 216. W użyciu rzeczownikowym notują Cn i SPas, też SL w XVII i XVIII wieku, potem SWil i SW; SJP – *dawne*, wyraz użyty w funkcji formy grzecznościowej do kogoś, komu nie wypada mówić *ty*; SGP notuje obie formy z różnych dialektów polskich; zob. też u Poczobuta i Sapiehy (Smol 142), a także u Chodźki (Tur 76). Zdaniem Z. Kurzowej w XIX wieku jest to już północnokresowy archaizm semantyczny utrzymywany pod wpływem błrus. *sama* 'gospodyni' (KurzWil 426).

sążeń 'dawna miara długości równa ok. 190 m': „Piec podziemny, że dziurami jeno ciepło idzie, a choć tak wielka machina, bo bliżu 20 *sążni* z jednej strony” SM 147. Cn, SPas, SL, SWil, SW i SJP jako *historyczne*, KartXVII.

siepać 'szarpać': „*Siepał* go kat kleszczami rozpalonymi” SM 218. Cn notuje, SPas brak, SL pod *siepnąć* z licznymi cytatami, SWil, SW z uwagą *staropolskie*, SJP jako *rzadkie*, KartXVII.

sila 'dużo, wiele': „...było ludzi *sila*” Ch 127, „...*sila* przykładów komprobował” Ch 422, „...*sila* złego uczynił na Litwie” SM 93, „Moskwa powykopywała *sila* rzeczy w Boryszynie” BM 287. Cn, SPas, SL, SWil, SW, SJP jako *dawne*, KartXVII; por. też u Benisławskiej (Brajer 197), Sapiehy (Smol 142) i komediopisarzy oświeceniowych (WęgKom 138), a nawet jeszcze w XIX wieku u Słowackiego (Bol 150).

sklep 'pomieszczenie posiadające murowane sklepienie, krypta, podziemie': „...i ciałom w *sklepace* wyleżeć się spokojnie nie dali” Ch 254, „...pogrzebiono go w Boćkach w *sklepie* przed obrazem Najświętszej Marii Panny” Ch 198, „Rotmistrz kozacki upatrzył sobie *sklep*” SM 168. Cn, SPas, SL w tym znaczeniu z jednym przykładem z Kromera, SWil, SW jako *gwarowe* 'piwnica' bez podawania źródła, SJP w tym znaczeniu jako *dawne*, dziś *regionalne* z pisarzy kresowych; por. też u Benisławskiej (Brajer 197). W polszczyźnie ogólnej wyraz *sklep* w znaczeniu 'punkt sprzedaży' zaczął występować dopiero w XVIII wieku⁷, ale na Litwie w XIX wieku *sklep* nadal występuje w znaczeniu ogólnopolskiej 'piwnicy', zaś piwnica pojawia się na oznaczenie 'grobu Zbawiciela'⁸. Formę tę poświadczone choćby u Syrokomli (Tryp II 196), ale J. Karłowicz traktuje ją jako naganną (KarłPodr 63). W dwudziestowiecznym dialekcie północnokresowym jest to już archaizm semantyczny utrzymujący się w polszczyźnie zapewne pod wpływem błrus. bądź ros. *sklep* (KurzWil 429). Studia nad polszczyzną wileńską dwudziestolecia międzywojennego wskazują na znaczną żywotność formy nawet w ówczesnym dialekcie kulturalnym⁹.

skwirik 'narzekanie': „Kiedy mu się przekładło *skwirik* ubogich i krzywdę nieznośną za skupieniem wojska jachał” SM 191. Cn i SPas nie notują, SL z cytatami z XVI i XVII wieku, SWil, SW tylko *skwierk*, SJP jako *przestarzałe*, KartXVII; też u Benisławskiej (Brajer 42) i Chrościńskiego (Siekiar 112).

śluzba 'naczynia, sprzęty': „Insygnia wszystkie do koronacy należące, szaty carskie, *śluzby* złote i srebrne” SM 172. Cn nie notuje, SL m.in. z Leopoldy, Skargi, Mączyńskiego, SWil w tym znaczeniu jako *przestarzałe*, SW z uwagą *staropolskie*, SJP – *dawne*, KartXVII.

snadź 'widocznie, zapewne': „...nikogo nie było, *snadź* poszedł precz” Ch 465, „I obawiał się *snadź*, aby mu za tą okazyją z Tatory figla Korecki nie wystroił” SM 211. Cn, poświadcza, SPas nie notuje, SL i SW z licznymi cytatami, SWil z odsyłaczem do *snać*, SJP jako *przestarzałe*, dziś *książkowe*, KartXVII; por. też u Benisławskiej (Brajer 198).

sprawić 'załatwić sprawę': „Powrócił ten wszystko *sprawiwszy*” Ch 511, „Welling powrócił z Olecka nic nie *sprawiwszy*” Ch 352, „Nic tedy na polach nie *sprawiwszy* (...) poszliśmy na Łochwicę” BM 235. Cn potwierdza, SPas w innym znaczeniu, SL notuje, SWil pod *sprawić*, SW

bez kwalifikatorów, SJP jako *wychodzące z użycia*.

sprawować 'zachowywać się, sprawować się': „...dlatego cicho *sprawowano*, żeby się nieprzyjaciel nie postrzegł w ostrożku” SM 127. Cn nie notuje w tym znaczeniu, SPas, SL, SWil, SW i SJP w tym znaczeniu czasownik w stronie zwrotnej. Zapewne jest to regionalizm uwarunkowany wahaniami w użyciu zaimka *się*.

stanowić się 'zatrzymać się, zakwaterować się': „Krom tego wojsko *stanowiło się* wszędzie, na które cały Nowogródek był mały” BM 281. Cn i SL **stanowić** 'zatrzymać', SWil i SW potwierdzają, SJP z uwagą *dawne*.

starosta 'urzędnik w dawnej Polsce': „Jm. pan *starosta* żmudzki” Ch 100. Słowniki potwierdzają, SJP z uwagą *historyczne* w znaczeniu 'w dawnej Polsce urzędnik królewski sprawujący na obszarze zwykle jednego powiatu administrację skarbową i policyjną, od XV wieku także dzierżawca dóbr królewskich'; por. też znaczenia współczesne *starosta dożynek*, *starosta grupy studenckiej* itp.

stawać 'wystarczać': „Żywności już nam nie *stawało*” SM 162. Cn w innym znaczeniu, SPas, SL, SWil i SW poświadczają, SJP jako *przestarzałe* z uwagą, że czasownik używany był najczęściej w formie osobowej z przeczeniem.

strokaty 'pstry': „Kupiłem konia *strokatego*” Ch 502. Cn i SPas nie znają, SL, SWil, SW jako *rzadko używane*, SJP brak.

strona 'sprawa': „O piątej z południa było consilium *strony* mojej ekspedycji” Ch 201, „Takeśmy miarkowali z *strony* długów (...) pana Daniela” SM 198, „*Strony* czego posłali oni do cara, a nasi do króla jm.” BM 291. Słowniki notują w tym znaczeniu, SJP jako *przestarzałe*.

suchedni 'zapłata kwartalna': „...woźnicy dałem *suchedni*” Ch 86. Nie notuje tylko SPas; SJP jako *dawne*.

swarzyć się 'kłócić się': „Moskwa *się* z nami *swarzyła*” SM 160. Cn poświadczają, SPas nie notuje, SL m.in. z Górnickiego, SWil, SW, SJP jako *potoczne*.

szarpać 'niepokoić, łupić': „Ludzie pana Korfowi szli *szarpać* wszędzie” Ch 215. Cn, SPas brak, SL, SWil, SW; SJP w innym znaczeniu.

szczuka 'szczupak': „...on mię rybą porządną czasem, a często tego bywało *szczuką* główną, żem jej przejeść nie mógł, częstował” BM 266. Cn, SPas tylko *szczupak*, SL poświadczają z gwiazdką, SWil bez przykładu, odsyła do *szczupak*, SW jako *staropolskie* i *gwarowe*, SJP jako *dawne* z Mickiewicza i Sienkiewicza, odsyła do *szczupak*. M. Karaś podaje, że forma *szczuka* była w powszechnym użyciu jeszcze w XVI, a w polszczyźnie literackiej występowała nawet do końca XVIII wieku stanowiąc jeden z synonimów występujących w znaczeniu ryby określanej łac. terminem *Esox lucius*¹⁰. Dopiero XIX-wieczne słowniki opatrują *szczukę*

komentarzami wskazującymi na *archaiczny* bądź *gwarowy* charakter formy.

szczwać 'podjudzać psa do gonięcia zwierzyny': „...dał białoroza i psa do niedźwiedzia, ale go pierwej nim *szczwał* na podwórzu” SM 135. Cn notuje *szczwanie*, SPas potwierdza, SL w tym znaczeniu, odsyła do *szczuć*, SWil 'polować z psami', SW bez przykładu z odsyłaczem do *szczuć*, SJP jako *przestarzałe*.

szeląg 'moneta wartości 1/3 grosza bita w Polsce do połowy XVI wieku, w XVII i XVIII wieku drobna miedziana moneta różnej wartości w zależności od czasu': „Kazał otrąbić i ogłosić, żeby szły stare *szelągi*” Ch 540. Wszystkie słowniki notują, SJP jako *historyczne*.

szlorowaty 'biały, siwy': „Przefrymarczyłem konia gliniastego na *szlorowatego*” Ch 298. Podstawą do utworzenia tego przymiotnika stały się niem. wyrazy *schlorfen* bądź *Schlorfe*. Formę znaną z Chrapowickiego poświadcza tylko SW z uwagą *gwarowe* i jednym przykładem: „Koni karych rosłych pięknych siedm, koni *szlorowatych* także siedm”. Brak natomiast informacji o znaczeniu notowanej formacji słowotwórczej. Być może *szlorowaty* ma związek z poświadczonymi również przez SW dwoma formami: *szlory* i *szlorować* opatrzonymi kwalifikatorem *gwarowe* (jednak bez cytatu i bez podanego znaczenia).

świeść 'teściowa?', 'siostra żony?': „...jeździł pan Okuniewicz dla zrozumienia *świeści* jego” SM 199. Cn w znaczeniu 'synowa', SPas nie notuje, SL 'siostra męża lub żony' z gwiazdką i przykładem ze Strykowskiego, SWil poświadczają, SW wyłącznie w znaczeniu 'siostra bratowej' i 'siostra męża', SJP brak, KartXVII 'siostra męża', 'teściowa'. Jak podaje M. Szymczak nazwa *świeść* począwszy od XV wieku zaczęła występować nie tylko w swoim pierwotnym znaczeniu, odnosiła się też do 'matki męża', a nawet, co znajdujemy u Knapkiego, do 'synowej'. W pieśniach ludowych, zwłaszcza rymowanych, nazwa *świeść* przetrwała do końca XIX wieku, choć już wówczas wyraz ten nie był zrozumiały, o czym zaświadcza kolbergowskie zapisy, w których zamiast *świeść* mamy liczne przekształcenia fonetyczne: *cześć*, *świdź*, *ćwieść*, a nawet teściowo całkowicie nieuzasadnione *teś* 'teściowa'. Jak wykazują badania, polszczyzna współczesna zarówno literacka, jak i gwarowa używa w tym znaczeniu wyrazu *szwagierka*, *szwagrowa*, *siostra żony*¹¹. Krótka, lakoniczna wzmianka w tekście *Diariusza* nie pozwala w sposób jednoznaczny określić znaczenia badanego wyrazu.

tarchać 'przebąkiwać': „Coś *tarchano* o śmierci podskarbiego” Ch 472. Cn, SWil i SW w znaczeniu 'szarpać', SL potwierdza z przykładem z Birkowskiego: „*Tarchają* coś po kątach niektórzy”, KartXVII, SEB 'gadać, przebąkiwać', też *tarkać*, *tarkotać* w tym samym znaczeniu, SJP brak.

teśknąć – tu chyba 'martwić się, smucić się': „*Teśknął* z tym Chowański, że nie miał u cara oka wesołego” BM 271. SW w znaczeniu 'utyskiwać,

żalić się' z kwalifikatorem *gwarowe*. SEB wywodzi *tesknić* i *utyskiwać* z tego samego pnia, co w pełni tłumaczyłoby potwierdzone tylko przez SW znaczenie, SJP 'nudzić się' jako *dawne*.

tlukno 'potrawa wiejska z mąki owsianej, na którą ziarna przed zmiełeniem zaparzone są gorącą wodą i suszone': „Jam natenczas jeno o *tluknie* ją odprawił” SM 173. Cn i SPas nie notują, SL i SWil *tlukno*, ts. SW, ale bez przykładu jako *gwarowe*, SJP z uwagą *dawne*. A. Sajkowski niesłusznie chyba w znaczeniu 'mąki jęczmiennej'¹².

trwoga 'zamieszanie wywołane wieścią o nieprzyjacielu': „Koło Pińska *trwogi*” BM 256, „Zastałem *trwogi* od Moskwy” Ch 229, „*Trwogi* od Kozaków i Szwedów” Ch 123. Cn, SL i SWil notują, SPas i SJP w innym znaczeniu, SW jako *rzadko używane*, KartXVII.

trza 'trzeba': „Pytał go o hasło niemieckim trybem, któremu *trza* było odpowiadać” BM 233. Cn i SPas notują, SL z gwiazdką bez przykładów, SWil jako *przestarzałe*, odsyła do *trzeba*, SW z informacją, że forma *trza* jest skróconą postacią *trzeba*, SJP jako *dawne*, dziś *zartobliwe*, KartXVII.

tuszyć 'obiecować sobie, spodziewać się': „Potoccy, łakomi sławy sobie jeno, *tuszili* prędkiego zdania Smoleńskowi” SM 123. Cn, SPas, SL, SWil i SW, SJP jako *przestarzałe*, KartXVII.

umysł 'zamyśl, zamiar': „...chciał go wyrozumieć z jakim *umysłem* idzie” SM 160, „Oni z tym *umysłem* poszli, aby ten mur odebrali” SM 163. Cn w innym znaczeniu, SPas potwierdza, SL, SWil i SW, SJP jako *dawne* z Czartoryskiego, Rzewuskiego; KartXVII.

uroczyszczę 'uroczysko': „Pokarmiłem na *uroczyszczu*, gdzie przedtem wieś była Niwina” Ch 469, „Przed nią jeszcze jakby ku naszym krajom, *uroczyszczę* się nazywa Kuczkasów” BM 234. Cn i SPas nie notują, SL 'kopiec, miejsce graniczne' z przykładem ze Strykowskiego, SWil, SW, SJP jako *dawne*, KartXVII. Formant *-iszczę* zaświadczony w polskim materiale onomastycznym ma swoje źródło jeszcze w języku prasłowiańskim¹³. Sufiks ten ma wyraźnie lokatywny charakter (KurzWil 125).

warsta 'wiorsta, miara odległości równa 2 133,56 m': „Od noclegu przeszłego, wczorajszego we trzech *warstach* zaczyna się granica moskiewska” Ch 445, „Dołhoruki stoi z wojskiem o dwie *warsty*” Ch 515. Cn i SJP w innym znaczeniu, SPas, SWil i SW brak, SL z gwiazdką w znaczeniu 'mila morska'.

wczas 'odpoczynek': „Król JM nie miał *wczasu* żadnego na przeszłym noclegu” Ch 469. Cn, SPas, SL, SWil, SW, SJP w l.p. jako *dawne*, KartXVII. Znane i używane jeszcze w XIX wieku; por. choćby u Lenartowicza¹⁴.

werwać się 'wedrzyć się': „...począł myśleć, jakoby się znowu *werwać* do zamku lachowickiego” BM 288. Cn i SPas nie notują, SL potwierdza, też SWil i SW bez przykładu, SJP jako *dawne*.

wespól 'wspólnie': „...i jam był *wespól*” Ch 504. Słowniki notują, SJP jako *dawne*, dziś *książkowe*, KartXVII.

winny 'zaległy, należny': „Żydzi z Grodna byli u mnie względem długu mnie *winnego*” Ch 369. Notuje SW z przykładem z Troca, potem również SJP, ale z uwagą *przestarzałe*, pozostałe słowniki w innym znaczeniu.

włożyć się 'wstawić się': „Wojskowi pretensyje swoje przedkładali, prosząc, ażeby się do Króla JM *włożyli* za nim” Ch 142. Cn, SPas i SJP w innym znaczeniu, SL w XVI i XVII wieku, SWil nie notuje, SW jako *rzadko używane*.

włoka 'miara powierzchni gruntu ornego wynosząca 30 morgów', tutaj też 'miara objętości albo wagi': w zn.1.: „Każę wydać na wojsko z Ekonomiej Grodzieńskiej po zł 8 z *włoki*” Ch 357; w zn. 2.: „Tam dostało się nam na koń chleba *włók* 10” BM 260. Cn, SL, SWil i SW poświadczają wyłącznie w zn.1., SPas nie notuje, SJP jako *przestarzałe*.

wniść 'wejść': „Dali znać o tym, dopiero wszyscy *wnidziemy* na górę i sami obaczemy” BM 250. Cn i SPas notują, SL wniść, SWil odsyła do *wchodźć* bez przykładów, SW jako *rzadko używane* z Mickiewicza, SJP z kwalifikatorem *dawne*.

wrócić 'oddać, zwrócić': „*Wrócono* mi go” BM 286. Cn, SPas, SL, SWil i SW, SJP jako *wychodzące z użycia* z odsyłaczem do *wracać*.

wrócić się 'powrócić': „Szostak jechał do Nowego Targu i *wrócił się*” Ch 136. Cn i SWil tylko w stronie czynnej, SPas, SL i SW potwierdzają, SJP jako *wychodzące z użycia*, z uwagą, że jest to wzmocniona forma czasownika *wrócić*.

wstręt 'odpór, odparcie', też 'przeszkoda, trudność': „Obróci się chorąży na nich, damy trochę *wstrętu* nieprzyjacielowi” SM 158. Znane od XVI wieku. Cn notuje nawet całe połączenie *wstręt czynić*, SPas, SL, SWil i SW poświadczają, SJP jako *dawne*, KartXVII. Według K. Siekierskiej jest to formacja postwerbalna podmiotowa bądź orzeczeniowa (Siekier 120); SzSł 127.

wycieczka 'niespodziewane natarcie niewielkiej grupy żołnierzy', również 'wypad obłożonych': „...*wycieczki* częste od nich miewaliśmy” SM 126, „Musieliśmy pilno straż odprawować, *wycieczki* już piechotą więcej czyniąc niż konno” SM 158. Cn, SPas, SWil i SW, SJP jako *dawne*, dziś żywe tylko we frazeologizmach; zob. też SzSł 129.

względem 'z powodu, z przyczyny', tu również 'na polecenie': „Żydzi z Grodna byli *względem* długu” Ch 369, „...potopiono promy *względem* księcia Wiszniowieckiego” BM 234. Cn i SPas tylko w znaczeniu podstawowym, SL 'z powodu' z gwiazdką, SWil, SW jako *staropolskie względem czego* 'bacząc na, ze względu na' z Knapkiego i Bielskiego, SJP – *dawne*, KartXVII.

zaciąg 'zaciąg wojska, werbunek': „Do Dokudowa wszyscy służdy kupili się (...) mając **zaciąg** z Ferenbekiem” SM 213. SL, SWil, SJP jako *historyczne* 'rodzaj powinności na rzecz dworu', też 'wojsko złożone ze zwerbowanych żołnierzy'.

zad 'tył': „Pod ręce na **zad** związane podsadzili dymnicę” BM 218. Słowniki w tym znaczeniu, SJP jako *dawne*, KartXVII.

zasię 'zaś', 'natomiast': „...jednak **zasię** pogoda piękna aż do ostatka” Ch 415, „Z rana chmury, potem pogoda, w wieczór zimno **zasię**” Ch 242. Cn, SPas, SL, SWil i SW, SJP jako *dawne* z cytatami, głównie z XIX wieku, KartXVII.

zinąnd 'z innego miejsca': „...dymy okrutnie szpetne pokazywały się śmierdzące **zinąnd**” SM 155. Cn notuje, SPas brak, SL, SWil i SW, SJP jako *dawne*, KartXVII.

złóc, **złódź**, **złudź** 'deszcz lodowaty': „...odwilgło i **złóc** padała” Ch 437, „...odwilgło i padała **złódź**” Ch 213, „...**złudź** padała” Ch 107. Cn **złód**, SPas nie notuje, SL **złód** oraz **złódź**, SW tylko **złódź**, SJP jako *dawne* w znaczeniu 'szronu' z przykładem z Sienkiewicza; por. też w gwarach i historii języka polskiego **złód** 'deszcz zlodowaciały', **złóc** 'grad' (KupiszMet 89), też **złóc** sporadycznie w znaczeniu 'gołoleź' (KupiszMet 101), **złóc** na Kaszubach południowych i Lubelszczyźnie 'szron na murze' i 'szron na drzewie' (KupiszMet 106-107).

zły 'bolący': „Ulżyło trochę, jeno srodze **zły** żołądek (...), alem się tak miał, żem o włos nie skonał” Ch 390. Słowniki w tym znaczeniu nie notują.

żywot 'brzuch, łono': „Pani barzo chora na **żywot**” Ch 387. Znanie już w XVI wieku, notuje Cn; SPas w innym znaczeniu, SL wśród innych znaczeń, SW bez kwalifikatorów, SJP jako *dawne*, KartXVII. K. Siekierska notuje nazwę wśród formacji odprzymiotnikowych tworzonych formantem **-ot** (Siekier 140).

2. ZAPOŻYCZENIA

Przedmiotem zainteresowania będą tu wszelkie formy obcojęzyczne przejęte do języka polskiego bez zasadniczych zmian oraz z przekształceniami formalnymi i semantycznymi umożliwiającymi adaptację w nowym systemie gramatycznym. Chodzi tu przede wszystkim o różnego rodzaju modyfikacje fonetyczne i graficzne, wymianę końcówek fleksyjnych, zmianę rodzaju rzeczowników, zwężanie i rozszerzanie znaczeń zapożyczonych form¹⁵.

Wzajemne interferencje językowe są zjawiskiem niesłychanie skomplikowanym i zawiłym. Niekiedy trudno jest prześledzić dokładnie losy obcojęzycznych form i droge, jaką trafiły one do polszczyzny, bezpośrednio

z języka źródłowego, czy też za pośrednictwem innego. Informacje na ten temat w słownikach są niekiedy sprzeczne i bałamutne. Analizując i zestawiając informacje zawarte w najróżniejszych źródłach, nie tylko słownikach, ale też podręcznikach do gramatyki, traktatach o języku, tekstach publicystycznych¹⁶ można niektóre sądy utrwalone w świadomości badaczy zweryfikować. Okazuje się na przykład, że wiele wyrazów uznawanych przez źródła leksykograficzne za zapożyczenia turecko-tatarskie dotarło do polszczyzny, co w bezsporny sposób udowodniła T. Minikowska, za pośrednictwem języka ukraińskiego¹⁷.

W pracy tej przyjęto zasadę, iż dany wyraz obcy, niezależnie od swego pierwotnego źródła, jest zapożyczeniem z tego języka, z którego bezpośrednio go przejął język zapożyczający¹⁸. Nie utożsamia przy tym świadectw i opinii dotyczących wyrazów zapożyczonych ze świadectwami i opiniami odnoszącymi się do ich desygnatów, bowiem pochodzenie desygnatu a bezpośrednie źródło to dwa różne zjawiska¹⁹. W badanym materiale można to udowodnić choćby na przykładzie rzeczownika *bachmat* oznaczającego 'konio tatarskiego o krótkich nogach'. Genetycznie jest to wyraz tatarski, zanotowany w tekstach staroruskich już na początku XVI wieku. Zapożyczenie nie dotarło więc do polszczyzny bezpośrednio z języków orientalnych, ale poprzez Ukrainę. Okazuje się bowiem, że „w Polsce *bachmatu* łączono od początku z Rusią, o czym świadczy wyrażenie *ruskie bachmaty* w BielSjem oraz określenie wyrazu w Cn: *caballus Moschoviticus et Sethicus*. Opinii o ukraińskim pośrednictwie sprzyja też pochodzenie lub kontakty pisarzy szesnastowiecznych (Bielski, Paprocki, Rej, Szarzyński)”²⁰. Opisana przez B. Walczaka metoda świadectw bezpośrednich w badaniach nad etymologią zapożyczeń sprzyja też ustalaniu chronologii wyrazów obcych w polszczyźnie. Dzięki temu można przesunąć wiek niektórych badanych przeze mnie zapożyczeń z XVII na XVI, czy z XVIII na XVII²¹. Nierzadko zdarza się, że zaadaptowane do polskich wzorów fleksyjnych wyrazy, ulegają dalszej polonizacji²² poprzez dołączanie do obcych pni polskich morfemów słotwórczych. Powstałe na gruncie polszczyzny derywaty, mimo dającego się zauważyć obcego kompleksu fonicznego²³, uznane zostały przeze mnie za jednostki rodzime i omówione w rozdziale poświęconym słotwórstwu²⁴.

2.1. Zapożyczenia łacińskie

adherent 'stronnik' (łac. *adherens* 'trzymający się czegoś'): „...pan podchorąży nowogródzki z pocztem swoim i **adherentami** wyszedł z Nowogródka” BM 227. Jest to pożyczka XVI-wieczna potwierdzona przez SPas, także SL, SWil i SW; SJP z uwagą *książkowe*, KartXVII.

H. Rybicka potwierdza formę również u innych pamiętnikarzy XVII wieku²⁵.

afekt 'miłość, zaufanie' (łac. *affectus* 'ts.'): „...jednak już nie miał **afektu** dobrego do Chowańskiego” BM 271. Notują Cn i SPas; SL jako *rzadkie* z cytatami ze Skargi, Potockiego i Bohomolca; SWil i SW również notują, SJP jako *przestarzałe*; zob. też u Poczobuta i Sapiehy (Smol 141), KartXVII. Powszechne w wieku XVII (RyBRzecz 18).

afektacja 'żądanie, pragnienie' (łac. *affectatio* 'ts.'): „To jednak nie stanęło według **afekatacyi** naszej” SM 215. SłXVI brak, Cn, SPas, SL i SW notują, SJP brak, KartXVII. D. Moszyńska nie wymienia formy wśród *staropolskich* zapożyczeń z języka łacińskiego²⁶. Powszechne również u innych pamiętnikarzy (RyBRzecz 18).

afektować 'pragnąć' (łac. *affectare* 'brać się do czegoś'): „Wyprawił był król jmc (...) kasztelana połockiego do cara, **afektując**, aby od zacementa do skończenia komisji ustała wojna z obu stron” BM 227. Notują Cn i SPas; SL w XVIII wieku, SWil, SW jako *staropolskie*, SJP jako *dawne* z fr. *affecteur*, KartXVII. Forma została potwierdzona również u innych pisarzy tego okresu (por. Smol 159).

agitować się 'odbywać się, dziać się, też 'obradować' (łac. *agitare* 'często omawiać, traktować'): „Niewieleśmy zasiadali w poselskiej izbie, w senatorskiej sprawa pana marszałka **agitowała się**” Ch 538. Notuje Cn, potem SPas, SL bez cytatów, SWil i SW, KartXVII.

agrawować 'uciskać' (łac. *aggravare*): „Szli prosząc, aby nas nie kazał tak **agrawować**” BM 297. SL i SWil nie notują, SW jako *rzadkie*, SJP – *dawne*, KartXVII, SłXVI tylko *agrawacyja*, MoszZap również nie poświadcza; por. u Poczobuta (Smol 158) i Chrościńskiego (Siekier 293). H. Rybicka *agrawacyja* (RyBRzecz 18).

akademik 'uczeń akademii', też 'nauczyciel akademicki' (łac. *academicus*): „List od księdza brata oddali **akademicy**” Ch 294. Cn notuje, SPas brak, SL w obu znaczeniach, podobnie SWil i SW; SJP z informacją *przestarzałe*, KartXVII; por. u Gdacjusza (Bor 185); też u innych pamiętnikarzy XVII wieku (RyBRzecz 18).

akomodować się 'podporządkować się, przypodobać się' (łac. *accomodare* 'zastosować się do czegoś'): „**Akomodując się** Moskwie musiałem zaraz wojewodę i kapitana obestać uwzarem” BM 297, „A podczas nam **się akomodując** kazali na lirach grać” SM 142. SłXVI notuje, SStp nie poświadcza, Cn potępia omawiany latynizm, odsyła do odpowiedników polskich *dogadzać*, *przypodobać się*. Potwierdza SPas, też SL z cytatami od XVI wieku, SWil, SW jako *mało używane*, SJP jeszcze w XIX wieku z przykładami z Kraszewskiego i Chodźki, KartXVII. zob. też u innych pisarzy XVII i XVIII wieku (Smol 158, Siekier 259). Jak podaje Z. Klemensiewicz, czasownik ten był w XVII wieku powszechny²⁷.

aktykować 'wpisać do akt' (łac. *acticare* 'często działać, czynić'): „...elekcją **aktykowano**” Ch 197. SłXVI brak, Cn notuje, SPas brak, SL z cytatem z X. Ostrowskiego, odsyła do *oblatować*, *intabulować*, SWil, SW bez przykładów, SJP z informacją *dawne* z cytatami z Kraszewskiego i Blizińskiego, KartXVII. Forma nie zaświadczona w staropolszczyźnie (por. MoszZap), być może jest to zapożyczenie XVII-wieczne, utrzymujące się jeszcze w XIX wieku u filomatów i filaretów (Kurz I 131) oraz Syrokomli (Tryp II 105).

alternacja 'zmartwienie, troska' (łac. *alternatio* 'przemiana, wymiana'): „...nocowała w Wsielubiu, nie bez **alternacyi** naszej” BM 300. SłXVI nie notuje, Cn, SPas, SL bez przykładów, SWil, SW wśród innych znaczeń, SJP w innym znaczeniu, KartXVII. MoszZap nie poświadcza, ale już w XVII wieku jest to wyraz *potoczny*²⁸.

alterować – tu 'trapić': „(łac. *alterare* 'przemieniać'): „Niedobrzem się barzo miał, wszystkiego mię **alterowało**, katar i kaszel rogi” Ch 346. SłXVI, SStp, Cn brak, SPas, SL z XVI-XVII wieku., SWil; SW już jako *rzadkie*, SJP z kwalifikatorem *przestarzałe*, KartXVII; u Sapiehy (Smol 159) wyłącznie w znaczeniu 'zmieniać'.

animować 'zachęcać, pobudzać' (łac. *animare* 'ożywiać'): „...jeździł po wszystkim obozie od pułku do pułku, od roty do rot, aby go widziano, **animując** ich” SM 215. Znane od XVI wieku, notuje Cn, SPas, SL z cytatami z XVIII wieku, SWil i SW; SJP z kwalifikatorem *przestarzałe*, KartXVII; zob. u Sapiehy (Smol 159); SzSł 12.

animusz 'umysł', też 'odwaga, śmiałość' (łac. *animus* 'duch, dusza'): „...wielkiej prezumpcyi i wielkiego **animuszu** człowiek” SM 215, „...bo się panowie koronni jako wysokiego **animuszu** ludzie ze wszystkimi dostatkami wybrali byli na wojnę” BM 242. SłXVI, SStp brak, Cn potwierdza znaczenie, też SPas, SL z cytatem „Lech był serca wielkiego, **animuszu** wspaniałego”, SWil, SW, SJP z uwagą *historyczne*, KartXVII. Forma występuje również u innych pamiętnikarzy tej epoki (RyBRzecz 20); SzSł 12.

arendarz 'dzierżawca' (śrlac. *arendarius*; D. Moszyńska nie wyklucza, że wyraz mógł wejść do polszczyzny przez medium niemieckie, gdyż forma ta jest również znana językom germańskim – MoszZap 42): „Żyd **arendarz** w nocy umarł w Andriankach powietrzem” Ch 302. Notują SłXVI, Cn i SPas, SL z przykładami z Potockiego, SWil jako 'dzierżawca szczególnie arendujący karczmę', SW potwierdza, SJP z informacją *przestarzałe* i cytatami z Syrokomli, Mickiewicza i Łozińskiego. H. Rybicka tylko *arenda* (RyBRzecz 22).

arendować 'dzierżawić' (śrlac. *arendare* 'ts.'): „...**arendował** u księcia Dominika” SM 226. SłXVI, SStp brak, Cn *arendować* komu co, brak u Paska; SL z XVI-XVII w., SWil i SW poświadczają, SJP jako *przestarzałe*, KartXVII; też u Sapiehy (Smol 160).

asekuracja 'zaręczenie, rękojmia', też 'warunek, glejt, ubezpieczenie' (śrlac. *assecuratio* 'zabezpieczenie, zapewnienie'): „...o **asekuracją** nam było trochę trudności na sejmie” SM 193. Cn notuje, SL bez przykładów, później SWil i SW; SJP 'zapewnienie bezpieczeństwa' jako *dawne*, KartXVII; por. u Sapiehy (Smol 161), również u innych pamiętnikarzy tego okresu (RybRzecz 23).

asekurować 'zaręczać' (śrlac. *assecurare*): „Tatarowie **asekurowali** przyjaźnią” Ch 396. SłXVI, SStp brak, Cn, SPas, SL bez cytatów, SWil, SW, SJP w znaczeniu 'zapewnić bezpieczeństwo', KartXVII.

asygnacja 'kwit na co', 'pieniądze papierowe', 'papiery skarbowe' (łac. *assignatio* 'wyznaczenie'): „Wojsko już deklarowało brać pieniądze i **asygnacjami** w ostatku kontentować się” Ch 408. SłXVI i Cn nie notują, SPas potwierdza, SL bez cytatów, SWil i SW; SJP jako *dawne* z cytatami z Sienkiewicza, Dygasińskiego i Rzewuskiego; zob. u Sapiehy w znaczeniu 'zaświadczenie' (Smol 161). W pamiętnikach XVII-wiecznych zanotowano 43 użycia (RybRzecz 23).

asystencyja 'pomoc, towarzyszenie komuś, asysta' (łac. *assistentia* 'ts.'): „Kompanija była u nas od ludzi dla **asystencyjej** nam ordynowanych” Ch 512. SłXVI, SStp brak, Cn notuje, SPas notuje, SL z XVIII wieku, SWil, SW; SJP jako *przestarzałe*, KartXVII; też u Chrościńskiego, ale jako zapożyczenie z języka francuskiego (Siekier 282). Tezie K. Siekierskiej przeczy jednak rozpowszechnienie wyrazu już w XVI wieku, a więc w okresie bujnego rozkwitu literatury humanistycznej (por. też MoszZap 30-1). W XVII-wiecznej literaturze pamiętnikarskiej wyraz był powszechnie stosowany (RybRzecz 23).

atestacja 'zaświadczenie, świadectwo' (łac. *attestatio* 'świadectwo, zeznania świadków'): „Odprawiłem posztarza dawszy **atestacją**” Ch 338, „Po przysiędze rozdawał Zielonow kartki wszystkim dając **atestacją**” BM 281. SłXVI brak, SStp i Cn również nie notują, potwierdza SPas, SL odsyła do *świadectwo, zaświadczenie*, SWil nie notuje, SW jako *wychodzące z użycia*, SJP z informacją *przestarzałe*; też u Sapiehy (Smol 161). W XVII-wiecznych pamiętnikach zaledwie 4 poświadczenia (RybRzecz 23).

benedykcyjja 'błogosławieństwo' (łac. *benedictio*): „...kapłani jeżdżąc **benedykcyjją** dają” SM 128. SłXVI, SStp, Cn brak, podobnie SPas, SL z XVIII wieku., SWil i SW potwierdzają, SJP z uwagą *dawne* i cytatem ze Staszica, KartXVII. Nieliczne poświadczenia w literaturze pamiętnikarskiej XVII wieku. RybRzecz 23 odnotowuje wyraz zaledwie trzykrotnie. Zapewne rzadkie.

blank 'palisada, zębate nacięcia na szczytach muru' (łac. *planca* 'deska', choć może za pośrednictwem niem. *Blanke*): „...już Moskwa strwożona

i z tłumem wielkim do cerkwie z **blanków** uciekać i cisnąć się poczęła była” SM 114. SłXVI **blank**, również Cn; SPas nie notuje, SL potwierdza cytując Bohomolca i Bielskiego, SWil, SW; SJP w znaczeniu 'ogrodzenia w dawnych zamkach obronnych', KartXVII; SzSł 17.

ceduła 'karta, kwit, zlecenie na piśmie' (śrlac. *cedula*): „Chłopot przyszedł z listem i **cedułą**” Ch 119. SłXVI, SStp brak, Cn notuje, ale z odsyłaczem do *karta pisana*, SL potwierdza z licznymi przykładami, SWil, SW; SJP jako *przestarzałe*, KartXVII; por. u Poczubuta i Sapiehy (Smol 161). W XVII-wiecznych pamiętnikach wyraz posiada niską frekwencję. Odnotowano go zaledwie 6 razy (RybRzecz 23).

charakter 'pismo szyfrowe' (gr. *charakter* 'piętno, znak' został wprowadzony do polszczyzny za pośrednictwem łac. *character*): „Pan Bohdanowicz ekspeditus gończykiem z listem do Króla JM do pana Więclawskiego **charakterami** pisany” Ch 486. SłXVI z odsyłaczem do *karakter* 'znaki pisarskie', Cn i SPas nie potwierdzają znaczenia, SL z XVII i XVIII wieku, SWil i SW; SJP jako *dawne*, KartXVII. H. Rybicka poświadcza formę u innych pamiętnikarzy XVII wieku (RybRzecz 25).

cyrulik 'lekarz' (śrlac. *cirulicus*): „Był **cyrulik**, hemorojdy mi otworzył” Ch 207. Znane od XVI wieku. Notuje SłXVI, też Cn, SPas, SL, SWil i SW; SJP z kwalifikatorem *dawne*; zob. u Sapiehy (Smol 62). W XVII-wiecznej prozie pamiętnikarskiej w dwu znaczeniach: 'felczer', 'golibroda' (RybRzecz 26).

dedycyja 'poddanie się, kapitulacja' (łac. *deditio*): „...kazał Chowański na **dedycyją** namawiać oblężenców” BM 288. SStp, SłXVI, Cn, SL, SWil i SJP nie notują. Nie poświadcza również H. Rybicka. Bez wątpienia *rzadkie*.

delata 'doniesienie, oskarżenie' (łac. *delatum*): „Był dworzaniin skarbowy pan Dzieduń upominając się za **delatą** panów poborców grodzieńskich od urzędu mego” Ch 388. SłXVI, Cn, SPas tylko *delator*, SL i SWil bez przykładów, SW i SJP jako *dawne*. H. Rybicka nie notuje.

delator 'donosiciel' (łac. *delator*): „W grodzie warszawskim samo ośm poprzysiągł **delator** pan Dunin pana marszałka koronnego” Ch 541. SłXVI, Cn brak, SPas, SL w XVIII wieku, SWil i SW bez przykładu, SJP jako *dawne*, KartXVII. H. Rybicka poświadcza formę u innych pamiętnikarzy XVII wieku (RybRzecz 28).

deputacyja 'poselstwo' (łac. *deputatio*): „**Deputacyja** odprawowała się panów senatorów” Ch 154. Cn tylko *deputat* 'trybunalista', SPas potwierdza znaczenie, SL z uwagą: „Słowo używane na miejsce *delegacji* na dawnych konfederackich sejmach”, SWil notuje, SW z kwalifikatorem *staropolskie*, SJP jako *przestarzałe* z Przybyszewskiego i Sienkiewicza, KartXVII. Znane już w staropolszczyźnie (por. MoszZap 83). H. Rybicka wyłącznie z Chrapowickiego i Paska (RybRzecz 28).

deputat 'sędzia trybunału głównego', też 'poseł na sejm' (łac. **deputatus**): „...nie pozwolili ni o czym traktować, ani **deputatów** do remis posyłać” Ch 537, „...wysłuchawszy przysięgi **deputatów** (...) kazał jurysdykcją fundować” Ch 537, „...konstytucja sejmowa wyraziła, aby wojsko swoich **deputatów** przydało” SM 195. Wyraz częsty w siedemnastowiecznej polszczyźnie (zob. RybRzecz 28 ponad 200 użyć), notuje go Cn, podobnie SPas, SL już z informacją *przestarzałe*, SWil; SW również w znaczeniu współczesnym, SJP jako *przestarzałe*, KartXVII.

deputować 'wysyłać kogo z poselstwem' (łac. **deputare**): „**Deputowano** z wojska siedmiu towarzystwa” SM 195. SłXVI, SStp, Cn, też SPas, SL w znaczeniu 'wysyłać kogo z ramienia swego' z cytatem z Jabłonowskiego, SWil odsyła do **delegować**, SW, SJP jako *dawne*, KartXVII.

derywacja '?' A. Sajkowski wydawca *Pamiętników* raczej błędnie w znaczeniu 'prowadzenie, skierowanie'³⁰ (łac. **derivatio** 'wyprowadzenie, odprowadzenie, odwrócenie biegu wody'): „Inszych porohów **derywacje** omijam dla krótkości czasu” BM 234. SłXVI 'wywodzenie, zmiana', Cn i SPas nie notują, SL brak, SWil odsyła do **odciagnienie** i **pochodzenie**, SW 'branie początku, pochodzenie', SJP wyłącznie jako *termin prawniczy* i *językoznawczy*, SWO jeszcze jako 'odchylenie toru wirującego pocisku', 'znoszenie samolotu z kursu pod wpływem wiatru'. H. Rybicka wyłącznie jako 'wywód genealogiczny' (RybRzecz 29).

determinować 'postanowić, ustalić, zdecydować' (łac. **determinare** 'odgraniczyć, oddzielić'): „Skończyło się konsultum, na którym, **determinowano** sejm dwuniedzielny” Ch 534. Cn tylko **determinować się**, ale z uwagą, że jest to *barbaryzm*, SJP nie notuje, SL bez przykładu, SWil i SW; SJP w tym znaczeniu jako *dawne*; MoszZap nie poświadcza; por. też u Sapichy (Smol 163).

donatywa 'podatek miejski będący pozornym darem' (łac. **donativum**): „...**donatywy** fantami za złotych 40 000” SM 122, „Obiecali z tej **donatywy** do Lwowa na zapłatę stołecznym żołnierzom” SM 195. Cn potwierdza, SPas brak, SL cytuje Jezierskiego, SWil bez przykładów, SW i SJP jako *dawne*, KartXVII; por. u Chrościńskiego (Siekier 285). H. Rybicka w tym znaczeniu z nielicznymi przykładami (RybRzecz 30).

dyferencja 'spór, zatarg' (łac. **differentia** 'ts.'): „Jan był w Pohanicy względem **dyferencji** pana bratnich” Ch 136. SłXVI, Cn brak, SL, SWil i SW w tym znaczeniu, SJP – *przestarzałe*, dziś *rzadkie* i *książkowe*, KartXVII. H. Rybicka poświadcza u innych pamiętnikarzy tego okresu (RybRzecz 30).

dylacja 'zwłoka' (łac. **dilatatio** 'odkładanie, przedłużanie'): „...do jutra dano **dylacją**” Ch 539. SłXVI **delacja**, Cn i SPas nie potwierdzają, SL, SWil i SW bez przykładu, SJP jako *dawne*, KartXVII. W XVII-wiecznych

pamiętnikach wyraz odnotowano zaledwie 4 razy (RybRzecz 31).

dyrekcja 'kierunek, kierowanie' (łac. **directio** 'skierowanie w odpowiednim kierunku'): „Pisałem do księcia jm. pana koniuszego do Berlina przez **dyrekcję** listów pana marszałka” Ch 247. Cn poświadcza, SPas wyłącznie w znaczeniu 'władzy', SL m.in. w tym znaczeniu z cytatem: „Przyszli królowie do kapłanów Jerozolimskich, aby za ich **dyrekcją** Jezusa doszli”, SWil bez przykładu, SW poświadcza, SJP jako *dawne* z przykładami z XVIII wieku; zob. też u Sapichy (Smol 174). H. Rybicka 'przewodnictwo, władza, kierowanie' (RybRzecz 31).

dyrygować 'wysyłać, posyłać, wyprawiać' (łac. **dirigere** 'nakierować, według czego nastawić'): „Pisałem do domu przez posztę **dyrygując** do pana Monesa na Wilno” Ch 468. Cn w innym znaczeniu, SPas potwierdza, SL nie notuje, SWil 'rządzić', SW 'kierować, prowadzić', SJP w tym znaczeniu nie notuje.

dysceptacja 'spór' (łac. **disceptatio**): „Po długich tedy **dysceptacjach** wróciliśmy się do młynka tego” BM 267. SłXVI nie potwierdza. Notuje wyłącznie SW z uwagą *gwarowe*, KartXVII. Nieliczne poświadczenia w literaturze pamiętnikarskiej tego okresu (RybRzecz 31).

dysfazja 'polecenie, rozkaz' (nłac. **disfasio**): „Po staremu nie szliśmy z nimi z **dysfazji** pana wojewody kijowskiego” BM 250. SłXVI, Cn, SPas, SL, SWil i SW nie poświadcza, SJP w znaczeniu 'lekkich zaburzeń mowy'. H. Rybicka i D. Moszyńska również formy nie odnotowują. Bez wątplenia forma o charakterze okazjonalnym.

dyskursować 'dyskutować' (łac. **discursere**): „...tak ustanowiliśmy późno nic nie robiąc, jeno **dyskursując**” Ch 537. Cn notuje, SPas wyłącznie **dyskurs**, SL z przykładami z XVI-XVII wieku, SWil, SW również w znaczeniu 'kłócić się', SJP jako *dawne*.

dysponować się 'przysposabiać się' (łac. **disponere** 'układać się, dzielić się, porządkować'): „Podkanclerzy **dysponował się** na śmierć” Ch 199. SłXVI tylko **dysponować**, Cn nie notuje, SPas 'przygotować się na śmierć', SL, SWil i SW; SJP jako *przestarzałe* 'przyjął ostatnie sakramenty' z przykładami z Sienkiewicza i Moraczewskiego, KartXVII.

egzagerować 'przesadzać, mówić długo' (łac. **egzagerare** 'nagromadzić'): „Potem uczynił nam relacją jako osobliwie Dołhoruki **egzagerował** wczora” Ch 489. SłXVI **egzagierować**, SStp poświadcza, Cn i SPas nie notują, SL bez przykładu, SWil **egzagierować**, SW jako *rzadkie*, SJP – *przestarzałe*. Wyraz został zarejestrowany w SStp oraz SłXVI, co potwierdzałoby tezę Z. Klemensiewicza o szerokim rozpowszechnieniu czasownika w dobie średniopolskiej³¹. Brak formy u Cn wynika zapewne z niechęci siedemnastowiecznego słownikarza do używania wyrazów obcych mających w polszczyźnie rodzime odpowiedniki.

egzekucja 'urzeczywistnienie, spełnienie, wykonanie, prawne dochodzenie czegoś' (łac. *executio*): „Arianie też suplikowali do stanów o eksporrigacją **egzekucyj**” Ch 247. Słowniki notują w tym znaczeniu, SJP jako *dawne*, KartXVII. W literaturze pamiętnikarskiej wyraz odznaczający się znaczną frekwencją. H. Rybicka odnotowuje go 367 razy (RybRzecz 33).

egzorta 'nauka' (łac. *exortatio* 'pobudzenie, napomnienie'): „...tamże obiad zjadłszy, po procesyjej i **egzorcie** księdza Wojsznarowicza (...), wyjachawszy, późno już w nocy przyjachaliśmy do Pawliszek” Ch 421-422. SłXVI nie poświadcza, Cn, SPas i SL w innym znaczeniu, SW bez kwalifikatorów, SJP jako *kult.* z cytatami z Kraszewskiego, Kołłątaja; KartXVII.

ekonomija też **ekonomia** 'gospodarstwo' (śrlac. *oeconomia* 'gospodarowanie' z gr. *oiconomia*): „Przyszła wiadomość, że wojsko ma się do mohylewskiej **ekonomij** sprowadzić” Ch 369, „Już tu mohylewska **ekonomija**” Ch 472, „Podawano mu też kondycyje te, aby się pokłonił królowi jegomości, a przestał na **ekonomii** grodzieńskiej” SM 134. Znane już w XVI wieku, Cn potwierdza, SPas brak, SL **ekonomia** też **ekonomika** 'rząd, ułożenie', 'wstrzeźliwość, oszczędność', ale również 'gospodarstwo rolne', też SWil i SW; SJP znaczenia nie potwierdza. Inne pamiętniki również w tym znaczeniu (RybRzecz 34).

eksces 'występek, wykroczenie' (łac. *excessus* 'zбочenie, odstępstwo'): „...**ekscesów** bowiem Gąsiewski sądzić nie chciał” SM 171. Cn nie notuje, SPas również, SL w XVI wieku, SWil, SW, SJP jako *przestarzałe*, KartXVII. H. Rybicka poświadcza u innych pisarzy XVII wieku (RybRzecz 34).

ekscypować 'wylączyć' (łac. *excipere* 'wyjąć, wydobyć, wyciągnąć'): „...car jegomość pozwolił po preźnemu, to jest prawem naszym samym się sądzić i **ekscypował** wszystką szlachtę od sądów wojewody” Ch 97. Cn brak, SPas notuje, SL bez cytatów, też SWil i SW, SJP jako *przestarzałe*, KartXVII; por. u Sapięhy (Smol 166).

ekspedycja 'odpowiedź, pismo' (łac. *expeditio* 'wyprawa, podróż, wędrówka', 'wykonanie czegoś'): „Gotowałem **ekspedycją** do Krakowa” Ch 411, „Sejm w Warszawie był po Wielkiejnocy i o zapłatę nam, i o morskiewską **ekspedycją**” SM 188. SłXVI poświadcza, Cn i SPas nie notują, SL m.in. w znaczeniu 'kopia urzędowa, akt', też SWil i SW; SJP jako *dawne* z przykładami z Jeża, Kamińskiego i Mickiewicza. D. Moszyńska zanotowała w staropolszczyźnie 16 przykładów wyłącznie w znaczeniu 'wyprawa' (MosZap 83); zob. też u Poczobuta i Sapięhy (Smol 166). H. Rybicka w znaczeniu 'wyprawa wojenna', 'pismo urzędowe', 'wysłanie, ekspediowanie', łącznie 141 poświadczeń (RybRzecz 35); też SzSł 27.

ekspens 'koszt, wydatek' (łac. *expensus*): „...dzieci in Collegio Clasiuum zostają w Krakowie na rok zł 650 z inspektorem, okrom ekstrordynaryjnych **ekspensów**” Ch 241. SłXVI, inne słowniki również notują w znaczeniu podanym wyżej, SJP z uwagą *przestarzałe*, dziś *ksiązkowe*, KartXVII. Znane innym pamiętnikarzom XVII wieku (RybRzecz 35).

eksporrigacja 'odłożenie, przedłużenie terminu' (łac. *exporrigere* 'rozciągać, rozszerzyć'): „Arianie też suplikowali do stanów o **eksporrigacją** egzekucyj” Ch 247. Słowniki takiej formy nie notują. Brak zaświadczeń w pracy H. Rybickiej i D. Moszyńskiej. Bez wątplenia forma rzadka.

ekspostulować 'spierać się, skarżyć się' (łac. *expostulare* 'ts.'): „Odprawiwszy stoły **ekspostulowaliśmy**, że nam wczora nie odpisali ratiene securitatis od wojska czerkaskiego” Ch 504. SłXVI poświadcza, Cn i SWil brak, SL z gwiazdką z XVI i XVII wieku, SW jako *mało używane*, SJP brak, KartXVII; też u Sapięhy (Smol 167).

ekstraordynaryjny 'nadzwyczajny' (łac. *extraordinarius* 'dodatkowy, nadprogramowy'): cytat przy **ekspens**. Cn notuje, SL bez przykładów, SWil i SW, SJP z kwalifikatorem *dawne* i cytatami z Sienkiewicza, Kraszewskiego i Mickiewicza. MosZap 31 **ekstraordynaria**.

eliberować 'uwalniać' (łac. *eliberare* 'uwolnić, odkupić'): „...więźniów srodze siła **eliberowano**” Ch 250. Znane od XVI wieku. Notuje SSStp, też Cn i SPas. SL i SWil nie potwierdzają, SW jako *rzadko używane*, SJP – *dawne* z jednym cytatem z Chodźki, KartXVII.

error 'błąd' (łac. *error* 'błędzenie, niepewność, pomyłka'): „...zaczęłem też szukać sposobów do przysługi i wetowania dawnego **erroru**” BM 271. Notują SSStp i SłXVI, także SJP, ale z uwagą *dawne*; por. u Chrościńskiego (Siekier 295) i Gdacjusza (Bor 186). Cn i SL nie notują.

fabryka 'kłamstwo', tu może raczej 'zamysł, zamiar' (łac. *fabrica* 'podstęp, umiejętność, budowa, warsztat'): „Ale się te wszystkie proposita na sejmie i królewskie **fabryki** pomieszały” SM 224. Znane od XV wieku (MosZap 22). Już w najstarszej polszczyźnie wyraz funkcjonuje w różnych znaczeniach; por. choćby u Mączyńskiego: „**varstat** ut **fabrica** ferrea, etiam chytrność, wymysł albo zdrada”. Cn i SPas nie notują, SL i SW m.in. w tym znaczeniu, SWil 'fabrykowanie pism urzędowych', SJP jako *dawne*. H. Rybicka notuje wyłącznie w znaczeniu 'fabryka, warsztat' (RybRzecz 37), K. Siekierska w znaczeniu przenośnym 'działalność' (Siekier 291).

fakcja 'paktowanie, spisek' (łac. *factio* 'podstęp, zdrada'): „Sprawa Burchackiego o **fakcye** z Lizolą” Ch 296. Słowniki notują w tym znaczeniu, SJP jako *dawne*; zob. też u Sapięhy (Smol 167), KartXVII. Ponad 30 zaświadczeń u innych pisarzy tego okresu (RybRzecz 38); też u Chrościńskiego w znaczeniu 'stronnictwo' (Siekier 284).

fascykuł, też **fascykula** (łac. *fascicula* 'wiązanka'): „...który mi przysłał też **fascykuł** od jm. pana hetmana wielkiego” Ch 438, „...w jednej **fascykule** do jm. pana hetmana wszystko” SM 159. SłXVI i SStp poświadczają, Cn i SPas nie notują, SL bez przykładu wyłącznie formę męską, podobnie SWil i SW; SJP jako *przestarzałe*. Wyraz prawdopodobnie w XVII wieku rzadki. H. Rybicka odnotowuje formę zaledwie dwa razy (RybRzecz 38).

fawor 'łaska' (łac. *favor*): „Młodzieniec panny i nie widzi, drugi aż przy szlubie, a jeżeli komu z **faworu** pokażą dziewczkę, i to nie inaczej, jeno panna jednymi drzwiami wchodzi, a młodzieniec drugimi” SM 146. SłXVI, SStp, Cn, SPas, SL z XVII i XVIII wieku, SWil, SW, SJP jako *dawne* i *przestarzałe*; zob. też RybRzecz 38.

flat – tu chyba 'kolka gazowa' (łac. *flatus* 'wicher'): „Jam przecie chory, osobiwie **flata** mię turbowały” Ch 391. Słowniki nie notują. Formę spotykamy jedynie u Chrościńskiego (Siekier 329), ale w znaczeniu 'dopływ powietrza'. T. Wasilewski w znaczeniu 'wiatru', choć kontekst na to nie wskazuje³²; por. też u Trzaski **flata** też **flatuencja** od łac. *flare* 'dać', med. 'wzdętość, parcie', a przenośnie 'napuszonosc'.

fundować się 'osadzać się, budować sobie coś' (łac. *fundare* 'kłaść fundament, zakładać'): „...już szańce nasi kopają, **fundują** się na długo” SM 112. Cn, SL w XVI-XVIII wieku, SWil, SW, SJP jako *przestarzałe* w znaczeniu 'zaopatrywać się w co', KartXVII; por. u Sapiehy (Smol 168).

impostor 'człowiek podszywający się pod czyjś tytuł' (łac. *impostor*): „...tenże to Urusow zabił **impostora** w Kałudze” SM 140. SłXVI brak, Cn i SPas również nie notują, SL w XVIII wieku, SWil nie poświadczają, SW jako *staropolskie*, SJP z informacją *dawne*.

infamija – tu 'prawo do pozbawienia zaszczytów, możliwość ukarania winowajcy' (łac. *infamia* 'niesława'): „Deputowano z wojska siedmiu towarzystwa na te sądy (...) i **infamija** w rękę naszych była” SM 195. SłXVI i SStp poświadczają, Cn i SPas nie notują, SL, SWil i SW w znaczeniu 'niesława, występki', SJP jako *dawne*. Z. Klemensiewicz wyraz ten uznaje za typowy dla doby średniopolskiej podając obok znaczenia 'bezeceństwo' również 'uszczerbek sławy prawnie za karę winowajcy uczyniony'³³. Forma występuje również u innych pamiętnikarzy XVII wieku (RybRzecz 43).

inkwizycja 'badanie, indagacja' (łac. *inquisitio* 'szukanie, dociekanie'): „Komisarze w Warszawie **inkwizycją** skarbów odprawują” Ch 94, „...po tej **inkwizycji** w godzinę dano na karahuł p. Szwiejkowskiemu do izby sołdackiej” BM 295. Słowniki notują w tym znaczeniu, SJP jako *dawne*; zob. też u Sapiehy (Smol 170).

instrumentum 'dokument' (łac. *instrumentum*): „...podpisaliśmy trzy **instrumenta** dla cesarza” Ch 247. Cn, SL, SWil i SW notują w tym

znaczeniu, SJP z uwagą *dawne*, KartXVII; por. u Sapiehy (Smol 170).

instygator 'oskarżyciel' (łac. *instygator* 'podżegacz'): „Potem pan **instygator** dowodził przez półpięty godziny, że popełnił pan marszałek tentum crimen” Ch 536. SłXVI, SStp brak, Cn, SPas brak, SL w XVII i XVIII wieku, SWil, SW, SJP już jako *dawne*, KartXVII; por. też **instygować** u Chrościńskiego (Siekier 293). W pamiętnikach XVII wieku ponad 50 poświadczeń (RybRzecz 45).

intercesyjia 'pośrednictwo, poręczenie', tu również 'skarga' (łac. *intercessio*): „...obierano i insze na końcu prywatne żaloby i **intercesyje**” Ch 547, „...wniósłszy **intercesyją** za Janem Kazimierzem Królewiczem natenczas polskim, który był w więzieniu francuskim jachał ładem aż do Cales” SM 167. SłXVI, SStp i Cn; SPas, SL i SWil nie notują, SW poświadczają, SJP jako *dawne*, KartXVII cytują akta sejmikowe krakowskie.

intercyza – najczęściej 'akt przedślubny', tu 'umowa dotycząca spraw majątkowych' (łac. *intercissa* 'umowa dotycząca spraw majątkowych'): „Daliśmy **interczyzy** między się i majątnościśmy rozebrali. (...) Panu podsędkowi bratu Żabczce w mińskim powiecie (...). Mnie, Samuelowi, Sewrecz z Skorowem. Panu Gabryjelowi (...) Użłowce (...). **Intercyza** szyrzej o tym wyświadczy (...)” SM 199. SL 'przedślubna ugoda pisemna', SWil tylko w znaczeniu 'zapis urzędowy przed ślubem', SJP jako *przestarzałe*; zob. też u Chrościńskiego (Siekier 286).

interpozycja 'wstawienictwo' (łac. *interpositio* 'wtrącanie, rzecz wtrącona'): „Wojsko (...) obrało sobie za **interpozycją** jm. pana hetmana regimentarzem pana Samuela Kmicica” Ch 546. SłXVI i Cn brak, SPas notuje, SW jako *mało używane*, SJP – *dawne* z cytatem z Trembeckiego; por. również u Chrościńskiego (Siekier 291). W pamiętnikach XVII wieku forma słabo zaświadczona, odnotowano zaledwie 8 przykładów (RybRzecz 46).

interregnum 'bezkrolewie' (łac. *interregnum*): „...i słuchać nie chcia-no, powiedając, że u was **interregnum** teraz” SM 104-105. SłXVI, SStp, Cn brak, SPas potwierdza, SL bez cytatu, SWil i SW w tym znaczeniu, SJP z kwalifikatorem *historyczne*, KartXVII; zob. też u Chrościńskiego (Siekier 299).

jurament 'przysięga' (łac. *iuramentum*): „Jam odprawiwszy **jurament** należny zasiadł na Trybunale Skarbowym” Ch 318, „Książę Wiśniowiecki **jurament** wprzód wykona” BM 228. Cn i SPas notują, SL nie potwierdza; SWil, SW, SJP jako *dawne*, KartXVII.

justyfikacja 'usprawiedliwienie' (łac. *iustificatio*): „Prosił patronów do jutra czasu dla **justyfikacji**” Ch 539. SłXVI brak, Cn notuje, SL bez przykładu, SWil i SW potwierdzają, SJP jako *dawne*.

kaduk 'majątek bez spadkobiercy, prawo do spadku pozostawionego bez testamentu' (łac. *caducus*): „Z Lublina jechał do Poznania po **kaduk**

po Świeżyńskim” SM 197. Cn, SPas, SL z licznymi cytatami, SWil również poświadcza, SW i SJP z informacją: *dawniej w prawie polskim*, KartXVII.

kandor 'szczerłość, przywiązanie' (łac. *candor*): „...**kandor** mój wyświadczać gotowym” Ch 545. Cn nie notuje, SPas w znaczeniu 'pocziwej przysługi', SL z jednym tylko przykładem, SWil, SW jako *staropolskie*, SJP brak.

kapelanija 'urząd kapelana' (śrlac. *capelania*): „Książd Krzyżewski był przez dzień jadąc na **kapelaniją** do pan stolnika” Ch 395. Cn brak, SPas tylko **kapelan**, SL bez przykładu w znaczeniu 'mieszkanie kapłańskie', SWil 'obowiązek kapłański', również SW w tym znaczeniu, ale z uwagą *staropolskie*, SJP nie notuje.

kasztelan 'wyższy urzędnik państwowy' (łac. *castellanus*): „List od **kasztelana**...” Ch 473, „Wyprawił był król jmc (...) **kasztelana** połockiego do cara” BM 275. Wyraz przyswojony przez polszczyznę w dobie średniowiecznej, poświadczony przez SSStp, SłXVI, Cn, SPas, SL, SWil, SW (z uwagą *staropolskie*) i SJP (z uwagą *dawne*), KartXVII.

kasztelanija 'urząd kasztelana' (łac. *castellania*): „Oddano panu Ryszkowskiemu **kasztelaniją** mścisławską” Ch 535. Cn notuje, SPas tylko **kasztelan**, SL bez cytatu, podobnie SWil; SW z jednym przykładem z Chodźki, SJP jako *historyczne*.

klemencyja 'łaskawość, łagodność' (łac. *clementia* 'błogosławieństwo'): „Odpisali do Króla JM z wielką submisją dziękując za **klemencyją**” Ch 468. Notuje SW, też SJP, ale jako *dawne*, inne słowniki nie znają, MoszZap również nie potwierdza. Można przypuszczać, że omawiany rzeczownik nie znajdował się w powszechnym użyciu nawet w wieku XVII, kiedy to stosowanie wyrazów łacińskich zamiast polskich uchodziło za przejaw obycia i wykształcenia; por. choćby tylko jeden przykład u Sapięhy (Smol 172); zob. też w pracy H. Rybickiej o rzeczownikach zapożyczonych w wieku XVII (RybRzecz 50).

klistera 'lewatywa' (wyraz dotarł do polszczyzny za pośrednictwem łac. *clysterium*, choć źródłem *klistery* jest gr. *κλύστηρ*³⁴): „...zażyłem **klistery** z dobrym skutkiem” Ch 391. SłXVI notuje, SSStp brak, Cn 'lekarstwo', SPas brak, SL 'naczynie lekarskie', ale też 'lekarstwo', SW potwierdza znaczenie, ale z uwagą *staropolskie*, SJP brak.

kombinacyja 'układy, ugoda' (łac. *combinatio*): „...jadą komisarze do ujęcia i **kombinacyjej** wojska” Ch 453. SłXVI brak, Cn notuje, SPas w znaczeniu 'ugoda', SL potwierdza oba znaczenia, SWil, SW jako *rzadkie*; por. u Sapięhy (Smol 172) w znaczeniu podstawowym. Stopień rozpowszechnienia wyrazu w wieku XVII jest znikomy, o czym zdaje się przekonywać sposób odnotowania rzeczownika w słownikach oraz badania H. Rybickiej (RybRzecz 52).

kommizeracyja 'litość' (łac. *commiseratio*): „...ten głos puszczone, ze ogniem i mieczem pładrować, aby ich mógł do **kommizeracyi** ziemi przywieść” SM 162. SłXVI, Cn, SPas brak, SW jako *rzadkie*, SJP jako *dawne*; zob. też u Sapięhy (Smol 172). Forma prawdopodobnie rzadka, bowiem H. Rybicka odnotowuje ją zaledwie dwukrotnie (RybRzecz 52).

kompassyja 'litość' (łac. *compassio*): „Gdyśmy mu to oddawali uczynił **kompassyją** nad nami” BM 284. SłXVI, Cn i SPas nie potwierdzają, SL z jednym przykładem ze Skargi, SW jako *mało używane*, SJP – *dawne*, KartXVII. W ówczesnej prozie pamiętnikarskiej wyraz odznacza się niską frekwencją (RybRzecz 52).

kompleksyja 'budowa ciała, usposobienie, temperament', tu także 'twarz, oblicze' (łac. *complexio* 'objęcie, ogarnięcie'): „...trafiwszy Moskala podobnego **kompleksyją** nieboszczykowi zaczął go promować” SM 118, „...gdzie mijam ludzi, to w inszą stronę patrzę, żeby mię nie poznali z **kompleksyi**” BM 257. SłXVI, SSStp brak, Cn notuje, SPas, SL z XVI-XVII wieku, SW tylko z Krasickiego, SJP jako *przestarzałe*. W tym znaczeniu notuje również H. Rybicka (RybRzecz 52).

kompozycyja 'układ', tu 'ugoda' (łac. *compositio* 'zestawienie, złożenie'): „**Kompozycyja** ich m. panów hetmanów stanęła przy Królu JM” Ch 154. Cn, SL, SWil i SW poświadczają, SJP znaczenia nie potwierdza. W prozie pamiętnikarskiej tego okresu kilkanaście poświadczeń (RybRzecz 52).

komprobować 'wykazywać, udowadniać' (łac. *comprobare* 'stwierdzać, uznać rzecz za prawdziwą'): „...pokazał chłop kamień dziurawy (...) udają, że gdy kto szalony przez tę dziurę przelezie (...), tedy zaraz szaleć przestanie, czego siłą przykładów **komprobował**” Ch 422. Notuje tylko SW, ale bez przykładu.

komput 'stan liczebny, zwłaszcza wojska, poczet', tu 'oddział wojska' (łac. *computus* 'rachunek'): „...komisarzów do uspokojenia **komputów** wojskowych wysłano” SM 193. SłXVI, Cn **komput** kościelny, też **komput** 'rachunek', SL 'porachowany poczet lub liczba', SW jako *staropolskie*, SJP – *dawne*, KartXVII; SzSł 38.

kondemnata 'wyrok skazujący na karę z powodu niestawienia się w sądzie' (łac. *condemnatio* 'skazanie'): „...był i prosił głosu, ale że już było po przeczytaniu **kondemnat** nie dano mu go” Ch 543. SłXVI **kondemnować**, **kondemnacyja**, Cn nie notuje, również SPas; SL z XVIII wieku, SWil bez przykładów, SW jako *rzadko używane*, SJP jako *historyczne*, KartXVII; por. u Chrościńskiego w znaczeniu 'wyroku zaocznego' (Siekier 286) oraz u Sapięhy czasownik **kondemnować** 'skazać, winić' (Smol 173). H. Rybicka notuje formę tylko u Paska (RybRzecz 52).

kondycyja 'warunek, zastrzeżenie, polecenie', także 'położenie społeczne' (łac. *conditio* 'zakładanie, tworzenie'): w zn. 1.: „Dano im **kondycyje**

przez pana kanclerza koronnego" Ch 93, „Podawano też *kondycje* te, aby się pokłonił Królowi JM" SM 134, „*Kondycje* zaciągu ich do króla były" SM 122; w zn. 2.: „Oddał więźniów 24 mniejszej *kondycyjej* za parol" Ch 520. Słowniki notują w obu znaczeniach, KartXVII, SJP jako *dawne*; zob. też u Sapięhy (Smol 174). Rzeczownik odznacza się w badanym okresie dużą frekwencją. H. Rybicka notuje ponad 200 użyc (RybRzecz 52).

konfesata 'zeznanie, relacja' (łac. *confessata*): „...zastaliśmy różnych języków i *konfesat* wysłuchali" Ch 449. SłXVI i Cn brak, SL podaje przykłady dopiero z XVIII wieku. Notują SPas i KartXVII; zob. też u Poczobuta (Smol 174) i Chrościńskiego (Siekier 286). Wyraz słabo zaświadczony w pamiętnikach XVII wieku (RybRzecz 54).

konfuzyja – tu 'awantura, zamieszanie, nieład' (łac. *confusio* 'zamęt'): „...ze wszystkich stron nieprzyjaciel skoczył, tabor rozerwał, wojsko pogromił (...) zgoła niemal wszystkich żywcem pobrał, bo się w tej *konfuzyi* ani do sprawy przyjść mogli, ani się też w pogotowiu bili" BM 242, „...wojewoda wileński o *konfuzyi* w województwie naszym mówił" BM 277. Słowniki notują w znaczeniu 'zakłopotanie, wstyd', także 'zamęt' SJP jako *przestarzałe*; por. też u Sapięhy (Smol 174), a także u innych pamiętnikarzy XVII wieku (RybRzecz 54).

koniunkcja 'połączenie, przymierze, sojusz' (łac. *coniunctio*): „List od nas do jm. pana kanclerza o *koniunkcyjej* ze Szwedami" Ch 519. SłXVI i Cn brak, SPas potwierdza, SL bez przykładów, SWil, SW cytuje Chodźkę, SJP w tym znaczeniu jako *dawne*, KartXVII; por. u Sapięhy (Smol 177). Znane innym pamiętnikarzom XVII wieku (Por. RybRzecz 54 zaledwie 12 użyć).

konkurs 'zbiegowisko' (łac. *concursum*): „Kwietna Niedziela przybliża się, na którą wielki *konkurs* ludzi zwykł bywać" SM 151. SłXVI, SSStp, Cn brak, SL w tym znaczeniu już ze Skargi, SWil jako *przestarzałe*, SW – *dawne*, SJP wyłącznie w znaczeniu współczesnym; por. u Poczobuta (Smol 175).

konotować 'notować' (łac. *con* 'razem' i *notatio* 'oznaczanie'): „Do *konotowania* materyi i tranzakcyi naznaczono jm. pana podkanclerza" Ch 379. SłXVI brak, Cn notuje, SPas nie potwierdza, SL tylko *konotatka*, SWil, SW bez przykładu z odsyłaczem do *notować* i *konotacja*, SJP jako *dawne*, KartXVII; por. u Sapięhy *konotacja* (Smol 177).

konsulta 'obrada, narada' (łac. *consulta*): „...panowie senatorowie w przyszły czwartek mają *konsultę*" Ch 227, „Jakoż po długiej w polu *konsulcie* poszliśmy pod Machnowkę" BM 249. Cn potwierdza, SPas i SL nie notują, SWil, SW jako *staropolskie*, SJP – *przestarzałe*, ale w znaczeniu 'konsylium'; por. w pracy o zapożyczeniach łacińskich w XVII wieku tylko jeden przykład z pamiętnika Maskiewicza (RybRzecz 56).

konsystencyja 'leże wojskowe' (łac. *consistentia* m.in. 'obóz wojskowy'): „*Konsystencyją* wojsku naznaczono" Ch 466, „...wojsko jechało na *konsystencyją*" SM 147. SłXVI brak, Cn również nie notuje, choć wyraz w wieku XVII, jak wynika z wielu innych źródeł, był często używany (RybRzecz 57). SL potwierdza z licznymi przykładami, SWil, SW jako *staropolskie*, SJP – *dawne*, KartXVII; w XIX wieku jeszcze u Słowackiego (Bol 55).

kontentacyja 'zapłata', tu może raczej 'staranie, żądanie' (łac. *contentatio* 'wytężenie, wysiłek', 'dążenie, zabiegi'): „Tam dostało się nam na koń chleba włók 10 (...), a żołdu *kontentacyją* na koń zł 100" BM 260. Cn w tym znaczeniu, podobnie SPas. SL, SWil jako *nieużywane* 'zadowolenie', SW jako *rzadko używane*, SJP – *dawne* 'zaspokojenie żądań, zadośćuczynienie'.

kontentować się 'zadowalać się' (łac. *contentare*): „Wojsko już deklarowało się brać pieniądze i asygnacjami *kontentować się*" Ch 408. Cn, SPas, SL, SWil i SW notują, SJP z uwagą *dawne*; zob. też u Sapięhy (Smol 176) i Chrościńskiego (Siekier 260).

kontradykcyja 'sprzeciw' (łac. *contradictio*): „Przy *kontradykcyjach* braclawski poseł stawał względem odjazdu kolegi" Ch 537. Znane już w staropolszczyźnie (MoszZap 83), choć Cn i SPas nie notują, SL i SWil z odsyłaczem do *sprzeczność*, SW potwierdza, SJP jako *dawne*, KartXVII; por. też u Sapięhy (Smol 177). W pamiętnikach XVII wieku zaledwie 14 użyć (RybRzecz 57).

kontradyktować 'sprzeciwiać się' (łac. *contradicere*): „...subordinati od pana marszałka *kontradyktowali*" Ch 537. Cn i SPas potwierdzają, SL i SWil tylko formę rzeczownikową *kontradykcyja*, SW jako *rzadko używane*, KartXVII; zob. też u Poczobuta (Smol 177).

kontraryja 'przeciwieństwo, sprzeciw, przeciwne zdanie?' (łac. *contrarius*): „Przyszła wiadomość od Pułdowskiego młodszego, że był u Naszczokina i *kontraryją* deklarował" Ch 487. Zapewne jest to wyraz słabo zadowolony w polszczyźnie, rzadki nawet w XVII wieku, bowiem H. Rybicka formy nie notuje. Brak poświadczeń w SSStp, SłXVI, Cn, SL, SWil, SW i SJP.

konwokacyja 'sejm przed elekcją króla' (łac. *convocatio* 'zwoływanie, wzywanie'): „Wyjechałem do Brześcia na *konwokacyją*" Ch 116. Cn, SPas, SL, SWil, SW, SJP jako *staropolskie*, KartXVII. W staropolszczyźnie 20 poświadczeń (MoszZap 83), w XVII wieku forma często używana (RybRzecz 58).

kredens 'list uwierzytelniający' (łac. *credens*, imiesłów od *credere* 'wierzyć'): „...insze niektóre pisma, *kredens* od Króla JM z pokojową pieczęcią" Ch 94. Cn, SPas, SL z XVII-XVIII wieku, SWil, SW, SJP jako *historyczne*, KartXVII; zob. też u Syrokomli (Tryp II 144).

kursor 'posłaniec' (łac. *cursor*): „Powrócił **kursor** z Sokółki z listami” Ch 118, „...pojmawszy innego **kursora** z listami” SM 139. Cn, SPas w znaczeniu 'pieszy posłaniec', SL z licznymi przykładami, SWil, SW i SJP jako *rzadko używane*. W staropolszczyźnie zanotowano 23 formy (MoszZap 45). H. Rybicka w pracy o pamiętnikach XVII-wiecznych potwierdza tę formę tylko u Maskiewiczza (RybRzecz 59).

kustodyja 'urząd przełożonego nad kilku klasztorami' (łac. *custodia* 'nadzór, straż'): „...jechał z Przemysła na **kustodyją**” Ch 346. Cn notuje, SPas nie poświadcza. SL i SWil w znaczeniu 'schowanie', też 'urząd kustosa', SW jako *rzadko używane* 'straż', SJP z kwalifikatorem *dawne* 'zarządzanie czym, straż'.

kwerimonija 'skarga, zażalenie' (łac. *quaerere* 'sądownie badać'): „Żydzi wnosili **kwerimoniją**, że pod Krasnym Moskale zarezali Żyda” Ch 487. Notuje wyłącznie SW jako *dawne*. Brak wyrazu w innych słownikach zdaje się świadczyć o słabym zasięgu omawianej formy, na co zresztą wskazują badania H. Rybickiej. Z pamiętników XVII-wiecznych pochodzi zaledwie jeden przykład (RybRzecz 60).

kwinta 'piąta część lutu' (łac. *quinta*): „...dałem do niego lot 10 i **kwintę** na łyżki” Ch 419. Słowniki notują, SW jako *staropolskie*, SJP w innym znaczeniu.

laik 'człowiek niepoświęcony' bądź 'braciszek zakonny' (łac. *laicus*, z gr. *laicos*): „**Laik** z Tykocina przywiózł list od księdza brata. (...) Odpisałem do księdza brata przez tegoż **laika**” Ch 338. Kontekst jest zbyt wąski, aby można było bez zastrzeżeń podać znaczenie użytego rzeczownika, na pewno chodzi o 'kogoś, kto nie jest księdzem'. Cn 'człowiek niepoświęcony', SL 'człowiek niepoświęcony', 'zakonnik prosty', też 'nieuk', podobnie SW i SWil; por. współczesne **laik** 'człowiek nie znajdujący się na danej rzeczy' oraz **laicyzm** 'świeckość', **kultura laicka** 'kultura świecka'. Ze znaczeniem wynotowanym z pamiętników spotykamy się też w innych źródłach XVII-wiecznych (RybRzecz 60).

laksować 'wypróżniać, rozluźniać treść żołądka i jelit, mieć biegunkę' (łac. *lacsare*): „**Laksowało** mię naturiel, alem chory przeciw” Ch 396. SL, SWil i SW bez przykładu, Cn, SPas i SJP nie notują; KartXVII.

legacyja 'poselstwo' (łac. *legatio*): „**Legacyja** od elektorów była” Ch 169. Cn i SPas notują, SL odsyła do *poselstwo*, SWil, SW. Zapewne był to wyraz w XVII wieku powszechnie stosowany, bowiem nawet tak żarliwie walczący z barbaryzmami Knapski nie opatruje zapożyczenia żadnym komentarzem; por. też w pracy H. Rybickiej (RybRzecz 60).

legumina 'jarzyny, żywność' (łac. *legumina* l.mn. 'owoce strączkowe'): „Papieski od wozów przyjechał z niektórymi **leguminami**” Ch 467, „...podwód z **leguminami** różnymi” SM 153. SIXVI brak, Cn nie

potwierdza, SPas 'potrawy z mąki i kaszy', także 'mączna potrawa słodzona'. SL, SWil i SW wśród innych znaczeń, SJP jako *dawne*; zob. też u Sapiehy, Chrościńskiego (Smol 178, Siekier 274), a także w pracy H. Rybickiej o pamiętnikach z XVII wieku, gdzie zanotowano zaledwie 6 użyć (RybRzecz 60).

licencyja 'pozwolenie, przywilej' (łac. *licentia* 'wolność, swoboda'): „...wziąwszy **licencyją** i podwoły puściłem się z domu” SM 219. Cn i SPas notują, SL nie poświadcza, SWil m.in. 'pozwolenie udzielone komu przez urząd celny na wprowadzenie zakazanego, zagranicznego towaru', SW jako *staropolskie*. Zarówno D. Moszyńska (MoszZap 188), jak i H. Rybicka (RybRzecz 61) wskazują na niewielkie rozpowszechnienie zapożyczenia.

ligować się 'wiązać się ligą, sprzymierzać się' (łac. *ligare*): „Z Ukrainy przychodziły wiadomości, że Tatarowie **ligują się** z Moskwą” Ch 292. Cn w tym znaczeniu, SPas i SL nie potwierdzają, SWil 'wytrącać broń z ręki nieprzyjacielowi', SW 'wytrącać nieprzyjacielowi miecz', a także 'wiązać się ligą' jako *rzadko używane*, SJP brak; zob. też rzeczownik **liga** w pracy H. Rybickiej (RybRzecz 61).

limitować 'odraczać, zawieszać' (łac. *limitare*): „Trybunał w Wilnie **limitowano**” Ch 506, „W poselskiej izbie podawano media, jakoby ten sejmik konkludować, osobliwie napisać prawo o wolnym głosie, **limitować** sejm” Ch 541. Cn, SL, SWil i SW potwierdzają, SPas nie notuje, SJP w innym znaczeniu.

makula 'plama, hańba' (łac. *macula*): „...wieczną niezmazaną **makulę** i hańbę na ojczyznę wewlekli” BM 259. Cn potępiając latynizm odsyła do **plama**, SPas nie notuje, SL z gwiazdką, SWil, SW jako *staropolskie*, SJP – *dawne*; zob. też u filomatów i filaretów (Kurz I 145). Od XVI wieku funkcjonuje w polszczyźnie forma **makula** odpowiadająca typowemu przekształceniu łacińskiego sufiksu *-ula* w *-uła* (MoszZap 188).

mandat 'nakaz sądowy, pozew do sądu' (łac. *mandatum* 'rozkaz, polecenie'): „Oddał mi pan Rabcewicz z **mandatami** po panu Lipnickim list” Ch 538, „...**mandaty** przysłano” SM 189. Cn, SPas, SL z odsyłaczem do **pozew**, SWil, SW jako *rzadko używane*, SJP w tym znaczeniu jako *dawne*, KartXVII. Bogato zaświadczony w pamiętnikach XVII wieku (RybRzecz 63); SzSł 45.

materija 'przedmiot mówienia bądź pisania, sprawa, dziedzina' (łac. *materia*): „W izbie poselskiej różne **materije** wnoszono” Ch 541, „Od kancelerza W. Ks. Litewskiego w tejże **materiji** list” Ch 358. Cn 'rzecz, o której mowa', SPas, SL, SWil i SW potwierdzają, SJP jako *wychodzące z użycia*, dziś żywe w wyrażeniu *w tej materii*; zob. też u Poczebota (Smol 178) i w pamiętnikach XVII-wiecznych (RybRzecz 63-64).

medium 'sposób, środek' (łac. *medium*): „Podawano też *media*, żeby transpiter wszystkie negotia zawiesić” Ch 537. Cn notuje, SPas brak, SL potwierdza w tym znaczeniu, SWil 'środowisko, coś wewnętrznego', podobnie SW; SJP w innym znaczeniu, KartXVII.

melioracja 'ulepszenie, poprawienie' (łac. *melioratio*): „...ale potrzebowałszy *melioracyj* w tytułach pod wojnę od cara przyczynionych” Ch 496. Cn, SPas, SL i SWil nie notują, SW w tym znaczeniu, SJP jako *dawne*; zob. też u Sapięhy czasownik *meliorować* (Smol 178).

membrana 'ręczny zapis' (łac. *membrana* 'błona'): „...pisałem do pana Konarskiego, dałem i *membrany*” Ch 272. Cn i SPas nie notują, SL w XVII i XVIII wieku, SWil, SW jako *staropolskie*, SJP – *dawne*, KartXVII; zob. też u innych pisarzy XVII wieku (RybRzecz 64).

municyja 'amunicja' (łac. *munitio* 'obwarowanie'): „Armaty kilkadziesiąt dział i inszej mniejszej srodze siła, także *municyją* wszytką cessit naszym” Ch 250, „...*municyja* prowidowana była” SM 189. Cn notuje w znaczeniu 'amunicji' i 'miejsca obronnego', SPas nie potwierdza, SL, SW z kwalifikatorem *gwarowe*. Wyraz został też odnotowany w KartXVII i w pracy o pamiętnikach XVII wieku (RybRzecz 66); SzSł 49.

mutacja 'zmiana, odmiana' (łac. *mutatio*): „*Mutacja* nastąpiła za swawolą czeladzi” SM 203. Cn, SPas i SL nie potwierdzają, SWil w tym znaczeniu, SW z kwalifikatorem *rzadko używane* i cytatem z Łozińskiego, SJP tylko w znaczeniu współczesnym; zob. też w pracy H. Rybickiej (RybRzecz 66).

necessytować 'przymuszać' (łac. *necessitare*): „...żeby nas wojewoda szlachtę nie *necessytował* do budowania i sypania zamku” SM 145. Słowniki nie notują.

obses 'gwałtownie, pewnie' (śrlac. *obsessus* 'opętaniec'): „Skoczyli *obses* ku nieprzyjacielowi” BM 242. SłXV i Cn brak, SPas odsyła do *obces* 'gwałtownie, z impetem', SWil tylko w znaczeniu przymiotnikowym 'opętany', w znaczeniu przysłówkowym odsyła do *obces*, SW bez cytatu z uwagą *rzadko używane*, SJP jako *dawne*; zob. też w pracy D. Moszyńskiej w znaczeniu 'zakładnik, poręczyciel' (MosZap 72).

okazyja 'powód, przyczyna' (łac. *occasio* 'dogodna sposobność'): „Pani poroniła zaraz po dwunastej poruszywszy się (...) z *okazyjej* strachów od Tatar z przelęknienia” Ch 101, „I obawiał się snadź, aby mu za tą *okazyją* z Tatory figła Korecki nie wystroił” SM 211, „Płód niezwywy był, a to z *okazyjej* febry” BM 231. Cn i SPas potwierdzają znaczenie, SL w XVI-XVII wieku, SWil, SW jako *rzadko używane*, SJP 'przygoda, awantura' jako *dawne*, KartXVII.

okurencyja 'staranie się o coś', także 'sprzeciwianie się' (łac. *occurentia*): „...ledwo mi teraz przez jm. pana Naborowskiego przychodzi pew-

ną okazać się *okurencyją*” Ch 545. Cn tylko *okurent*, SPas brak, SL z gwiazdką, bez cytatów, SWil i SW jako *mało używane*, SJP brak; por. też u Poczubota (Smol 180) w znaczeniu 'przygoda, przypadek', a także w pamiętnikach XVII wieku (RybRzecz 68).

operować 'działać, pomagać' (łac. *operare* 'być zatrudnionym'): „Ulżyło mi trochę, pigułka dobrze *operowała*” Ch 245, „...brałem proszek panaceam antimoniałem glauberi, który mię dobrze operował” Ch 394. Cn, SPas brak, SL tylko *operacja*, SWil 'robić *operację* choremu', też 'przeprowadzać akcję bojową, wojskową', SW jako *rzadko używane* w znaczeniu 'działać, być czynnym' z frazeologizmami *słońce dobrze operuje, być złodziejem operującym na jarmarkach*, podobnie SJP.

oponować się, oponować się 'opowiadać się za kimś' (łac. *opponere* 'przeciwstawiać się'): „...zaraz wstawszy chorążego szablą miał ciąć i wszystkich siec, którzy by się przy nim nie *oponowali*” BM 229, „...my zdrajców ochraniać nie chcemy, jeno przy dostojeństwie Jego Królewskiej Mci *oponujemy się*” SM 106. SłXVI i Cn brak, SPas 'ująć się za kimś', SL z gwiazdką, SWil, SW w tym znaczeniu jako *staropolskie*, SJP – *dawne*.

ordynacja 'polecenie' (łac. *ordinatio* 'porządkowanie'): „Brałem lekarstwo z *ordynacyjej* doktora” Ch 248. Cn i SPas nie notują, SL z Bielskiego, SWil, SW, SJP 'porada lekarska' z uwagą *przestarzałe*, KartXVII; zob. też u Jabłonowskiego (Zieniuk 129) i w XVII-wiecznych pamiętnikach (RybRzecz 69).

ordynować – tu 'zebrać' (łac. *ordinare* 'porządkować'): „Wzruszony car *ordynował* wojska 10 000” BM 271. Cn brak, SPas notuje, SL z cytatem z Bardzińskiego w znaczeniu 'wydawać rozkaz', też 'adresować, przekazywać', SWil, SW jako *staropolskie*, SJP – *dawne*; zob. też u Gdaczusza w znaczeniu 'wyświęcić na kapłana' (Bor 189).

partia 'oddział wojska' (łac. *pars* 'część', też śrlac. *partita* 'odłamanie' od łac. *partire* 'dzielić'): „...pan hetman u Basi obozem miał stanąć i iść z potężną *partyją* ku Smoleńskowi” Ch 426, „...tam jakąś *partyją* zniósł Moskwy” Ch 467. Cn i SPas nie poświadczają, SL notuje, SWil z uwagą *nieużywane*, SW jako *staropolskie*, SJP – *dawne*. Inni pamiętnikarze tego okresu m.in. jako 'oddział, grupa wojskowa' (RybRzecz 71), zaś komediopisarze oświeceniowi w znaczeniu współczesnym (WęgKom 137).

patron 'obrońca z urzędu' (łac. *patronus*): „Prosił o przydanie *patronów*, jurystów” Ch 536. Słowniki notują w tym znaczeniu, SJP jako *dawne* 'obrońca sądowy, adwokat', KartXVII; zob. też u Sapięhy (Smol 181) i w pamiętnikach XVII-wiecznych (RybRzecz 71).

plenipotent 'obrońca' (łac. *plenipotentus* 'wszechmocny'): „...przydano *plenipotentów* obwinionym” Ch 536. Cn notuje, SPas nie poświadcza, SL, SWil, SW, SJP jako *dawne* i *prawn*. Nieliczne poświadczenia w pa-

miętnikach XVII wieku (RybRzecz 73).

policja 'sztuka rządzenia państwem' (śrlac. *policia* z gr. *politeia*): „...uczył go **policyi** (...) co był polityk większy” SM 118. Cn brak, SPas również, SL, SW jako *staropolskie*, SJP – *dawne*, KartXVII. H. Rybicka notuje tylko jeden raz u Zawiszy (RybRzecz 73).

praktyka 'sposób postępowania', może też 'tajemnica, sprawa do załatwienia' (łac. *practica* 'czynienie'): w zn. 1.: „Domyśliwali się ludzie, iż **praktyka** to kwoli cesarzowi czyniona” SM 214; w zn. 2.: „Posyłał mię książę do Łubna z niektórymi **praktyki**, abyśmy mogli go jakimś sposobem ludem swoim osadzić” SM 218. Cn i SPas tylko w znaczeniu 1., SL m.in. 'zmowy, spiski', ale też 'wykonanie, skutecznienie', SWil w zn. 1. jako *przestarzałe*, SW jako *staropolskie*, SJP 'sposób postępowania' jako *dawne*.

preliminarz 'umowa między wojującymi państwami' (łac. *praeliminiarius*): „Mieliśmy piąty zjazd z Moskwą i skończyliśmy **preliminarza**” Ch 496. Cn i SPas nie notują, SL tylko **preliminarny** z odsyłaczem do **przedugodny**, SWil tylko **preliminacja** 'przedugoda' jako *termin prawniczy*, też **preliminacyjny**, **preliminarny** z odsyłaczem do **przedugodowy**, SJP jako *dawne* z odsyłaczem do **preliminaria** 'wstępne rozmowy, układy', ale ze wskazaniem na fr. formę *préliminaire*.

pretekst 'pretensja, zmyślony powód' (łac. *praetextus* 'pozór, ozdoba'): „...żeby Król JM rzekł się królestwa we Szwecyjej i żeby Rzeczpospolita nie miała żadnego **pretekstu** do Inflan” Ch 230. Cn brak, SPas, SL i SWil wyłącznie w znaczeniu 'pozór, barwa, płaszczyk', SJP w znaczeniu 'pozór'.

prezumpcja 'mniemanie, zarozumiałość' (łac. *praesumptio*): „Wielkiej był **prezumpcyi** i wysokiego animuszu człowiek” SM 215. SWil poświadcza znaczenie, SW już jako *dawne* z Kraszewskiego i Fredry, SJP jako *termin prawniczy* 'domniemanie'. Wówczas prawdopodobnie *rzadkie*. W pamiętnikach XVII wieku odnotowano zaledwie 4 wystąpienia (RybRzecz 75).

promować 'popierać' (łac. *promovere* 'posuwać się na przód'): „...żeby te ich desideria i praetensiones u Króla JM **promował**” Ch 547. Cn nie notuje, SPas, SL, SWil i SW notują, SJP 'podnosić do wyższej godności' z uwagą *dawne*.

prorogować 'przesuwać, podsuwać' (łac. *prorogare* 'odroczyć, przedłużyć'): „...osobliwie jakeśmy **prorogowali** komisyją posławszy z tym pana Machwica do Moskiewskich” Ch 503. Cn, SPas i SL nie notują, dopiero SWil 'przedłużać termin', SW jako *rzadko używane*, SJP – *dawne*.

prowent 'dochód, przychód' (łac. *proventus* 'źniwo, plon'): „...bośmy **prowenta** odebrali byli” SM 191. Cn notuje, SPas również, SL z jednym cytatem z Leszczyńskiego, SWil i SW; SJP jako *dawne*, KartXVII. W pamiętnikach XVII wieku forma wystąpiła ponad 60 razy (RybRzecz 78); por. też u Chrościńskiego (Siekier 297).

prowizja 'zapas żywności' (łac. *provisio* 'przewidywanie, troska'): „Wnosiliśmy o **prowizję** komisarzom” Ch 466. Cn notuje, SPas i SJP w innym znaczeniu, SL ze Skargi, SWil, SW z Troca. U innych pamiętnikarzy ponad 30 poświadczeń (RybRzecz 78).

rebelizant 'buntownik, rebeliant' (łac. *rebellius*): „O Psków starał się, w którym liczono 100 000 **rebelizantów**” BM 271. Cn tylko **rebelizować** z uwagą, że jest to zbędny w polszczyźnie latynizm, SPas 'biorący udział w rebelii', SL odsyła do **buntownik**, SWil i SW bez przykładów; zob. też u Poczobuta (Smol 184) i Chrościńskiego (Siekier 283). H. Rybicka odnotowuje formę ponad 20 razy (RybRzecz 80).

referendarz 'urzędnik zdający królowi za pośrednictwem kanclerza sprawę ze skarg i prośb ludności' (łac. *referendarius* 'składający raport'): „Ekspedycyją gońcowi gotował pan **referendarz** W. Ks. Litewskiego” Ch 475. Cn notuje, SPas brak, SL z jednym przykładem, choć badania przeprowadzone przez H. Rybicką wskazują na znaczne rozpowszechnienie formy (RybRzecz 80); też: SWil, SW, SJP jako *historyczne*, KartXVII.

regent 'zarządzający czymś' (łac. *regens*): „Był u mnie ksiądz **regent**” Ch 295. Cn i SPas nie notują, SL, SWil i SW poświadczają, SJP jako *historyczne*; zob. też u Jabłonowskiego (Zieniuk 61). Wyraz o niewielkiej frekwencji. H. Rybicka odnotowuje zaledwie 4 użycia (RybRzecz 81).

regestr 'rejestr' (łac. *regestrus*): „...zjechali się więc (...) **regestra** pocztów miarkować” SM 195. Cn notuje, również SPas, też SL, SWil, SW i KartXVII. Forma znajdowała się wówczas w powszechnym użyciu. W pamiętnikach XVII-wiecznych odnotowano 175 użycie tego wyrazu (RybRzecz 81).

regiment 'komenda' (łac. *regimentum*): „...wszystkie pułki pod ten **regiment** pójdą” Ch 236, „...nie chcieli pod **regiment** hetmański się poddać” SM 211. Cn brak, SPas notuje, SL, SWil i SW poświadczają, SJP jako *historyczne*, KartXVII. Znane innym pamiętnikarzom (RybRzecz 81).

regimentarz 'komendant' (łac. *regimentarius*): „**Regimentarzem** do tego czasu obrało sobie wojsko pana Kmicica, chorążego orszańskiego” Ch 236. Cn brak, SPas notuje, SL, SWil i SW z jednym przykładem z Chmielowskiego, SJP jako *historyczne*, KartXVII; SzSł 85.

regimentować 'dowodzić, komenderować' (łac. *regimentare*): „...p. Wincenty Korwin Gąsiewski stolnik W. Ks. Litewskiego podjął się **regimentować**” BM 268. Cn nie notuje, SPas tylko **regimentarski** i **regimentarz**, SL, SWil i SW; SJP jako *dawne*; SzSł 85.

rekognicyja 'pokwitowanie' (łac. *recognitio* 'badanie, przegląd'): „Przedałem konika mało dereszowatego na **rekognicyję** pana Grabińskiego” Ch 237-238. Cn w znaczeniu 'kwitu', SPas brak, SL z Knapkiego z gwiazdką, SWil i SW; SJP jako *dawne*, KartXVII; por. też w pra-

cy o zapożyczeniach łacińskich w XVII wieku (RybRzecz 81) i u Chrościńskiego (Siekier 288).

rekonoskować 'badać, rozpoznawać' (łac. *recognoscere* 'poznać na nowo, badać, rewidować'): „...ruszyło się wojsko do Króla JM, który sam jeździł **rekonoskując** okolicę” Ch 463. Cn i SPas brak, SL, SWil i SW; SJP jako *dawne*.

rekolekcyjja 'rozważa' (śrlac. *recollectio*): „...dawszy czas do **rekolekcyjnej** onemu ad diem 26 junii, żeby się rozwiążali” Ch 480. SPas, SL, SWil i SW w tym znaczeniu, SJP w znaczeniu *specj.* Nieliczne poświadczenia w XVII-wiecznych pamiętnikach (RybRzecz 82).

rektor 'przełożony szkół kościelnych w dawnej Polsce' (łac. *rector* 'kierownik'): „Po południu dobrze przyjechał ksiądz **rektor** grodzieński” Ch 426. Cn brak, SPas 'opiekun, prowodyr', SL, SWil i SW w znaczeniu 'zwierzchnik', KartXVII.

rekuperować 'odzyskać' (łac. *recuperare*): „...takeśmy mur swój wszystek od nich **rekuperowali**, cokolwiek przedtem trzymaliśmy” SM 166. Cn brak, SPas w tym znaczeniu, SL bez przykładu, odsyła do **odzyskiwać**, SWil i SW jako *rzadkie*, SJP jako *dawne*; zob. też u Gdacjusza (Bor 189).

rekwizycyja 'prośba, żądanie' (łac. *requisitio* 'badanie, egzaminowanie'): „...pisałem do jm. pana kanclerza (...) tak też do pana Jerzego Mładzkiego, któremu na **rekwizycyją** jm. pani matki posłałem zł 200” Ch 407. Cn brak, SPas tylko w znaczeniu przenośnym 'zaproszenie, życzenie', SL 'żądanie, wymaganie', SW i SWil bez przykładów, SJP jako *dawne*, KartXVII. H. Rybicka zaledwie 4 przykłady, w tym jeden z Chrapowickiego (RybRzecz 82).

remora 'zwłoka' (łac. *remora*): „Trzecia **remora** komisji” BM 291. Wyraz słabo zaświadczony w źródłach. D. Moszyńska odnotowuje formę zaledwie 2 razy (MoszZap 202), H. Rybicka zapożyczenia nie poświadcza. Notuje wyłącznie SW z jednym przykładem z Potockiego i uwagą *staropolskie*; zob. też u Chrościńskiego (Siekier 297).

reskrypt 'pismo urzędowe' (łac. *rescriptum* 'rozporządzenie'): „Oddali hramotę i **reskrypt** na nasz skrypt” Ch 499, „...bo w **reskrypcie** napisali nieprawdę nam zadając” Ch 499. Cn i SL nie notują, SPas poświadcza, SWil 'pismo własnoręczne lub z własnoręcznym podpisem, najczęściej monarszym', SW jako *staropolskie*, SJP – *dawne*. W XVII wieku jeszcze kilka innych przykładów (RybRzecz 83).

resolwować się – tu 'stopić się' (łac. *resolvere* 'rozwiązać się'): „...śnieg spory padał i był na ziemi, **resolwował się** prędko w błoto” Ch 367. Słowniki nie notują.

respons 'odpowiedź': „Z Brześcia z **responsem** przyjechał kozak” Ch 102, „...nas zatrzymano z **responsem**” 194. Cn notuje, SPas poświadcza,

SL brak. SWil bez przykładów, SW jako *rzadko używane*, SJP – *dawne*, KartXVII; zob. też u Poczobuta (Smol 187) i komediopisarzy oświeceniowych (WęgKom 135). W omawianym okresie zapewne forma powszechna, bowiem w samych tylko pamiętnikach zanotowano ponad 150 użyć (RybRzecz 83).

rezolucyja 'stanowcza odpowiedź', też 'odwilż' (łac. *resolutio* 'rozwiązanie, rozluźnienie'): w zn. 1.: „...posły do króla z ostatnią **rezolucyją** i wypowiedzeniem służby posłali” SM 170; w zn. 2.: „...wszystkie **rezolucyją** wezbrały wody” Ch 331, „...za następującą **rezolucyją** ustępowała pora wojenna” Ch 458, „Z rana trochę przymarzło, potem znowu **rezolucyja**” Ch 227. W znaczeniu 'stanowcza odpowiedź' notują Cn, SPas, SL, SWil i SW, SJP jako *przestarzałe*; zob. też u Sapięhy (Smol 187) i w innych XVII-wiecznych pamiętnikach (RybRzecz 84). W znaczeniu 2. poświadczają jedynie SPas i SW z uwagą *staropolskie*; por. też uwagę W. Kupszewskiego w artykule o słownictwie meteorologicznym³⁵.

rezolut 'człowiek szybki w działaniu, umiejący sobie poradzić w każdej sytuacji, odważny' (łac. *resolutus* 'rozwiązany'): „Rada starszych naszych lada jaka, nie byli **rezoluci**” SM 154. Cn odsyła do **odważny**, SPas poświadcza, SL z jednym przykładem z Twardowskiego, SWil notuje, też SW, SJP z uwagą *przestarzałe* i przykładami z Chodźki i Sienkiewicza; zob. też u Chrościńskiego (Siekier 249).

rezolute 'odważnie' (łac. *resolutus* 'nieokiełznany, rozpustny, hulawczy'): „Moskwa tak **rezolute** wpadła do szeregów naszych” SM 158. Cn notuje tylko **rezolut** 'odważny', SPas brak, SL i SWil **rezolutny**, SW **rezolutnie**, SJP nie notuje.

rezolwować się 'zdecydować się' (łac. *resolvere* 'rozwiązać, przeciąć', też 'rozwikłać, wyjaśnić'): „...i tak **rezolwowaliśmy się** łamać te klejnoty między siebie” SM 195, „O tym odchodzeniu naszym na czatę Moskwa w ostrożku z Wołwem najmniej nie wiedział i ledwo **się** byliby nie **rezolwowali** na obóz, jakoż sami powiadali potem, by mieli pewną wiadomość odejścia naszego” SM 132. Cn z uwagą: *Myxobarbari dicunt*, SPas brak, SL bez cytatu, SWil 'skłaniać się do czegoś', SW w stronie zwrotnej jako *gwarowe* z przykładami z Chodźki, SJP z uwagą *dawne*, KartXVII; zob. też u Jabłonowskiego (Zieniuk 129).

rezydent 'przedstawiciel lub agent magnata' (łac. *residens* 'osiedlający się'): „Substytut wojskowy nocował w Grodnie na przedmieściu w Łabnie insi panowie **rezydenci**” Ch 372. Cn brak, SPas notuje, SL w tym znaczeniu, też SWil i SW, SJP jako *historyczne*.

roborować 'zatwierdzać akt' (łac. *roborare* 'wzmocniać'): „...ksiądz biskup wileński ujął w Szadowie wojsko lewego skrzydła juramento **roborowawszy** od wojska jako imieniem Króla JM w zapłacie należnej” Ch

402. Cn i SPas nie potwierdzają, SL, SWil, SW jako *rzadko używane*, SJP z informacją *dawne* z Sienkiewicza.

salwować 'ratować' (łac. *salvare*): „**Salwował** sesyją pan marszałek” Ch 537. Cn brak, SPas poświadcza, SL, SWil i SW; SJP jako *dawne*, KartXVII.

sekwestr 'zajęcie majątku w celu zapewnienia realizacji dochodzonego roszczenia' (łac. *sequestrum* 'depozyt', także 'rozejmca'): „...wojsko wszystkie od **sekwestru** uwalnia” Ch 382. Cn potwierdza, SPas nie notuje, SL bez przykładu, SWil, SW, KartXVII; por. też w pracy H. Rybickiej (RybRzecz 86).

sentencyja 'wyrok instancji wyższej' (łac. *sententia* 'mniemanie, pogląd'): „Nim przyszło do **sentencyi** proposita czytano” Ch 457. Cn, SPas, SL w tym znaczeniu z przykładem z Krasickiego, SWil, SW, SJP jako *dawne*, KartXVII.

skrypt 'dokument, list' (łac. *scriptum* 'to, co jest napisane'): „Pan Komar powrócił z rana do Moskwy z Krasnego, przywiózł **skrypt**” Ch 492. Cn, SPas, SL, SWil, SW; SJP jako *historyczne*; zob. też u Sapiehy (Smol 188).

solicytować 'molestować, prosić' (łac. *sollicitare* 'namawiać, kusić'): „...pp. senatorowie **solicytują** o sejm” SM 192. Mimo iż wyraz znany był już od XVI wieku (zob. SIXVI) i dość powszechny w wieku XVII, Cn pominął go uznając zapewne ów latynizm za zbędny w polszczyźnie barbarzyń. Czasownik **solicytować** notuje dopiero SW opatrując komentarzem *rzadko używane*, potem SJP jako *dawne*, poświadcza KartXVII; zob. też w XVII wieku u Gdacjusza (Bor 88), także na przełomie XVII i XVIII wieku u Sapiehy (Smol 188) i Chrościńskiego (Siekier 289).

statura 'postać', też 'wielkość, wzrost' (łac. *statura*): „Kowalski, co chorągiew nosił, acz był serca wielkiego, choć **postury** małej” SM 157. Cn i SPas nie notują, SL odsyła do **postać**, **postawa**, ts. SWil; SW jako *rzadko używane* z przykładem z Chodźki, SJP – *przestarzałe*, KartXVII.

submisja 'uległość' (łac. *submitio*): „Odpisali do Króla JM z wielką **submisją** dziękując za klemencyją” Ch 468, „Posłali posłów z **submisją** do Chowańskiego” BM 276. Potwierdza SPas; SL i SWil nie poświadczają, SW z uwagą *gwarowe*, KartXVII; zob. też u Sapiehy (Smol 188), Jabłonowskiego (Zieniuk 129) oraz u pamiętnikarzy XVII wieku (RybRzecz 88).

subordynować 'podburzać, namawiać' (łac. *subordinare*): „...naszych **subordynowali**, aby go przywodzili znowu do obowiązania przysięgą królewicowi” SM 165. Cn i SPas nie notują, SL 'nastrajac kogo' z Chrościńskiego, SWil, SW jako *rzadkie*, SJP – *przestarzałe*.

substancja 'majątek' (łac. *substantia* 'istota'): „...ostatnią **substancją** przedać, a dostatnio się ustroić” BM 259. Cn brak, SPas w tym znaczeniu,

SL, SWil, SW jako *gwarowe*, SJP – *dawne*; zob. też u Gdacjusza (Bor 190). Liczne poświadczenia u innych pamiętnikarzy tego okresu (RybRzecz 88).

substytut 'zastępca' (łac. *substitutus* 'przedstawiony'): „...**substytut** wojskowy nocował w Grodnie” Ch 372, „...posłałem Krzyżanowskiego do pana Kotowskiego **substytutą** z pisaniem” Ch 369. Cn i SL nie notują, poświadczają SPas, SWil i SW; SJP z informacją, że wyraz współcześnie używany jest w języku specjalistycznym; zob. też u Chrościńskiego (Siekier 282).

subsystencyja 'utrzymanie, wyżywienie' (łac. *subsistentia*): „...panowie komisarze koronni jadą do Mira dla **subsystencyj**” Ch 331. Cn, SPas i SWil nie notują, SL bez przykładu z odsyłaczem do **wyżywienie**, SW jako *rzadko używane*, SJP – *dawne*. H. Rybicka odnotowuje formę zaledwie 2 razy, co bez wątpienia świadczy o znikomej frekwencji wyrazu (RybRzecz 88).

sukurs 'pomoc, wsparcie, posiłki w bitwie, odsiecz' (łac. *sucursus*): „O **sukursie**, że nam idzie już wiedzieli” Ch 516. Cn brak, SPas poświadcza, SL odsyła do **positek**, SWil i SW jako *przestarzałe* i *dawne*, SJP jako *dawne*. Poświadczane u innych pamiętnikarzy XVII wieku (RybRzecz 88). Do dzisiaj żywe we frazeologizmie **iść komuś w sukurs**.

sumpt 'koszt' (łac. *sumptus*): „...sam nie może mieć **sumptu**” Ch 547. Cn nie potwierdza, SPas, SL odsyła do **koszt**, **nakład**, SWil, SW, SJP jako *przestarzałe*, dziś *książkowe*, KartXVII, też H. Rybicka (RybRzecz 88); zob. też u Sapiehy (Smol 189) i Chrościńskiego (Siekier 285). Dziś we frazeologizmie **zrobić coś własnym sumptem**.

supersedować 'poniechać' (łac. *supersedare*): „...mieli w nocy na nasze wojsko uderzyć wszystką potęgą, **supersedowali** a proposita” BM 240. Notuje SPas, też SW, ale z uwagą *staropolskie*; por. też u Poczobuta (Smol 189).

suplement 'zasilek, pomoc', tu 'posiłki wojskowe' (łac. *supplementum* 'uzupełnienie'): „Odeszli z **suplementem** nie rano” Ch 364, „**Suplement** chorągwie pana Lipnickiego stał we wsi” Ch 366. Cn nie notuje, SPas poświadcza, SWil, SW; SJP w innym znaczeniu, KartXVII, też H. Rybicka (RybRzecz 89); por. u Chrościńskiego 'zasilek, pomoc' (Siekier 315), a także w komediach oświeceniowych (WęgKom 141).

suplika 'uniżona prośba' (łac. *supplica*): „...kazał sobie o czołobitkę podać do Podrezowa, to jest **suplikę**” BM 284. Cn notuje z potępiającym komentarzem, SPas tylko **suplikować**, SL z Jabłonowskiego, SWil i SW; SJP jako *dawne* z przykładami z XVIII i XIX wieku, KartXVII; zob. też u Sapiehy (Smol 189).

suplikować 'kornie prosić' (łac. *supplicare*): „...ten **suplikował** od in-

nych trzech (...), żeby za Monasterewa i za Fon Bukowa onych odmienić” Ch 488. Znane od XVI wieku, poświadczane przez Cn, SPas, SL, SWil, SW jako *rzadkie*, SJP z uwagą *dawne*, KartXVII; zob. też u Sapiehy (Smol 189) i Jabłonowskiego (Zieniuk 130).

surogator 'zastępca w czasie wakatu na urzędzie starosty grodowego wyznaczany przez króla' (łac. *surrogator*): „...krzciłem córkę z panem **surogatozem** brańskim” Ch 404. Nie notuje tylko SPas; SJP jako *historyczne*, KartXVII, też H. Rybicka (RybRzecz 90). Z. Klemensiewicz uznaje ten wyraz za typowy dla XVII wieku³⁶.

suspicyja 'podejrzanie, posądzenie' (łac. *suspicio*): „A jeśliby co człowiek miał po łacinie mówić, to **suspicyja**, przecie się i w to musiało potrafić” BM 283. Cn i SPas notują, SL nie poświadcza, SWil, SW jako *rzadko używane* z jednym przykładem bez podawania znaczenia; zob. też u Gdajusza (Bor 190), a także u komediopisarzy oświeceniowych (Węg-Kom 141) i w pamiętnikach XVII wieku (RybRzecz 90).

teatrum – tu 'podwyższenie, scena' (łac. *theatrum* z gr. *theaton*): „...**teatrum** było zbudowane, na które wszedłszy oprawcy pod ręce na zad związane podsadzili dymnicę” SM 218. Cn, SWil i SL nie notują, SW jako *rzadko używane* z odsyłaczem do **teatr**, SJP z uwagą *dawne*.

tentować 'próbować, namawiać' (łac. *tentare* 'próbować, usiłować, doświadczać'): „...wczora z niczym pana podsędką odprawili, **tentowali**, żeby jako armistycium na nogach postawić” Ch 532. Cn z potępiającym komentarzem, SPas poświadcza, SL w tym znaczeniu, SWil i SW notują, SJP jako *przestarzałe* z cytatami z XIX wieku, KartXVII; por. też u Sapiehy (Smol 190) i u komediopisarzy oświeceniowych (WęgKom 143).

tranzakcyja 'rozprawa wojenna' (łac. *transactio* 'spełnienie, koniec czegoś'): „...miał nam dać relacją dostateczną (...) o tej **tranzakcyjej**” Ch 493, „List od pana starosty (...), w którym opisuje **tranzakcyją**, jako Skierkę zniesiono i samego ścięto” Ch 515. Cn i SL w innym znaczeniu, SWil i SW 'wyprawa wojenna' jako *przestarzałe*, SJP brak. H. Rybicka notuje formę **transakcyja** (RybRzecz 91).

trutynować 'rozważać, roztrząsać' (łac. *trutinare*): „Po południu znowuśmy zasiadali **trutynując** punkta powtórnie od wojska podane” Ch 381. Cn i SPas nie notują, SL z jednym przykładem z XVIII wieku, SWil, SW, KartXVII, SGP poświadcza z południowej Małopolski oraz kresów południowo-wschodnich; zob. też u Chrościńskiego (Siekier 294), a w XIX wieku jeszcze u Chodźki (Tur 78) oraz filomatów (Kurz I 158). W pierwszej połowie XX wieku forma utrzymuje się nadal w polszczyźnie lwowskiej³⁷.

turbować 'niepokoić' (łac. *turbare*): „...flata mię **turbowały**” Ch 391. Cn, SPas, SL, SWil i SW, SJP jako *przestarzałe*, SGP z południowej Ma-

łopolski i kresów południowo-wschodnich; też KartXVII. Forma została poświadczona u innych pisarzy tego okresu (Bor 190).

uniwersał 'królewski list powszechny' (łac. *universalis* 'ogólny, powszechny'): „List od pana Niedziałkowskiego oddano i kopiją **uniwersału**” Ch 357, „Z tymi się nasi porozumiewali, abyśmy bezpieczniej zasług dojść mogli i potężniej przeciwko tym **uniwersalom** być mogli” SM 180. Cn brak, SPas tylko w l.mn., SL, SWil, SW w l.p., SJP jako *historyczne*, KartXVII, też H. Rybicka z licznymi poświadczeniami (RybRzecz 91).

wakancyja 'czas sześciu tygodni wolny od posiedzeń'³⁸ (łac. *vacatio* 'uwolnienie, zwolnienie'): „**Wakancyje** przez województwa deklarowano” Ch 535, „W senacie wota skończyły się, potem o **wakancyje** upominaliśmy się” Ch 535. W tym znaczeniu tylko SW.

woluntariusz 'ochotnik w wojsku' (łac. *voluntarius* 'dobrowolny'): „Czarniewski **woluntariusz** we czterech tysięcy przeprowił się przez Dźwinę” Ch 510. Cn notuje **woluntariuszowe żołnierze**, SPas **wolontarz**, **wolontarz**, SL, SWil i SW w tym znaczeniu, SJP jako *dawne*, KartXVII.

wotum 'głosowanie' (łac. *votum* 'życzenie, żądanie, obietnica'): „...**wota** senatorskie odprawowały się” Ch 534. Cn potwierdza, SPas notuje, SL 'głos, kreska, zdanie w radzie', SWil i SW, SJP już jako *dawne* z uwagą, że wyraz ten występował zazwyczaj w l.mn., KartXVII; zob. też u Gdajusza w znaczeniu 'przyrzeczenie' (Bor 190).

2.2. Zapożyczenia wschodniosłowiańskie

Wśród zapożyczeń z języków wschodniosłowiańskich omówione zostaną również takie formy leksykalne, które do polszczyzny dostały się przez medium języków ruskich. Pożyczki pośrednie to głównie orientalizmy, przede wszystkim formy turecko-tatarskie. Sposób przejmowania wyrazów orientalnych może dziś budzić sporo wątpliwości, choć wydaje się prawdopodobne, że nazwy godności tureckich, jak **aga**, **basza**, **sułtan** itp. przejęliśmy bezpośrednio z Turcji, zaś nazwy materiałów, ubiorów, broni, koni itp. przenikły do nas poprzez Ukrainę (MinWyr 8).

Nie wprowadzono tu szczegółowego podziału na zapożyczenia białoruskie, ukraińskie i rosyjskie, bowiem bliskie pokrewieństwo tych języków sprawiło, iż wiele form zachowało identyczne lub zbliżone brzmienie w różnych językach wschodniosłowiańskich. Wskazanie bezpośredniego źródła zapożyczającego jest w tej sytuacji utrudnione, niekiedy nawet niemożliwe³⁹.

bachmat 'koń tatarski o niskich nogach' (jest to wyraz tatarski, który za pośrednictwem ukraińskiego **bachmat** wszedł do polszczyzny – MinWyr 14): „Przyprowadził koni 3: kasztanowatego romaka, srokatego **bachmata**

i parepę gniadego” Ch 120. Wyraz związany niemalże wyłącznie z pograniczem polsko-ruskim. Świadczy o tym choćby uwaga u Cn: *caballus Maschovitius et Scytius*. Notuje też SPas, potem SL, SWil i SW bez cytatów, SJP brak, KartXVII głównie u pisarzy kresowych.

bajdak 'rodzaj łodzi' (ukr., ros. *bajdak*): „...jechał *bajdakiem*” BM 232. SłXVI brak, SL i SW z tym samym przykładem z Twardowskiego, SWil z Goszczyńskiego; por. też u Sapiehy (Smol 149), a w XIX wieku u Syrokomli (Tryp II 109).

belhotać 'mówić niewyraźnie': „...miasto przysięgi pacierz sobie mówili albo *belhotali* tylko” BM 280. Słowniki notują wyłącznie **belkotać**, formy z **-h-** pojawiającej się bez wątpienia pod wpływem ruskim nie potwierdzają.

blahy 'mizerny, lichy' (błrus. *blahij*, ukr. *blahyj* 'nędzny, słaby', choć Z. Klemensiewicz uznaje ten wyraz za czechizm⁴²). Za ruskim pochodzeniem omawianej formy przemawia jednak brak wyrazu w staropolszczyźnie oraz na pograniczu polsko-czesko-słowackim w notowanym wyżej znaczeniu, przy równoczesnym jego występowaniu w pasie pld.-wsch; zob. MinWyr 25): „Niewczesny nocleg, bo i omal i *blahego* budynku w półborze” Ch 449. Nie ma u Cn i Paska; SL, SWil i SW w tym znaczeniu, SJP 'nie mający istotnego znaczenia'. Utrzymywanie się omawianej formy w podanym wyżej znaczeniu na kresach jeszcze w XIX wieku jest archaizmem semantycznym (KurzWil 335).

bojar 'szlachcic zagrodowy na Litwie, Rusi', też 'wielki pan, magnat' (rus. *bojarin*, prawdopodobnie ze starotureckiego⁴¹): „Oni zatem z *bojary* porozumiewać się i zgodziwszy z sobą, pozwolili z kaźni carskiej ze dwie ćwierci wojsku dać fantami” SM 165. Cn nie notuje, SPas potwierdza, SL z licznymi cytatami od XVI do końca XVIII wieku, SWil, SW; SJP jako *historyczne*; por. u Poczobuta i Sapiehy (Smol 149), też u Zimorowców i Biernata z Lublina (Hrab 17, 98, 128). Bez wątplenia wyraz o charakterze regionalnym (KurzWil 336). Wyjątkowo w pamiętniku SM spotykamy formę żeńską: „Koni u najmożniejszej *bojarki* para w tej kolimadze” 142.

bojarzyn 'szlachcic bądź magnat na Litwie' (rus. *bojarin*): „...jam stał w dworku *bojarzyna* Oleksieja Tołbyzowa” Ch 447. Cn potwierdza, podobnie SPas; SWil, SW i SJP z kwalifikatorem *dawne* bądź *historyczne*. Znane polszczyźnie wileńskiej (KurzWil 336).

Obydwa wyrazy przejęła polszczyzna jeszcze w XVI wieku. Są to, jak twierdzi T. Minikowska, niewątpliwe rutenizmy, choć ich źródłem są języki orientalne (por. MinWyr 26-28, zob. też: SES, SEB). „W nowszych słownikach etymologicznych języka rosyjskiego przeważa natomiast pogląd, że *bojarin* jest ogólnosłowiańskim derywatem od psł. **bojъ*. (...) Tłumaczyłoby to pojawienie się pierwszego wyrazu pol. w Kaz. gn., a po-

nadto zrozumiała stałaby się obecność słowa *bojarz* 'bojownik' na Kaszubach” (MinWyr 28).

ciwun 'ekonom lub podstarości w dobrach szlacheckich' lub 'dostojnik na Żmudzi' (rus. *tiwon*, ukr. *tywon*, błrus. *ciwun*): „Był pan *ciwun* wileński u mnie” Ch 122. Zbyt wąski kontekst nie pozwala na jednoznaczne określenie znaczenia występującego w tekście. Cn nie notuje, SPas potwierdza formę *tywon* w znaczeniu 'karbowy', 'włodarz', SL *ciwun*, *tywuń* z licznymi cytatami, SWil *ciwun* i *tywun* 'podekonom czuwający nad pańszczyźnianymi robotnikami', SW 'włodarz, podstarości, rządca, gumieny, karbowy, dozorca robót', SJP; także u Poczobuta i Sapiehy (Smol 150), a w XIX wieku u filomatów i filaretów (Kurz I 134). Historycy podają, że nazwa *ciwun* 'naczelnik wsi' występowała we wsiach osadzanych na prawie ruskim⁴². Notowane w innych tekstach z Wileńszczyzny (KurzWil 343).

czernica 'zakonnica obrządku wschodniego' (ros. *černica*, ukr. *černyca*): „Dobra te są bogate należące *czernicom* do Monastera” Ch 447. Cn w tym znaczeniu nie notuje, SPas jedynie *czerniec*, SL potwierdza, SWil bez przykładów, SW z kwalifikatorem *gwarowe*, SJP jako *dawne*, dziś *gwarowe*. Rzeczownik ten, częstszy zapewne na kresach, niż w innych regionach kraju, znany jest polszczyźnie już od XVI wieku. Odnotowuje to zresztą SłXVI z przykładami ze Strykowskiego i Skargi, którzy mogli zetknąć się z zapożyczeniami na gruncie literatury staroruskiej (MinWyr 41); por. też u Zimorowica (Hrab 115). Na Wileńszczyźnie również w znaczeniu 'czarna jagoda' (KurzWil 345).

czernic 'zakonnik obrządku wschodniego, nazwany tak od czarnego koloru habitu': „Szlachta po klasztorach (...) u *czerniców* i czernic siedziała” BM 281. Cn i SPas notują, SL z cytatami z Bielskiego i Kromskiego; SWil potwierdza, SW jako *gwarowe*, SJP – *dawne*, dziś *gwarowe*, KartXVII; por. w polszczyźnie XVI-wiecznej (MinWyr 41).

derewnia 'wieś' (ros. *dieriewnia*, ukr. *derewnia*): „Nocleg w *derewni* Solinia” Ch 446, „...dla sian albo słomy na *derewnie* z stolice” SM 154. SStp nie poświadcza, dopiero w XVI wieku u Kmity (SłXVI), Cn poświadcza, odsyła do *drewianka*, SPas brak, SL notuje bez przykładu, odsyła do *drewnia* z cytatem z Cn, Bohomolca, Zimorowica i Kochanowskiego; SWil potwierdza, SW jako *staropolskie*, SJP nie notuje, KartXVII. T. Minikowska wskazuje na znaczną popularność wyrazu u autorów XVI-wiecznych związanych z kresami południowo-wschodnimi (MinWyr 45). Znane polszczyźnie wileńskiej również w wiekach późniejszych (KurzWil 348).

diak 'śpiewak cerkiewny' albo 'pisarz kancelaryjny' (ros. *diak*, cerk. *dijakon*, z gr. *diakonos*): „Potkałem Iwana Iwanowicza *diaka*” Ch 164, „Po tym czołobitkę kazał przyjąć dumnemu swemu *diakowi*” SM 123. Cn nie notuje, SPas w znaczeniu 2., podobnie SL, SWil i SW; por. też u Zi-

morowica (Hrab 121, 133). Z. Kurzowa uznaje formę za regionalizm (KurzWil 348).

dohovor 'umowa' (ukr. *dohovor*): „Według *dohoworu* stanęli na terminie” Ch 511. Cn, SPas, SL, SWil i SW nie notują.

dzieło 'sprawa, robota' (ros. *dielo*): „...chcą zjechać się i rozmówić w dobrym *dziele*” Ch 502, „...nie miał praktyki w ryckim *dziele*” BM 270. Cn, SL, SWil i SW w tym znaczeniu; por. też u Słowackiego (Bol 134). Rusycyzm dość częsty na Wileńszczyźnie (KurzWil 467).

gorod 'miasto' (ros. *gorod*): „...z *gorodów* wybierali posłańców” SM 135. Słowniki ruskiej formy nie notują.

gramota 'list, dokument, przywilej carski' (ukr., błrus. *hramota*, ros. *gramota*): „...widział u Gąsiewskiego *gramoty* własnej ręki Lepunowej” SM 168. Cn nie notuje, też SPas, SL odsyła do *ramota*, SWil i SW potwierdzają, SJP jako *historyczne*. Wyraz ten pojawił się w polszczyźnie w XVI wieku i w takiej postaci został odnotowany przez SłXVI tylko jeden raz u Klonowica, choć badania S. Hrabca wskazują na znaczne rozpowszechnienie tego terminu (Hrab 67, 75). W tekstach staroruskich wyraz należy do najczęściej notowanych (MinWyr 53).

halas 'wrzawa', też 'zamieszanie, kłopot', tu może również 'nieporozumienie' (ukr., błrus. *halas*): „Wojsko nasze tamże się ściągnęło, koło wojskowe pierwsze, *halas* z piechotą i insze różne” Ch 97, „...miałem *halas* z wdową” Ch 358. Poświadczą już SłXVI, także Cn, SPas, SL, SWil, SW potwierdzają w tym znaczeniu, SJP wyłącznie jako 'nieskoordynowane głośne dźwięki'. Brak słowa w SStp wskazuje raczej na pożyczkę XVI-wieczną, a geografia wyrazu sprzyja teorii o małoruskim pochodzeniu (MinWyr 54).

hołysz 'golec, obdartus' (ukr. *hołyś*): „...rybaka musiałem wziąć do siebie jako *hołysza*” BM 266. SłXVI brak, Cn i SPas nie znają, SL z przykładami z Krasickiego i Trembeckiego, SWil bez przykładów, SW cytuje Sienkiewicza i Syrokomlę. Formę notuje też K. Siekierska u Chrościńskiego uznając ją za formację utworzoną formantem *-ysz*. Brak dostatecznych poświadczeń wyrazu w źródłach leksykalnych skłania badaczkę do następującego wniosku: „...przykłady z Chrościńskiego są najwcześniejszym zaświadczeniem tej formacji” (Siekier 14). Ponieważ pamiętnik Maskiewicza „początek swój bierze od roku 1643 w lata po sobie następujące”⁴³, też K. Siekierskiej można zweryfikować.

horod 'gród, miasto' (ukr. *horod*): „...pozwalając na armistitium (...) bez ustąpienia *horodu*” Ch 524. Wyraz ten, przejęty przez polszczyznę w nie zmienionej postaci fonetycznej z zachowaniem ruskiego *h-* i typowego dla języków wschodniosłowiańskich pełnogłosu, został zanotowany jedynie w pismach pisarzy kresowych. Cn i SPas nie znają słowa, SL

notuje z komentarzem: „właściwie ruskie, po naszymu *gród*”, SWil odsyła do *gród*, SW jako *gwarowe*, SJP – dawne *regionalne*. Forma znana i używana na Wileńszczyźnie (KurzWil 362).

hospodar 'tytuł władców mołdawsko-wołoskich', rzadziej 'władca, pan' (ukr. *hospodar*): „...*hospodarem* i tego chciał hetman uczynić i wsadzić na *hospodarstwo* wołoskie” SM 211. Cn nie notuje, SPas, SL z gwiazdką, SWil w znaczeniu 'gospodarz', KartXVII u Zimorowica. Forma o charakterze kresowym (Hrab 57-8), odznaczająca się dużą frekwencją w polszczyźnie XVI-wiecznej w znaczeniu 'panujący w Mołdawii i na Wołoszczyźnie' (MinWyr 57). T. Lizisowa wskazuje na możliwość wpływu białoruskiego⁴⁴.

hospodarstwo 'państwo rządzone przez hospodara' (ukr. *hospodarstwo*). Cn nie notuje, SL, SWil i SW poświadczają; zob. też w pracy T. Minikowskiej o wyrazach ukraińskich w polszczyźnie literackiej XVI wieku (MinWyr 58).

hramota 'pismo lub przywilej carski, pełnomocnictwo' (ukr., błrus. *hramota*, ze źródła greckiego): „Przyjechało dwóch rajtarów z *hramotą* od Moskwy” Ch 513, „...do wojewody *hramoty* od cara jegomości przywiózł” SM 145. Cn brak, SPas również nie notuje, SL odsyła do *ramota*, SWil nie potwierdza, SW 'pełnomocnictwo'; zob. też u innych pisarzy kresowych XVI i XVII wieku (Hrab 67) oraz u filomatów i filaretów (Kurz I 140).

hrubij 'nieokrzesany', tu również 'gęsty, ciemny' (ukr. *hrubyj*; jest to oczywisty rutenizm ze względu na nagłosowe *h-*, choć gdzie indziej będzie ten wyraz czechizmem lub słowacyzmem⁴⁵): „Moskwin *hruby* do niczego się pociągnąć nie dał” SM 161, „Z rana trochę *hrubych* obłoków” Ch 254. Cn, SL bez przykładu, odsyła do *gruby*, SWil i SJP (z uwagą *dawne*) notują tylko formę z *g-* w znaczeniu pierwszym. Forma z nagłosowym *h-* pojawiła się w SłXVI, choć przykłady tam zanotowane świadczą wyraźnie o regionalnym zasięgu wyrazu⁴⁶.

hulajgrad też **hulajhorod** 'rodzaj ruchomego szańca' (ukr. *hulajhorod*): „Potkał pan Struś Proszowieckiego (...), który *hulajgradami* szedł, to jest na saniach wielkich wrota na kołowrocie stały” SM 156, „...*hulajhorody* porobili” BM 268. SłXVI, Cn, SL i SWil nie notują, SPas *hulajgorod*, SW *hulajgrody* jako *mało używane*, SJP – *historyczne* z cytatem z Sienkiewicza; SzSł 32.

kabak 'karczma' (ros. *kabak*, prawdopodobnie z języków turecko-tatarskich): „...i przetoż karczem (według ich nazwiska *kabaków*) ani piw, ani gorzałek na przedaj nie masz po wszystkiej Moskwie” SM 145. SłXVI, Cn i SPas nie notują, SL z gwiazdką i komentarzem: „tak się w Moskwie nazywają karczmy, w których szynk trunków na skarb pu-

bliczny idzie”, SWil i SW poświadczają, SJP jako *dawne*, SGP przytacza materiał z kresów (Podola, Litwy i Wołynia); por. też uwagę w SEB o przypadkowej zbieżności brzmieniowej wyrazu ruskiego *kabak* i niem. *kabacke, kabache* 'rudera'. Formę poświadczą Z. Kurzowa (KurzWil 365).

kołymaga 'kolasa, wóz' (ukr., biał. *kołymaha*): „Tedy w *kołymadze* jedzie” SM 142, „Koni u najmożniejszej bojarki para w tej *kolimadze*” SM 142. SłXVI *kolimaga*, SL, SWil, SW (jako *gwarowe*) rejestrują znany polszczyźnie już od XV wieku, poświadczony między innymi przez Mączyńskiego, rzeczownik *kolimaga* 'wóz pakowny z budą'. SWil notuje formę *kałamacha, kałamaszka*, ale jako *nieużywane*. SES notuje tylko *kałamaszka*, podając, że w XIX wieku jest to już prowincjonalizm litewski. SEB wskazuje na rodowód białoruski bądź litewski, na pewno nie polski. Jest to prawdopodobnie złożenie oparte na rzeczownikach: *koło* i ukr. *maża* 'wóz'. T. Minikowska nie poświadczą. Na Wileńszczyźnie, w okolicach Augustowa i Białej Podlaskiej nazwa używana była jeszcze w dwudziestoleciu międzywojennym (KurzWil 367).

karahuł 'warta' (ukr. *karahuł*): „...tamże go obnażyli ze wszystkiego, a co miał pobrawszy za wartę i według ich mowy za *karahuł* oddano” BM 278. Słowniki nie znają słowa. Nie poświadczą również T. Minikowska. Tu obcojęzyczny cytat, wprowadzony chyba w celach stylistycznych.

każma 'skarbiec' (wyraz dotarł do polszczyzny przez medium języków ruskich; pierwotnym źródłem *każmy* są języki tureckie: krym., tat., osmań. *chazma*; por. MinWyr 69): „...com miał z sobą ochędostwa i szat, nicem nie wywiózł, a com był kupił trochę, a insze z *każmy* wziął w karmowych pieniądzech” SM 150-160. Notuje tylko SłXVI z jednym przykładem. SL poświadczą wyłącznie *każń* w znaczeniu 'sekretne schowanie' ze wskazaniem na ruskie *kazna* 'kasa, skarbiec'. Linde cytuje Morsztyna i Twardowskiego, np.: „Klejnoty z carskiej starożytnej *każni* pobrano”. *Każń* w tym samym znaczeniu i z tym samym przykładem podaje też SWil. SJP nie notuje, SEB potwierdza formę *kazna* z uwagą, że jest to „pamiętka po rządach rosyjskich”. Zapewne jest to wyraz mało znany polszczyźnie nie tylko ogólnej, ale nawet kresowej, o czym zdaje się przekonywać sposób odnotowania wyrazu w źródłach leksykalnych. Formę jako naganną notuje Karłowicz (KariPodr 45).

kitajka 'jedwabisty materiał' (nazwa pochodzi ze strus. *Kitaj* 'Chiny'; do języków ruskich dotarła za pośrednictwem tur.-tat. *Kytai* 'ts.' z chińskiego *Kitan* 'nazwa szczepu tangursko-mandżurskiego, który w wieku X zawojował północne Chiny; por. MinWyr 64): „...pogrzebiono go w trumeczce *kitajką* białą obitej” Ch 198. Notuje już SStp po raz pierwszy z przykładem z 1464 r., potem również SłXVI. Poświadczają Cn, SL, SWil, też SW, ale jako *staropolskie*, SJP – *dawne*. Jak wykazują

cytowane przez słowniki źródła, forma utrzymywała się głównie u pisarzy kresowych; KartXVII.

knut 'bat, kańczug' (omawiany wyraz pochodzi co prawda ze staroskandynawskiego *knuter* 'guz, zgrubienie, węzeł', ale po całej Europie rozszedł się on za pośrednictwem strus. *knut*. T. Minikowska powołując się na Bielskiego stwierdza, że już w XVI wieku zdawano sobie sprawę z pochodzenia moskiewskiego i desygnatu, i nazwy; por. MinWyr 78): „I tak ci go *knutami* po ulicach *knucono*” SM 138. Cn notuje, SPas nie potwierdza, SL jako *rzadko używane*, SWil, SW bez przykładu, SJP – *dawne*; por. też u Słowackiego (Bol 54); SzSł 40.

kos 'obóz tatarski' (tur. *koş* 'obóz, wojsko'; do polszczyzny wyraz wszedł za pośrednictwem ukraińskim⁴⁷): „Trwoga od *kosa* tatarskiego, który ciągnął spod Bielska za Bóg” Ch 102. Słowniki notują w tym znaczeniu wyłącznie *kosz*.

kostyra 'szalbierz, szuler' (ros. *kostyr*, ukr. *kostyr*): „Pacholik mój Bąblewski, niecnota i *kostyra*” SM 205. Cn, SWil i SW tylko *kostera*, SL *kostera* i *kostyra*, SPas i SJP nie notują. SES notuje od XV wieku (jeszcze bez przejścia *-yr-* w *-er-*) z informacją: „w XVII wieku 'namiętny gracz w kości, później też w karty’”; B. Smolińska notuje u Poczobuta i Sapiehy, ale wśród formacji rodzimych (Smol 132).

kosz 'obóz tatarski' (tur.-tat. *koş*, ale pośrednictwo ukr. *kiş* jest tutaj pewne; por. MinWyr 78, też SES): „Tatarowie odjachali do *kosza* swojego” Ch 101. Notuje już SłXVI, słowniki w znaczeniu 'obóz', 'obóz kozacki', najczęściej jednak 'obóz tatarski', SJP z uwagą *historyczne*. Wyraz znany polszczyźnie kresowej już w XVI wieku (Hrab 130); SzSł 40.

kotara lub *kotar* 'namiot, chatka pilśniowa' (tur., tat. *koṭyr, kotar, kotarha* za pośrednictwem ukr. *kotara*): „...sam Król JM w *kotarze* nocował” Ch 464. SłXVI *kotarha, kotarza*, Cn potwierdza, SPas brak, SL, SWil, SW już jako *staropolskie*, KartXVII; por. też u Zimorowica (Hrab 130).

kotarba 'pilśniowy namiot tatarski' (tur.-tat. *koṭyr, kotar* za pośrednictwem ukr. *kotara*): „...głupie bestyjki to pod wóz, to w szałasie i *kotarby* się kryły” BM 236. SłXVI brak, inne słowniki notują *kotarcha* bądź *kotarha*; por. też *kotarha* u Zimorowica (Hrab 141).

kozak 'lekkobrojni żołnierz tatarski' (tur.-tat. *kozak* 'człowiek wolny', też 'koczownik, włóczęga'; wyraz przejęty przez polszczyznę za pośrednictwem ukr. *kozak* 'mieszkaniec dawnej Ukrainy, żołnierz lekkiej jazdy' por. MinWyr 80): „Odprawiłem *kozaka* do pana starosty” Ch 130. Cn, SPas, SL z licznymi cytatami, SWil, SW, SJP jako *dawne*, KartXVII; zob. też u Reja, Orzechowskiego, Sz. Zimorowica 98 i B. Zimorowica (Hrab 41, 52, 98, 131); SzSł 40.

kuczyć 'dokuczać' (ros. *кучат'*): „...**kuczyłem** wojewodzie o konie” Ch 311, „...całą noc **kuczac** nic uczynić nie mogli, aleśmy nade dniem ustąpili” BM 249. SłXVI, Cn i SPas nie notują, SL i SES w znaczeniu 'kucac', SWil potwierdza, SW 'przykrzyć, doskwierać' jako *gwarowe* z cytatem z Sienkiewicza, SJP – *dawne*; zob. też u Poczobuta i Sapiehy (Smol 152), a w wieku XIX jeszcze u filomatów i filaretów (Kurz I 143).

liszni 'lichy, byle jaki' (błrus. *lišni*, ukr. *łyśnij*): „...lud **liszni** i puszek prowadzili” Ch 492. SłXVI brak, potem notuje tylko SW w znaczeniu 'zbędny' jako *gwarowe* z jednym cytatem z Chodźki: „Na co mi ta praca **liszna** się przyda”. SGP cytuje teksty *gwarowe* z Wileńszczyzny i Łopatowszczyzny. Forma ma poświadczenia w literaturze z kresów północno-wschodnich (KurzWil 384), choć zdaniem J. Karłowicza mówiący po polsku przymiotnika **liszni** powinien unikać (KarlPodr 49).

łyżnik 'żołnierz z łyżwami śniegowymi na nogach' (ros., błrus. *łyжник*, ukr. *łyжык*): „...śniegi okrutne na wielkiej przeszkodzie nam były, żeśmy **łyżnikom** nie mogli nic radzić” SM 177. SłXVI, Cn, SPas i SL nie notują, SWil w innym znaczeniu, SW jako *staropolskie*. Jest to niewątpliwym rutenizm. SES notuje formę z pamiętnika Sapiehy w znaczeniu 'narciarz', odsyła do **łyżwiarz**, zapewne od **łyże** 'krótkie narty do chodzenia po śniegu'. Do dzisiaj **łyże** w znaczeniu 'łyżew' zachowały się w niektórych *gwarach*, np. w okolicach Ostródy i Olsztyna, też w okolicach Płocka, sporadycznie na Kaszubszczyźnie i północnym Kociewiu (SGP, SES).

mietielica 'zamięć' (ros. *mietielica*): „...aleśmy w srogi wiatr i **mietielicą** błądzili po polu” SM 226. SłXVI, Cn i SPas nie notują, SL wywodzi formę od czasownika **miotać**, SWil jako *prowinjonalne*, SW i SJP – *gwarowe*. Wyraz był znany dawnej polszczyźnie regionalnej (KupiszMet 90), a jego poświadczenie znajdujemy już u Troca. Por. też w polszczyźnie wileńskiej (KurzWil 387).

mir 'pospólstwo, wspólnota grodowa, gmina występująca u Słowian wschodnich' (cerk. *mir*): „...bo tam siła **mir** może” SM 145. SłXVI, Cn, SL wyłącznie w znaczeniu 'przymierze, pokój', SW potwierdza z kwalifikatorem *staropolskie*, SJP – *historyczne* jako 'zgromadzenie gminne'. **Mir** w znaczeniu podanym wyżej pojawia się w tekstach dotyczących głównie społeczności ruskiej. A. Brückner komentuje to w następujący sposób: „Już w cerkiewnym ma obce nam znaczenie świata (Ruś dzieli na piśmie zupełnie dowolnie dwoma różnymi znakami: **mir** 'pokój', **mir** 'świat, gmina wiejska'), bo świat i gmina obejmowały tylko tych, co **mirem**, tj. **pokojem** żyli” (SEB).

mokroć 'drobny deszcz' (błrus. *mokrot'*): „W nocy śniegu przypało, z południa odwilgło i **mokroć** padała drobna” Ch 190. SłXVI nie notuje, Cn tylko **mokrość**, SPas brak, SL i SWil **mokrość** bez cytatu, SW z uwaga

gwarowe i odsyłaczem do **mokradło** oraz **mokro**, SGP **mokroć** wyłącznie z przykładami z Litwy. W. Kupiszewski w pracy o słownictwie meteorologicznym w historii i dialektach języka polskiego formy nie poświadcza.

monastyr 'klasztor w kościele wschodnim' (ros. *монастырь*, ukr. *монастыр*): „...biorąc **monastyr** Moskwa i ich wzięli” SM 165. Słowniki znaczenie potwierdzają. Notuje już SSłp z początku wieku XV, a SJP poświadcza z uwagą *przestarzałe*, KartXVII; zob. też u Zimorowica (Hrab 115) i w polszczyźnie literackiej XVI wieku (MinWyr 91).

nachodzić 'znaleźć' (ros. *находить*): „Tuśmy całe pustki zastali, że i słomy dla koni nie było, **nachodzili** jednak po trosze zboża” Ch 445. SłXVI, Cn, SPas, SL i SW w innym znaczeniu, SJP z kwalifikatorem *dawne* i przykładem z Mickiewicza; KartXVII u pisarzy kresowych.

naczalny 'główny, najważniejszy' (ros. *начальный*): „...pod Smoleńskiem nasi zmieśli część wojska, piechoty 2000 **naczalnej** carskiej i jazdy szmat zarwali” Ch 258. Ruskiej formy słowniki nie poświadczają. SL notuje co prawda obok rzeczownika **naczelnik** również formę **naczalnik**, ale z gwiazdką.

nahajka 'skórzany, pleciony bicz' (ukr. *нагайка*): „...rzucę jakąś **nahajkę** na stół, która jakoś uderzyła w strożyk pistoletowy” BM 255. Cn i SPas potwierdzają, SL z cytatem z Bielskiego, SWil, SW cytuje Sienkiewicza, SJP jako *dawne*, KartXVII; zob. też u Sz. Szymonowica (Hrab 86).

nakażny 'nakazany', tu 'nominowany przez rząd Rzeczypospolitej ataman, hetman kozacki' (ros. *наказный*): „We wsi Rykowie pod tąż wsią kozacy taborem stanęli z Haneńkiem na miejsce Bohuna hetmanem **nakażnym** podanym” Ch 465. SłXVI brak. Notuje dopiero SW w znaczeniu 'ataman' z cytatami z Moraczewskiego, Kraszewskiego i Pola; SJP w tym znaczeniu jako *historyczne*.

nużny 'biedny, nędzny', tu 'zmęczony' (ukr. *ну́жа*): „...w obozie Dołhorukiego wojsko **nużne** barzo i konie srodze” Ch 523. SłXVI, Cn i SPas nie notują, SL wskazuje na pochodzenie z czeskiego bądź ruskiego, SW jako *rzadkie* od **nużyć**, SWil jako *przestarzałe*, odsyła do **znużony**, SJP brak. SEB podaje, że formy **nuża**, **nużny** pojawiły się w polszczyźnie pod wpływem języków ruskich dopiero w wieku XVII u pisarzy kresowych; por. współczesne **znużony pracą**.

obiednia 'msza w kościele wschodnim' (ros. *обедня*, ukr. *обидня*⁴⁸): „...na każdy dzień sądzą z poranku, póki do cerkwi na wielką **obiednię** nie zadzwonią” SM 144. Cn nie notuje, SPas brak, SL z Zimorowica, Wujka, i Kochanowskiego, SWil 'msza w kościele greko-katolickim', SW jako *dawne*, SJP brak; u Zimorowica oboczne formy **obiednia** // **obidnia** (Hrab 115).

opończa 'obszerny płaszcz bez rękawów z kapturem noszony w XIV-XVIII wieku jako strój podróżny' (tur. *japundża*, do polszczyzny wyraz przedostał się głównie za pośrednictwem ruskim: ukr. *opanča*, biał. *apanča*; por. MinWyr 97): „...a **opończą** się odziewszy ledwo to i po mieście chodził” SM 184. Cn, SPas, SL, SWil i SW poświadczają, SJP jako *historyczne*, opowiada się za tureckim pochodzeniem wyrazu, KartXVII.

oprostać 'obronić', choć A. Sajkowski chyba błędnie 'z badać, zapytać'⁴⁹ (ukr. *oprostity*): „...najbolszy bojarzyn najchudszemu nic uczynić nie może, bo za pierwszą skargą mię car od niego **oprosta**” SM 146. Notuje tylko SW jako *staropolskie* z tym samym przykładem z Maskiewiczza. Wyraz bez wątpienia rzadki w polszczyźnie, nie poświadczony nawet w gwarach.

orda 'wojsko tatarskie' (tur. *ordu* 'wojsko', tat. *orda* 'obóz', do polszczyzny wyraz przedostał się przez Ukrainę; por. MinWyr 56): „Tatarowie w **ordzie** jeszcze byli” SM 218. Cn *horda*, SPas poświadczają, SL odsyła do *horda*, SWil, SW, SJP z uwagą *historyczne*, KartXVII; zob. też u Reja i Zimorowica (Hrab 40, 129); SzSł 60.

palub 'kryty wóz, buda' (ros. *paluba* 'pokład'): „**Palub** i konie wyprowadził przód” Ch 126, „...po jednym **palubie** carowi ofiarowali” BM 294. SłXVI *paluba*, Cn i SPas brak, SL w znaczeniu 'zasłona wozowa' podaje formę żeńską *paluba*, jest też **palub** jako *przestarzałe*, ale wyłącznie 'kadłub, pniak', SWil poświadczają, SW z kwalifikatorem *dawne*, SJP wyłącznie *paluba*. Z. Klemensiewicz wśród pożyczek doby średniopolskiej⁵⁰.

plon 'zdobycz wojenna', 'niewola' (ros. *plen*): „...w **plon** naszych nabrali srogą moc” Ch 102, „...ze wszystkim **plonem** i dobytkiem uszli cało” SM 211, „...w **plon** nabrał” BM 273. Cn i SL w innym znaczeniu, SPas brak, SWil jako *potoczne*, SW notuje pod **plen** z informacją *rzadko używane*, SJP – *dawne*, KartXVII; SzSł 66. Forma była używana na Wileńszczyźnie jeszcze w dwudziestoleciu międzywojennym (KurzWil 405).

pobratym 'bliski przyjaciel' (Jest to bez wątpienia pożyczka ruska; por. ukr. *pobratym* 'oddany przyjaciel', ros. *pobratim* 'przybrany brat'; zob. MinWyr 100): „...**pobratymowie** dotrzymują słowa” SM 130. Cn i SPas, SL z cytatami z XVI-XVIII wieku, SWil, SW tylko w l.mn. z cytatem z Sienkiewiczza, SJP jako *dawne*, KartXVII; zob. też u Poczobuta (Smol 153) i **pobratym** u Chrościńskiego (Siekier 283).

po przeźnemu 'zgodnie ze zwyczajem' (ros. *po prieźniemu* 'po staremu'): „...car jegomość pozwolił **po przeźnemu**, to jest prawem naszym samym się sądzić” Ch 97. Słowniki nie notują.

poroh 'próg rzeczny' (ukr. *poroh*): „...szedł z pola oglądać umyślne **porohy**” BM 233, „Inszych **porohów** derywacje omijam dla krótkości czasu” BM 234. Słowniki takiej formy nie notują. Nie poświadczają jej również T. Minikowska.

porosza 'pierwszy śnieg na końcu jesieni' (ros. *poroša*): „Przymarzło trochę, **porosza** była ślepa” Ch 177, „...byłem w polu po **poroszy**” SM 179. Cn nie notuje, SPas również, SL z gwiazdką, SWil bez kwalifikatorów, SW jako *gwarowe*, SJP – *dawne*, też SGP. **Porosza** została odnotowana u filomatów i filaretów z uwagą powtórzoną za Walickim: „termin myśliwski od dawna używany (...), na Litwie w powszechnym użyciu” (Kurz I 151). Zdaniem J. Karłowicza mówiący po polsku powinni tej formy unikać (KarlPodr 59).

posoch 'małe berło, symbol władzy' (ros. *posoch* 'ts.', ukr. *posoch* 'symbol władzy biskupiej'; por. MinWyr 103): „...mieli prędko wykupić (...) **posoch** carski jednoróżcowy” SM 172. Cn i SPas brak, SL w XVI i XVII wieku, SWil poświadczają, SW jako *staropolskie*, SJP – *dawne*; zob. też u filomatów i filaretów (Kurz I 151).

rozwogor 'rozmowa', tu 'rokowania' (ros. *rozwogor*): „...już jeśli prosić do jutra na **rozwogor**” SM 132. Cn i SPas brak, SL w XVII wieku, też SWil, SW, SJP jako *dawne*, KartXVII; zob. też u Poczobuta (Smol 154) i komediopisarzy oświeceniowych (WęgKom 136).

rozhowor 'rozmowa', tu 'rokowania' (ukr. *rozhowor*): „Nie chcieli byli admittiere **rozhoworu**, tandem przypuścili” Ch 460, „Wyszli z zamku na **rozhowor**” BM 288. Ta stara ukraińska pożyczka została potwierdzona w SWil i SJP z uwagą *dawne*; SL i SW opatrują formę kwalifikatorem *gwarowe*. W XVII i XVIII wieku na kresach pojawiała się dość często, a mimo to Cn jej nie potwierdza. Nadal żywa była jeszcze w XIX wieku u pisarzy kresowych takich jak Chodźko (Tur 76) czy Syrokomla (Tryp I 170); zob. też u komediopisarzy oświeceniowych (WęgKom 136); por. też uwagę Z. Kurzowej „pożyczka ukraińska (...) zakorzeniona w języku polskim do końca XVIII wieku, powoli wycofująca się z użycia, o czym świadczy jej współczesne nacechowanie stylistyczne w języku literackim: **rozhowory** 'puste gadanie'” (MinWyr 422).

rozrad 'budynek sądu' (ros. *rozrad*): „A wszyscy ci osobny dom sądowy mają, a zowią go **rozrad**” SM 144, „Dłużnik, kiedy na pomieniony rok nie odda, pozwany przed sędziego, w **rozradzie** stanowi się” SM 144. SL i SWil jako *przestarzałe* 'rozradzanie, odradzanie', SJP brak.

siewierz 'wiatr północny' (ros. *siewier'*, ukr. *siwer* 'chłód'): „W nocy trochę przykrzepło, z rana chmurno, potem pogoda, wiatr wielki i zimny, **siewierz**” Ch 471. Cn, SPas i SJP nie notują, SL tylko *siewier* 'ts.', też 'północ', SW *siewierz*, ale w znaczeniu 'strony północnej', znaczeniu występującemu w tekście Chrapowickiego odpowiada forma *siewier* z uwagą *staropolskie*; por. uwagę W. Kupiszewskiego: „Wyraz **siewierz** objaśnił (niesłusznie) wydawca jako oznaczający 'północ'⁵¹; zob. też w SEB: „Znaczenie pierwotne nie od położenia, ale wyłącznie od 'wiatru,

burzy”'. W tym znaczeniu notuje formę T. Minikowska (MinWyr 110).

sorok 'wiązka skór sobolich zawierająca 40 sztuk' (ros., ukr. *sorok*, biał. *sorak*): „Darował panu hetmanowi *sorok* soboli” SM 135. Cn i SPas nie rejestrują, SL i SWil w tym znaczeniu, SW i SJP z uwagą *dawne*; por. u Sapięhy (Smol 154).

starszyna 'starszyna' (ros. *staršina*, ukr. *staršyna*): „...panowie hetmani z wojskami niektórymi *starszyny* circa consistentiam” Ch 458. Cn tylko *starszy* 'zwierzchnik', SPas notuje, SL tylko w znaczeniu 'przełożeni, starsi', SWil w obu znaczeniach, SW jako *rzadko używane*, SJP jako *przestarzałe*, KartXVII, SzŚl 97; por. też u J. Karłowicza (KarłPodr 64) i Z. Kurzowej (KurzWil 433) w znaczeniu 'wójt'.

szurin 'szwagier' (ros. *šurin*): „...i ty tego spodziewaj się co Szwiejkowski, bo ty jeho *szurin*” BM 295. Słowniki takiej formy nie notują, SL tylko *szurzy* z gwiazdką, SWil *szurzy* jako *przestarzałe*. SEB w tym znaczeniu podaje również *szurzy* z uwagą: „po XVI wieku u nas zapomniano, gdy *szurin* do dziś na Rusi w obiegu ogólnym”.

szut 'błazen, żartowniś' (ros. *šut*): „Kuglarzów mają albo *szutów*” SM 141. Taką formę notuje tylko SW, ale w znaczeniu 'liny do podtrzymywania żagla', jest też *szutnić* z uwagą *staropolskie* bez podanego znaczenia i przykładem z Potockiego: „Temu *szutnią* korony, buławy i krzesła” (kontekst wskazywałby na znaczenie 'marzyć, śnić się'). Związek znaczeniowy z wyekscerpowanym rzeczownikiem zachowuje jedynie wynotowany z SL, opatrzony gwiazdką, czasownik *szutnić* 'żartować'. Inne słowniki pomijają. W tej sytuacji dyskusyjne wydaje się stwierdzenie Brücknera, że *szut* należał do języka ogólnego XVII wieku. Sposób odnotowania wyrazu w słownikach świadczyłby raczej o nikłym rozpowszechnieniu tego wyrazu nawet na kresach wschodnich.

tameczny 'tamtejszy' (biał. *tałošnyj*): „...dałem na przechowanie koni moich 9 (...) na ręce Borysa Supronowicza ławnika *tamecznego*” Ch 107, „...miał obywatelów *tamecznych* po sobie” SM 189. Cn brak, SL w XVIII wieku, SWil, SW odsyła do *tamtejszy*, SJP jako *wychodzące z użycia*; por. też u Poczobuta (Smol 155), komediopisarzy oświeceniowych (WęgKom 143), a w XIX-wiecznej polszczyźnie u pisarzy kresowych (Kurz I 152). Forma była żywa w dialekcie wileńskim lat międzywojennych. Niektórzy badacze wskazują na odwrotny kierunek zapożyczenia⁵².

tebilnik – znaczenie wyrazu nie jest dostatecznie jasne. Kontekst wskazuje na 'ubiór', forma, choć nieco zniekształcona, przypomina *tebinki*, *tabinki*, *tebienki* 'rodzaj troków, ozdoby u siodła w postaci skórzanych lub kosztownych pasów'. Błędne jest chyba wyjaśnienie A. Sajkowskiego, że chodzi tu o 'skórzane płyty zapobiegające obcieraniu się nóg o strzemiona'⁵⁵. Interpretację tę wyklucza połączenie omawianego rzeczownika

z przymiotnikiem *muselbasowy* 'płócienny, wykonany z lichego płótna' (może z rus. *tiebienki*, z tur. *tébéngü*): „...postrzegł jakoś i zawołał na mnie nietutejszy strój, bom miał na sobie *muselbasowy tebilnik* z ordyńska zrobiony, ale barzo oszarpany” BM 257. Słowniki wyekscerpowanej formy nie notują, SStp *ciebienki* 'ozdoby wiszące u siodła', SIXVI *tebienki*, SL *tebienki*, *tebinki*, podobnie SWil, SW i SEB. Tu być może forma zniekształcona.

telbuch 'błona pęcherza' (rus. *triebuch*): „Z bydłęcych *telbuchów* uczynione” SM 142. SL notuje z jednym przykładem z Kochanowskiego, SWil nie poświadcza, SW jako *gwarowe*, SJP brak.

tot czas 'natychmiast' (rus. *tot čas*): „...aby szedł do zamku *tot czas*” BM 277. Słowniki nie notują.

ukaz 'rozkaz, zarządzenie' (ros. *ukaz*): „...nie mogę tego bez *ukazu* wielikogo bojarina” BM 288. Cn nie notuje, SPas w innym znaczeniu, SL 'pokazanie', 'znak', SWil poświadcza, SJP 'zarządzenie carskie w dawnej Rosji'.

zachozy 'przybysz' (ros., ukr. *zachožyj*): „...domów było z 60, w których ludzie *zachozi* mieszkali” BM 233. Cn brak, podobnie SPas; SL z gwiazdką i przykładem z Czartoryskiego, SWil jako *pospolite* i *prowinjonalne* bez przykładu, SW z kwalifikatorem *gwarowe*, SJP nie notuje. Poświadcza J. Karłowicz (KarłPodr 72), a Z. Kurzowa stwierdza, iż wyraz ten ograniczony był tylko do kresów północno-wschodnich (KurzWil 451).

zaczem 'dlatego' (ros. *začem*): „Od cesarskiego wojska przestrogi *zaczem* w ostrożności zostawaliśmy” Ch 223. SL nie poświadcza, SWil notuje z jednym przykładem: „Deszcz lunął, *zaczem* zmokliśmy do nitki”, SW *zaczym*, SJP brak, KartXVII, SGP przytacza przykłady z różnych dialektów polskich. Z. Kurzowa uznaje formę za regionalizm (KurzWil 452).

zakaz – tu 'zlecenie, polecenie' (ros. *zakaz*): „...nie umiał dać sprawy o sobie, skąd i tak umknął mydła, a mnie *zakazu* nie dano” SM 197. Cn, SPas, SWil i SJP tylko w znaczeniu współczesnym, SL z gwiazdką i 5 przykładami ze Statutów Litewskich. Jest to niewątpliwy rutenizm semantyczny. Przemawia za tym sposób odnotowania formy w słownikach i ograniczenie jej występowania wyłącznie do tekstów kresowych.

zmienić 'zdradzić' (ros. *izmienit'*): „Szło wszystkim o gardło, kto by choć jeden *zmienił*” BM 286. Notuje tylko SL z przykładem z Bielskiego i Reja, pozostałe słowniki w innym znaczeniu.

zwoščyżyk 'woźnica, furman' (ros. *izwoščik*, ukr. *izwoščyk*): „W tym zamku *zwoščyżków* stoi na rynku zawsze do 200” SM 150. Cn potwierdza, SPas nie notuje, SL, SWil bez przykładu z informacją o ruskim pochodzeniu wyrazu, SW jako *gwarowe*, SJP jako *dawny regionalizm wschodni*. Na Wi-

leńszczyźnie formy używano jeszcze w okresie międzywojennym (KurzWil 457), choć J. Karłowicz wyraźnie jej nie akceptuje (KarłPodr 74).

żałować – tu 'łaską obdarzać' (ros. **жаловать**): „A car jakie mi bezprawie uczyni, bo jemu wolno jako Bohu, bo on sam i karaje i **żałuje**” SM 146. Cn tylko w znaczeniu 'skarżyć się', SL 'łaską obdarzać', SWil jako *przestarzałe* 'ochraniać'.

2.3. Zapożyczenia niemieckie

barwa 'ubiór dla służby' (niem. **Farbe**): „...postąpiłem mu przy **barwie** pokłakowej” Ch 283, „Do Wilna na św. Marcin dla sprawowania **barwy** dla czeladzi” SM 142. Potwierdzają znaczenie Cn, SPas, SL, SWil i SW; SJP jako *przestarzałe* z Sienkiewicza, Fredry i Łozińskiego, KartXVII; SzSł 14. W pracy o języku Sapiehy i Poczobuta – forma rodzima (Smol 132).

blach 'część zbroi, cienki płat metalu osłaniającego tułów' (niem. **Bläch**): „...postrzelono skielzem tylny **blach**” BM 252. SłXVI, Cn brak, SPas, SL, SWil i SW potwierdzają, SW z uwagą *rzadkie*, SJP nie notuje, KartXVII; SzSł 17.

cecha 'piętno, znak', też 'niespodzianka, przykrość' (niem. **Zaichen**): „Przyjechał do Mińska o niesporze, spotykały go różne **cechy**” Ch 479. Cn w innym znaczeniu, SPas brak, SL, SWil i SW potwierdzają jedynie znaczenie pierwsze; SJP jako *dawne*, KartXVII.

cekhauz 'zbrojownia, arsenał' (niem. **Zeughaus**): „Upatrzył sobie sklep w **cekhauzie**” SM 168. Wyraz znany w polszczyźnie już w XVI wieku, choć ani Cn, ani SPas go nie notują. SL, SWil i SW poświadczają, SJP jako *przestarzałe*; por. też u Poczobuta (Smol 196); SzSł 21.

chleb 'opłata dawana żołnierzom w czasie postoju' (Jest to stara psł. pożyczka ze stgerm. **hlaiba** 'pieczywo praśne'): „Uniwersał o prowijant i o **chleb** kartę oddano” Ch 113. Cn w innym znaczeniu, SPas, SL i SWil notują, SW **chleby zimowe** 'leże zimowe' jako *staropolskie*; SJP z informacją *dawne*, KartXVII.

cug 'zaprzęg sześciokonny' lub 'wymiar drogi od noclegu do noclegu' (niem. **Zug**): „Z noclegu jednym **cugiem** do Starejwsi” Cn 151 (zn. 2.), „...aliści **cug** cudny w wozie” SM 184 (zn. 1.). Cn, SPas, SL, SWil, SW; SJP jako *przestarzałe*. Wyraz pojawia się też u Poczobuta (Smol 197) i Słowackiego (Boł 58). Chodźko używa go w znaczeniu 'przeciagu' (Tur 64).

drabant 'żołnierz noszący halabardę' (niem. **Drabant**): „Zabili nasi **drabanta** królewskiego” SM 194. Cn odsyła do *halabardnik*, *hajduk*, SPas nie notuje, SL z licznymi przykładami z XVII wieku, SWil, SW, KartXVII, SJP jako *historyczne*.

fant 'zastaw, przedmiot pełniący rolę zastawu', tu u Chrapowickiego również 'skradzione rzeczy' (niem. **Pfand**): „Rabownicy musieli powracać **fanty**” Ch 371, „Oni zatem z bojary porozumiewać się i zgodziwszy się z sobą, pozwolili z kaźni carskiej ze dwie ćwierci wojsku dać **fantami**” SM 167. Cn notuje, również SPas, SL z cytatami z Klonowica, Kromera i Krasińskiego, SWil wśród innych znaczeń, SW jako *rzadko używane*, SJP – *dawne*, KartXVII.

folwark 'mała wioska leżąca obok dużej majątności' (niem. **Vorwerk**): „Wróciłem na noc do **folwarku**” Ch 127. Wszystkie słowniki notują w tym znaczeniu, SJP jako *dawne*.

fraucymer 'dwór paniński, otoczenie królowej' (niem. **Frauenzimmer**): „Późno do pałacu oddano wieniec pannie Derkain z **fraucymeru** Królowej JM” Ch 153-154. „Z **fraucymeru** pojmował pannę Leńską” BM 236. Cn **fracumer**, SPas potwierdza, SL w XVI-XVIII wieku, również SWil i SW; SJP z uwagą *przestarzałe* i cytatami z Chodźki oraz Rzewuskiego; por. u Chrościńskiego (Siekier 284).

gmin 'lud, pospólstwo' (niem. **Gemein**): „Chciał pułkownik nasz Kazanowski kusić się o ten **gmin** wstępnym bojem” SM 157. Cn odsyła do *gromada*, *pospólstwo*, SPas brak, SL w XVI-XIX wieku, SWil, SW jako *staropolskie* i *gwarowe*, SJP – *przestarzałe*, KartXVII.

gwalt 'dużo' (niem. **Gewalt**): „Miałem gości **gwalt**” Ch 298, „...drudzy rzemieślników rozmaitych brali sobie, których między nimi **gwalt** było” SM 180. Cn notuje, ale w innym znaczeniu, SL potwierdza znaczenie w XVII i XVIII wieku, SWil, SW jako *staropolskie*, SJP – *przestarzałe*; por. też u Sapiehy tylko jako 'rodzaj robocizny pańszczyźnianej' (Smol 135), ale wśród form rodzimych. Za germańskim pochodzeniem wyrazu opowiada się B. Walczak⁵⁴.

hakownica 'rodzaj działa' (niem. **Hakenbüchse**): „Sprowadzili **hakownic** dwie” SM 185. Cn i SPas notują, SL w XVII i XVIII wieku, SWil, SW, SJP jako *historyczne*; też u Chrościńskiego (Siekier 311); SzSł 30.

jurgielt 'pensja roczna, żołd' (śrwniem. **jargelt**): „Postąpiono mi **jurgieltu** pieniężnego złotych 400” SM 204. Cn notuje, SPas brak, SL w XVI-XVIII wieku, SWil, SW, SJP z uwagą *historyczne* w znaczeniu 'stałej pracy, stałego wynagrodzenia'.

kurfiszt 'elektor' (niem. **Kurfüst**): „...podpisaliśmy ratificationem pactorum z Szwedami, trzy instrumenta dla cesarza i dla **kurfiszta**” Ch 247. SłXVI **kurfierst**, Cn w tym znaczeniu, SPas nie notuje, SL i SW **kurfist**, SWil odsyła do *elektor*, SJP jako *historyczne*.

marcha 'lichy koń, szkapa' (niem. **Märche**): „Opiekły był **marcha**” BM 256. Cn i SPas nie notują, SL z cytatami z XVI-XVIII wieku, SWil

bez przykładów, SW cytuje Troca i Kraszewskiego, SJP z kwalifikatorem *gwarowe*.

myto – tu być może w znaczeniu przenośnym 'skrzyżowanie głównych dróg, rogatki bądź miejsce, gdzie zazwyczaj pobierano opłatę celną' (niem. **Maut**): „Gdy szedł ludzkim powiatem Chowański, zebrał się nań powiat ludzki i zastąpił mu drogę na **mycie**, gdzie na próżno pokusił się przejścia nieprzyjacielowi bronić” BM 272. Słowniki notują w znaczeniu podstawowym 'opłata za przejazd', też 'zapłata, należność', SW 'rogatki' jako *gwarowe*; zob. też u Gdajusza (Bor 151).

oberster 'stopień oficerski w dawnych pułkach piechoty polskiej i dragonów cudzoziemskiego zaciągu' (niem. **Oberster**): „...**oberstera** królewskiego” BM 251. Cn nie poświadcza, SPas notuje, SL i SWil odsyłają do **półkownik** (tak!), SW i SJP z informacją *dawne*. Wyraz ten w XVII wieku nie odznaczał się prawdopodobnie dużą frekwencją, o czym zdaje się przekonywać słabe zaświadczenie formy w słownikach; por. też uwagę A. Brücknera: „już w XVII wieku sarkano, że niem. **oberszter** zabiera miejsce **pułkownikowi**” (SEB). Znane śląskiemu Gdajuszowi (Bor 191), ale tu wpływy niemieckie wydają się oczywiste; por. też SzŚl 52.

rajtar 'żołnierz ciężkiej jazdy niemieckiej' (niem. **Reiter**): „Rano **rajtar** od Moskwy przyniósł nam hramotę” Ch 500, „...**rajtarowie** (...) dotrzymują mu słowa” SM 130. Cn brak, SPas notuje, SL, SWil i SW, SJP jako *historyczne*, KartXVII; zob. też u Sapiehy (Smol 198); SzŚl 81.

rajtaryja 'jazda uzbrojona, ubrana na sposób niemiecki' (niem. **Reiter**): „Ganckof swoją **rajtaryją** z koni zsiadłszy naprzód szedł” BM 263. Cn brak, SPas notuje, SL bez cytatów, SWil, SW; SJP z uwagą *historyczne*; zob. też u Sapiehy (Smol 198).

recydywa 'powtórzenie choroby' (niem. **Rezidive**): „Barzom chory, wszystkiego mię złamało, **recydywa** przypadła” Ch 393. Cn notuje, SPas brak, SL w XVII i XVIII wieku, SWil i SW poświadczają, SJP jako *przestarzałe*; zob. też u Sapiehy (Smol 199) i komediopisarzy oświeceniowych (WęgKom 135); SzŚl 81.

rota 'jednostka piechoty' (niem. **Rotte**): „W **rocie** pana Skumina służył Brzeżicki Wojtek” SM 184, „Obesłano wtedy **roty** cicho” SM 127. Cn, SPas, SL, SWil, SW, SJP jako *historyczne*.

rydwan 'powóz' (niem. **Reitwagen**): „Rymarz i kowal poczęli robić koło **rydwanu**” Ch 134. Cn i SPas nie notują, SL, SWil i SW poświadczają, SJP już jako *dawne*.

szafarz 'zawiadujący czymś, sprawujący nad czymś opiekę, klucznik' (śrgniem. **schaffaere**, spokrewnione z niem. **schaffen** 'porządkować'): „...pieniądze przyrzekł nam oddać lub sam **szafarzem** będąc na kaplicy murowanie obrócić” SM 198. Cn, SPas, SWil i SW notują, SJP z uwagą

przestarzałe, KartXVII; por. współczesny frazeologizm *szafować czymś*. **szmuklerz** 'rzemieślnik, specjalista od wyrobów pasmanteryjnych' (niem. **Schmuck** 'ozdoba, dekoracja'): „Dałem do **szmuklerza** grodzieńskiego Kadysza Żyda potrzeby jedwabne” Ch 360. Cn brak, podobnie SPas; SL, SWil i SW; SJP jako *przestarzałe*, KartXVII.

sztakiet bądź **sztakieta** 'palisada' (niem. **Staket**): „...rozzuciliśmy ich **sztakiety**, iż musieli pierzchać” SM 152. Cn i SPas nie notują, SL i SWil tylko w l.mn., SW wyłącznie w r.m. jako *rzadko używane*, SJP również tylko w r.m. z kwalifikatorem *dawne*, KartXVII **sztakieta**, także **sztakiet**; zob. też **sztakiet** u Poczubuta (Smol 199) i **sztakieta** u Chrościńskiego (Siekier 308). Sposób odnotowania rzeczownika w różnych źródłach leksykalnych oraz tekstach pisarzy średniopolskich wskazuje na wyraźne rozchwianie formy w zakresie rodzaju; SzŚl 105.

szwank 'krzywda' (niem. **Schwankung**): „...króla jegomości **szwank** potkał w kościele” SM 217. Słowniki notują w tym znaczeniu, SJP jako *wychodzące z użycia*, dziś żywe jedynie we frazeologizmie *narazić kogoś na szwank*.

szwankować 'chwiać się, wahać się', tu 'potykać się' (niem. **schwanken**): „W polu za sarną biegnąc kuń ze mną **szwankował**, ażem nierychło postrzegł, że szabli nie ma” BM 234. Cn notuje, również SPas, SL w XVII i XVIII wieku, SWil, SW jako *staropolskie*, SJP jako *wychodzące z użycia*, KartXVII; też u Poczubuta i Sapiehy (Smol 200).

szylwach 'strażnik', też 'warta, straż' (niem. **Schildwache**): w zn. 1.: „**szylwachów** nie przestrzegli” BM 273, w zn. 2.: „...na **szylwachu** stał” BM 233. Cn brak, SPas tylko w znaczeniu 'wartownik', SL w obu znaczeniach, SWil cytuje cały związek frazeologiczny *stać na szylwachu*, ale z kwalifikatorem *rzadko używane*, SJP z uwagą *dawne* 'żołnierz stojący na warcie', rzadziej 'warta, straż', KartXVII.

traktować 'układać się, paktować' (niem. **traktieren**): „Panowie komisarze poczęli **traktować** o te klejnoty z nami” SM 195. Cn notuje, SPas, SL, SW i SWil, SJP w tym znaczeniu jako *dawne*.

trunek 'napój, napitek', tu 'lekarstwo' (niem. **Trunk**): „Cyrulik dał **trunek** paniej” Ch 206. Cn w znaczeniu 'napoju', SPas już jako 'alkohol', SL i SWil w znaczeniu 'jakiegokolwiek napoju', SW 'napój' z uwagą *rzadko używane*, też 'alkohol', SJP w notowanym znaczeniu jako *dawne*, KartXVII.

warować 'gwarantować' (niem. **vahren**): „...jednak conclusum pismem **warować** mamy securitatem” Ch 490-1, „Osobliwie jakeśmy prorogowaliśmy komisją, posławszy z tym pana Machwica od moskiewskich, od których też **warowano**, jeśliby który z nas do Wilna albo do Mińska odjechał” Ch 503. Cn tylko *warownie*, SPas notuje, SL, SWil i SW, SJP jako *dawne*, KartXVII.

2.4. Zapożyczenia francuskie

bandolet 'muszkiet z krótką lufą' (fr. *bandolette*): „...nakręciwszy **bandolet** podsypią procha” BM 227. SłXVI brak, Cn, SPas, SWil i SW potwierdzają, SJP z uwagą *historyczne*, KartXVII; zob. u Poczubota (Smol 175); SzSł 15.

bankietować 'biesiadować, przyjmować gości' (fr. *banqueter*): „...pan kanclerz **bankietował** panów kolegów i wojskowych u siebie” Ch 454. SłXVI brak, Cn i SPas notują tylko **bankiet**, SL cytuje Chrościńskiego i Starowolskiego, SWil SW, SJP jako *przestarzałe*, KartXVII; też u Gdajusza (Bor 203).

dragon 'żołnierz kawalerii' (fr. *dragon*): „Pisałem przez **dragonów** do jm. pana starosty” Ch 105, „Ledwom u jednego **dragona** dostał pożyczyc na dwa dni szabli” BM 234, „Spotkałem **dragona** jednego” SM 154. Znanie od XVI wieku, choć Cn formy nie notuje. Potwierdza SPas, też SL, SWil i SW; KartXVII, SzSł 25.

dragonija 'żołnierze kawalerii' (fr. *dragon*): „...względem czego porzysłał różno po kilkadziesiąt koni **dragoniji** do różnych miasteczek” BM 243. Cn nie rejestruje, SPas potwierdza, SL z cytatami od XVI wieku, SWil, SW, SJP jako *historyczne* z przykładami z Sienkiewicza, Kaczkowskiego i Niemcewicza; SzSł 25.

kinakina 'rodzaj drzewa' (fr. *quina-quina*): „...robią go ze skóry drzewa, które zowią **kinakina**” Ch 249. SłXVI, Cn, SPas i SJP nie notują, SL **kinkina** i **kinakina** 'kora drzewa amerykańskiego', SWil, SW.

ordynans 'rozkaz' (fr. *ordonnance*): „Przyszedł **ordynans** od Jego Królewskiej Miłości do jm. pana hetman polnego (...), żeby przysłałi dragoniją konną” Ch 451, „...pieszą szli wszyscy według **ordynansu** pana strażnika na miejscu hetmańskim będącego” BM 266-267. Cn, SPas, SL, SWil jako *przestarzałe*, SW i SJP – *staropolskie*. Znaczenie zostaje potwierdzone jeszcze w XVIII wieku w komediach oświeceniowych, ale wówczas jest to już archaizm semantyczny (WęgKom 125); SzSł 60.

palasada 'obwarowanie' (fr. *palissade*): „...okopali się i **palasadami** obwarowali” Ch 498. Cn notuje, SPas nie poświadcza, SL, SWil, SW i SJP tylko **palisada**; SzSł 63.

parol 'zaręczenie, słowo honoru' (fr. *parol*): „...oddał więźniów za **parol**” Ch 520. Cn, SPas, SL cytuje tylko w XVIII wieku, SWil i SW jako *rzadko używane*, SJP z uwagą *przestarzałe*; zob. też w XVIII wieku u Chrościńskiego (Siekier 292) i w komediach oświeceniowych (WęgKom 126); SzSł 63.

remisa 'odłożenie sprawy' (fr. *remise*): „...nie pozwolili ni o czym traktować, ni deputatów do **remis** posyłać” Ch 537. Cn brak, SPas również, SL **remis**, **remisyja** bez cytatu, podobnie SWil; SW w tym znaczeniu z przy-

kładem z Troca, SJP jako *dawne*: zob. też u Sapiehy (Smol 186).

rond 'obchód straży' (fr. *rond*): „**Rond**, gdy straż obchodziła” BM 233. Cn brak, SL **ront**, SWil i SW bez przykładów, SJP z uwagą *dawne*.

2.5. Zapożyczenia włoskie

intrata 'korzyść' (wł. *intrata*): „...też 300 **intraty** z nią wziął” SM 191. SłXVI i SStp brak, Cn, SPas, SL w XVII-XVIII wieku, SWil potwierdza, SW jako *staropolskie*, SJP – *przestarzałe*, KartXVII; por. współcz. *intratny interes*.

loret – tu chyba 'mała budowla sakralna związana z kultem Matki Bożej' (wł. *Loreto*, miasto w środkowych Włoszech): „Stołowicze barzo spalone, gdzie jednak **loret** cały” Ch 257. SStp, SłXVI, Cn, SL, SWil, SEB, SES nie notują, SW wyłącznie przymiotnik **loretański** 'związany z kapliczką Matki Bożej'.

małmazyja 'rodzaj słodkiego wina gronowego', tu raczej 'jakiś inny alkohol', bo w cytowanym niżej fragmencie małmazyja pojawia się w opozycji do wina (wł. miasto *Napoli di Malvasia*): „...już i wina zarzekł się pijać: ledwo do półroczka przyszedł do siebie. A jednak potem **małmazyją** pijał jeszcze gorzej niż wino przedtem” SM 185. Cn, SL, SWil i SW notują w znaczeniu 'wina gronowego', SJP jako *dawne*.

manela 'bransoleta, ozdoba na rękę, klejnot', a w l.mn. 'ruchomości, rzeczy osobiste' (wł. *maniglia*): w zn. 1.: „...województwo dało mi różę rubinową, albo raczej węzeł i **manele** złote” BM 285, w zn. 2.: „Przyjechał Kalafus od jm. pana starosty z **manelami**” Ch 127. Cn i SPas tylko w znaczeniu 1., SL, SWil i SW w l.p. w obu znaczeniach, SJP 'ozdoby' z cytatem z Mickiewicza, 'drobiazgi' z informacją *potoczne* i tylko w l.mn.; zob. też u Gdajusza (Bor 203) i Chrościńskiego (Siekier 272).

oblig 'dług, zobowiązanie' (wł. *obbligo*): „Posłałem **oblig** do żony na fl 1000 od Żydów Grodzieńskich” Ch 476, „Pożyczyłem mu (...) 70 złotych na **oblig**” SM 196. Cn notuje, SPas tylko **obligować**, SL **oblig** też **obliga**, SWil, SW, SJP jako *dawne*, KartXVII.

skwadron 'hufiec' (wł. *squadrone*): „Pan Buttler nocował we wsi z suplementem **skwadronu** pana pisarza polnego” Ch 364. Cn i SPas nie notują, SL odsyła do **szwadron**, SWil poświadcza, SW jako *rzadko używane*; por. też u Chrościńskiego **szkwadron** (Siekier 313).

żupan 'suknia, którą kładziono pod kontusz' (wł. *giubbone* z arab. *dżubbah*): „Znowu potem mało mi guzika u **żupana** nie odpiął” BM 247. Słowniki notują, SJP jako *historyczne*.

2.6. Zapożyczenia węgierskie

czata 'zwiad' (węg. *csata*, z tur. *çete*): „Moskwa była *czatą* w Boćkach” Ch 221, „...choćby mogli zwłóczyć temu nieprzyjacielowi bitwę, a z obozu trapić go wycieczkami, *czatami*” SM 215, „Posłał *czatę* do Zasławia” BM 254. Poświadczone już w XVI wieku (SłXVI), SL, SWil i SW notują w tym znaczeniu; zob. też u Bohomolca (WęgBoh 76) i Chrościńskiego (Siekier 312); SzSł 23.

czekan 'broń w kształcie osadzonego na lasce topora' (węg. *csakany*): „...a mając *czekan* w ręku wypadł za królem” SM 217. SłXVI pod *czekany*, Cn brak, SPas, SL, SWil i SW, SJP jako *dawne*, KartXVII; SzSł 23.

dołoma 'suknia wierzchnia' (węg. *dolmány*): „...doszło mię złotych 300 na *dołomę* i futro rysie” SM 206. SłXVI, Cn brak, SL, SWil brak, Cn brak, SL, SWil brak.

hajduk 'służący' (węg. *hajdu* 'rabuś'): „Przyjechał *hajduk* Antoni Bielecki” Ch 294, „Przyjąłem *hajduka* Węgrzyna Janusza” Ch 295. Cn odsyła do *lokaj*, SPas brak, SL cytuje Chmielowskiego, SWil, SW 'służący ubrany po węgiersku', SJP jako *dawne*; por. u Słowackiego (Bol 144).

kiep 'człowiek głupkowaty' (węg. *kep* 'obraza, twarz'): „...ten, że był *kiep* powiada” Ch 338, „...bo wielki *kiep* z niego” SM 190. SłXVI jako *obelżywe*, Cn, SL, SWil, SW w tym znaczeniu, SJP jako *potoczne*; por. też uwagę J. Krzyżanowskiego: „Zwroty przysłowiowe o *kpie*, pochodzące z polszczyzny kresowej, gdzie wyraz ten znaczył 'durnia', w prowincjach centralnych nie występowały (...), tam bowiem *kiep* miał znaczenie nieprzyzwoite, tj. części narządu płciowego kobiety” (Krzyż II).

lagosz 'koń z powozu' (węg. *logos* 'koń'): „...nie jeżdżę ja diabie *lagoszem*” SM 184. Cn, SL, SWil, SW i SJP wyłącznie *lagosz*. W pamiętniku Maskiewicza mamy do czynienia z formą zniekształconą.

palcat 'pręt, laska' (węg. *palcat*): „...*palcat* w ręku mając (...) w tydkę go bije stojącego” SM 144. Cn odsyła do *laska*, SPas brak, SL, SWil i SW, SJP jako *dawne*, KartXVII.

parepa 'konik, kucyk' (węg. *paripa*): „...przyprowadził koni trzy i *parepę* gniadego” Ch 120. Cn i SPas nie notują, SL i SWil potwierdzają, SW w tym znaczeniu *parep*, też *parepka*, ale z uwagą *dawne*, SJP brak.

szyszak 'hełm' (węg. *sisak*): „...pana Zieniukowicza w *szyszak* postrzelono” SM 165. Potwierdzone już w XVI wieku, również Cn, SPas, SL, SWil i SW notują, SJP jako *historyczne*, KartXVII; też u Poczobuta (Smol 200) i Chrościńskiego (Siekier 308).

2.7. Zapożyczenia czeskie

frant 'łgarz, spryciarz, filut' (od czes. imienia własnego *František*, zdrobniale *Franta*): „...on, że był *frant* nie tracąc przecie bezpieczeństwa mówi...” SM 184. Cn i SPas notują w tym znaczeniu, SL z cytatami z XVI-XVIII wieku, SWil, SW; SJP jako *dawne*, dziś *przestarzałe*. Forma zachowana we współczesnej polszczyźnie w wyrażeniu z *głupia frant*, KartXVII; zob. też u Chrościńskiego (Siekier 248).

nieszpor 'wieczór', też 'nabożeństwo wieczorne' (czes. *nešpor* z śrłac. *vesperae*): w zn. 1.: „Pan Niedziałkowski przyjechał do mnie o *nieszporze*” Ch 205; w zn. 2.: „Po *nieszporze* do Łabna” Ch 365, „...do kościoła na *nieszpor* poszedł” SM 185. Cn notuje w l.p. w obu znaczeniach, SPas i SWil tylko *nieszpór*, *nieszpory* 'nabożeństwo wieczorne w kościele', SL *nieszpor* 'wieczór', *nieszpor*, *nieszpory* 'nabożeństwo wieczorne'; zob. też u Chrościńskiego *nieszpor* zamiast *nieszpory* (Siekier 299), a także u Poczobuta i Sapichy *nieszpor* 'wieczór' (Smol 64).

puszka 'działo, armata' (czes. *puška* z niem. *Büchse*): „...lud liszni i *puszki* prowadzili” Ch 492. Cn notuje, SPas tylko *puszkarz* 'kanonier, artylerzysta', SL w tym znaczeniu ze wskazaniem na ruski rodowód, SWil w innym znaczeniu, choć notuje też formę *puszkarz* 'artylerzysta', SW jako *staropolskie*, SJP – *historyczne*.

tabor 'obóz warowny utworzony z połączonych wozów' (czes. *tabor*): „Chodził podjazd pod *tabor* nieprzyjacielski” Ch 465. Cn, SPas i SL brak, SWil i SW notują, SJP jako *historyczne*.

2.8. Zapożyczenia turecko-tatarskie

aga 'komendant janczarskiej piechoty' (tur. *aga*): „Tymiż czasy z Prus Supan Kazy *Aga* przeszedł za Bug” Ch 102. SłXVI; Cn, SPas, SL, SWil i SW; SJP z uwagą *historyczne*, KartXVII.

delija 'dawne okrycie, rodzaj długiego płaszcza' (tur. *degilej*): „...drugi to sobie nie miał za grzech od soboli ogonki pourzynawszy *deliją* podszyć” SM 167. Cn nie notuje, SPas również, SL z licznymi cytatami z XVI-XVIII wieku, SWil i SW potwierdzają, SJP jako *dawne*, KartXVII. *Delija* znana jest rdzennym gwarom polskim, występuje też na zachodniej Ukrainie. Niewielki zasięg terytorialny wyrazu w języku ukraińskim przy równoczesnym rozprzestrzenieniu się go w polszczyźnie pozwala wykluczyć tu pośrednictwo wschodniosłowiańskie (Min Wyr 118). Za tezę o tureckim pochodzeniu wyrazu opowiada się też B. Walczak⁵⁵, a S. Hrabec nie notuje formy wśród elementów o charakterze kresowym.

kałauz 'przewodnik' (tur. *kelaguz*): „...dostał *kałauza* o dwie mile

stańd” Ch 448. SłXVI brak, SL jako *nieużywane* z cytatem z Twardowskiego i Potockiego. SW bez kwalifikatorów, SJP z uwagą *dawne*; zob. też u Poczobuta (Smol 201).

majdan 'plac obozowy, warowny podwórzec otoczony namiotami', też 'czyjeś rzeczy, dobytek ruchomy' (pers. *mājdan*, za pośrednictwem tur. *majdan*): w zn. 1.: „A w każdym pułku był *majdan* osobny” SM 159, w zn. 2.: „...wyruszył w drogę z całym *majdanem*” SM 173. Cn nie notuje, SPas tylko w znaczeniu 'placu w obozie', SL, SWil i SW w obu znaczeniach, SJP w znaczeniu 1. jako *dawne*, w znaczeniu 2. – *potoczne*, SGW cytując Kraszewskiego podaje jeszcze jedno, nie znane pamiętnikarzom znaczenie: „Na Polesiu w lasach są osady, tak zwane *majdany*”; zob. też u Chrościńskiego w zn. 1. (Siekier 306); SzSł 45.

murza 'tytuł wodza u Tatarów' (pers. *mirza* za pośrednictwem języków tatarskich): „Dnia 1 aprilis poseł chański z Krymu przezwiskiem Czaumio *murza* (...) przyszedł” BM 237. Cn brak, SPas notuje, SL w XVII wieku, SWil, SW, SJP jako *dawne*, KartXVII.

szysz 'awanturник' (tur. *syz*): „...zastąpiło nam drogę z 8000 Moskwy z obozem ich, na kształt *szyszów* i pieszo w lesie” SM 179, „...posłał łapać go jako *szysza*” BM 300. Cn brak, SPas nie notuje, SL z gwiazdką, SWil i SW jako *mało używane*, SJP nie poświadcza, KartXVII; również u Benisławskiej (Brajer 199).

2.9. Zapożyczenia litewskie

inkrutowiny 'wnosiny, sprowadziny' (lit. *inkurtūves*): „Przyszło kilku towarzystwa do niego na *inkrutowiny*” SM 181. Notują SWil i SW (jako *gwarowe*), SJP – *dawne regionalne*. Brak wyrazu w SStp, SłXVI, Cn i SPas zdaje się przekonywać o znikomym zasięgu oddziaływania pożyczki mającej niemalże od początku charakter regionalny.

swiron 'skarbczyk' (lit. *svirna*, *svirnas*): „Spalono mi w Sewreczu dwór mój, *swiron*, gumna etc.” BM 300. Wyraz został zapożyczony w wieku XVI, ale nigdy nie objął całego polskiego obszaru językowego, występował wyłącznie jako regionalizm wschodni. Liczne jego wystąpienia odnotowano w inwentarzach litewskich⁵⁶, ale ani Cn, ani SPas nie poświadcza ją lituanizmu, SL z Volumina Legum i Herburt, potem SWil, SJP jako *dawne*, odsyła do *swiron*, SGP z przykładami z Wileńszczyzny i Augustowskiego. Jak wykazuje T. Zdancewicz współcześnie granice występowania tej nazwy wyznacza się po linię Olecko – Rajgród – Supraśl – Suraz – Bielsk Podlaski – Kleszczel⁵⁷; por też u Syrokomi (Tryp II 206).

swiren 'spizarnia, spichlerz' (lit. *svirna*): „Stanąłem u pana Bobrownickiego w *swirnie*, bo te Andrianki, w których mieszkałem z łaski

jm. pana wojewody wileńskiego cale do szczętu spalili Moskale” Ch 254; zob. *swiron*.

2.10. Zapożyczenia greckie

cholera 'żółć?', tu raczej 'coś, co zalega w żołądku, dokucza, sprawia ból'⁵⁸ (gr. *cholera* od *cholas* 'jelito'): „Rano zażyłem proszek, (...) wyrzucił z żołądka *cholere*” Ch 349. Cn notuje w znaczeniu 'żółć', SPas nie potwierdza, SL 'wilgotność w ciele, jedna z czterech, żółć', też 'choroba zakaźna', 'gniew', SWil, tak SW, ale jako *dawne*.

hipokondryja – tu chyba 'wątroba' (gr. *hypochondria* 'brzuch, wewnętrzności'): „...głowy srogie bolenie, śledziony i żołądka, a najbarziej w *hipokondryjach*” Ch 303. Cn i SPas nie notują, SL *hipokondryja* 'śledzionowa choroba', SWil w znaczeniu 'śledzionowej lub wątrobowej choroby', SW jako *dawne* 'nastrój umysłowy z wygórowaną obawą o zdrowie własne', tak SJP, ale jako *przestarzałe*.

paroksyzm 'atak choroby' (gr. *paroksyzm*): „...*paroksyzm* czwarty, gorączka wielka była” Ch 238, „...pani miała *paroksyzm*” Ch 458. Znane Cn, zaświadczone u Paska, w SL, SWil i SW; SJP w znaczeniu przenośnym; zob. też u Chrościńskiego (Siekier 254, 263).

2.11. Zapożyczenia angielskie

karazyja 'samodział' (ang. *kersey*): „...kupiłem *karazyi* postawów parę” SM 212. SłXVI brak, Cn potwierdza, SL z licznymi cytatami, SWil, SW jako *staropolskie*, SJP – *dawne* 'rodzaj grubego sukna'.

2.12. Wyrazy o niejasnym pochodzeniu

Mimo sformułowanych przez W. Cienkowskiego ogólnych zasad etymologizowania zapożyczeń⁵⁹, nadal trudno o jednoznaczne rozstrzygnięcia w tym zakresie. Nie należy bowiem absolutyzować, jak wykazały badania B. Walczaka⁶⁰, żadnej z sześciu⁶¹ zasad ustalania źródeł pochodzenia wyrazów obcojęzycznych, przede wszystkim zaś zasady prawdopodobieństwa zmian i tożsamości fonetycznych oraz zasady prawdopodobieństwa i ciągłości rozwoju semantycznego wyrazu. W badanym materiale trudności etymologiczne dotyczą, między innymi, zapożyczeń z języków romańskich, które jako pokrewne dysponują leksyką mającą wspólne pochodzenie. Języki te oddziaływały na polszczyznę w tym samym czasie, co jeszcze bardziej skomplikowało sytuację⁶² i zaciemniało obraz wzajemnych oddziaływań. W badanym materiale wyrazy o niejasnym po-

chodzeniu reprezentowane są przez następujące formy:

akwiewować 'zadowolić się, zgodzić się' (wyraz może mieć związek z łac. *acquiescere* 'być zadowolonym z czegoś', też fr. *aquiscer* 'zgadzać się, zezwalać'): „...panowie inflancczycy upominają się nagrody, jednak potrafi to Król JM i Rzeczypospolita, że się **akwiewują**” Ch 549. SłXVI, SSStp, Cn, SL, SWil i SW nie notują. Bez wątplenia jest to zapożyczenie okazjonalne, które nie uzyskało aprobaty normatywnej i nie stało się elementem systemu języka polskiego⁶³.

awiza 'doniesienie, wiadomość, nowina' (wł. *aviso*, być może z fr. *avise*): „Między inszymi **awizami** i to z Warszawy, że car szle wojsko do Krymu” Ch 236. Cn nie notuje, SPas, SL z gwiazdką i cytatem z Potockiego, SW jako *dawne*, SWil notuje wyłącznie **awizo**, SJP **awiz** też **awiza** z kwalifikatorem *dawne* i cytatem z Sienkiewicza, KartXVII.

baluch 'zgiełk, wrzawa': (S. Linde wskazuje na pochodzenie z języka niem., według SW pochodzenie jest niejasne. Z. Kurzowa notuje formę **baluchy** w znaczeniu 'oczy', a **baluch** 'zając' wiąże z wpływami z języka ukraińskiego; por. KurzLw 424): „...okrzyk i **baluch** w nocy czyniąc Moskwę wszystkę do siebie obrócili” SM 115. SłXVI, SSStp, Cn i SPas nie notują, SL z cytatem z Mickiewicza, Naruszewicza i Potockiego, SWil *nieużywane*, SW *gwarowe*, SJP nie notuje, KartXVII u Szymonowica.

chorągiew 'oddział jazdy': „Pan brat z **chorągwią** wyszedł na popis” Ch 127, „Tam chłopci zbuntowawszy się nie chcieli do wsi **chorągwi** wpuścić” SM 126, „Jachałem do **chorągwie**” BM 234. Cn, SPas, SL i SWil notują, SJP w tym znaczeniu z kwalifikatorem *dawne*, KartXVII. SW wskazuje na źródłosłów gocki: *hrunga* 'drzewce', SES dopatruje się tu starej, nie słowiańskiej pożyczki z mongolskiego *orongo*, *horongo*. Forma występuje również u Poczobuta i Sapiehy (Smol 132), ale traktowana jest tam jako forma rodzima; SzSł 21.

czunk 'rodzaj fortyfikacji?': „Moskwa ufortyfikowała swój obóz (...) przekopą i **czunkiem**” SM 160. Nazwa bez wątplenia w polszczyźnie rzadka. Nie notują jej SSStp, SłXVI, Cn, SPas, SL, SWil, SW i SJP; por. też uwagę A. Sajkowskiego: *słowo nieznane*⁶⁴.

darda 'rodzaj piki o szerokim grocie' (wł. *dardo*, być może fr. *dard*): „Chorągiew i bębny i **dardy** odebrali” 262. Słowniki potwierdzają. Nazwa pojawia się też u Chrościńskiego (Siekier 310); SzSł 25.

fus – tu 'pozostałości, resztki': „...i tak się w skok zajął **fus** on, co od prochów tam na ziemię napadł, którego niemal na piędź było” SM 168. Etymologia niepewna. SEB wskazuje na źródło niem. *Fuss* 'to, co osiada na dole', SW wiąże pochodzenie tego wyrazu z łac. *fusus* 'wylany', SES dopuszcza związek z ukr. *fus* 'męty, osad na spodzie płynu'. Słowniki, poza SES, notują wyłącznie formę w l.mn. w znaczeniu 'pozostałości

po zaparzonej kawie, herbacie, osad, zawiesina w jakimś płynie niezbyt dobrze wyklarowanym'.

infanterija 'piechota' (wł. *infanteria* lub fr. *infanterie*): „Wojsko już się ruszyło, lewe skrzydło i **infanterija** wszystka na Żmujdź” Ch 385. SłXVI brak, notują SPas, SL, SWil i SW; SJP jako *dawne*; SzSł 33.

jatra 'bliżej nieokreślona choroba', może 'ból wątroby' (chyba od czes. *jatra* 'wątroba' lub rus. *jatro* 'wątroba, nerka'): „...u obiadu zachorowałem na **jatwę**” Ch 244. SłXVI, Cn i SPas nie notują, SL pod **jątrzew** notuje **jątrznica** 'kiszka w ciele ludzkim' od **jatra**, **jetra**, **jętra** 'wątroba'; SWil tylko **jatryka** 'leczenie', SW **jatro** 'pryszczyc, ts. SGP. SEB podaje: „**jątrznica** 'kielbasa', prasłowo, urobione od nieocalęgo u nas **jątra** 'wątroba'”.

kanluks 'choroba bliżej nieznaną': Pani zachorowała na **kanluks** i duszność” Ch 347. SL, SWil i SJP nie notują.

kmoszka 'matka chrzestna', **kmotr** 'ojciec chrzestny' (poza znaczeniem nie mają chyba nic wspólnego z rzeczownikami *kuma*, *kum*; SEB podaje, że rodzice chrzestni zwali się *compater* i *commater*, wł. *compare*, *comare*, fr. *compère*, *commère*; Słowianie zapożyczyli to jako *kapter* i *kmotra*, co w wyniku przeobrażeń fonetycznych dało **kmotr** i **kmoszka**, może z łac. *commater*): „**Kmotrem** jej m. pan Masalski, **kmoszką** jej m. pani wojewodzina mińska” Ch 139. Cn notuje, SPas tylko **kmotr**, SL, SWil, SW **kmoter**, a rzeczownik **kmoszka** opatruje kwalifikatorem *rzadko używane*, SJP jako *gwarowe*.

kommunik, również **komunik** 'oddział jazdy bez wozów i piechoty'. Pochodzenie wyrazu jest sprawą dyskusyjną. Według SEB jest to forma rodzima. K. Siekierska stawia podobną tezę analizując zasób leksykalny pism Chrościńskiego (Siekier 132). SES podaje, że formę **komonj* możemy uważać za psł. dialektizm nieznaną polszczyźnie, a wyrazy zawierające ten sam rdzeń, jak *komonica*, *komunik* za zapożyczenia w pierwszym wypadku czeskie, a w drugim prawdopodobnie ruskie. Wśród odpowiedników ruskich wymienia się historyczne *komonnyk*, a także ukr. *komonnykom* 'konno'. Zdaniem T. Minikowskiej (MinWyr 77) o obcym pochodzeniu formy **kommunik** ma świadczyć późna chronologia i brak wyrazu w gwarach: „...**komunik** poszedł do Lublina” Ch 220, „Nazajutrz jmc pan hetman i rycerstwo **kommunika** (...) przyjachaliśmy” SM 132, „Posłał tam książę z półtora tysiąca **komunika**” BM 248. Cn nie notuje, SPas potwierdza, SL z licznymi cytatem, SWil z odsyłaczem do **komonik**, SW jako *staropolskie*, SJP – *historyczne*.

kupia 'towar' (SW i SJP wskazują na źródłosłów ros. bądź bñrus. *kuplia*, SES i SEB podają, że jest to prasłowiańska pożyczka od gockich kupców, goc. *kaupon* 'kupczyk', niem. *Kauf*, *Kaufen*): „Porządek wielki w tym, że każda **kupia** ma swoje miejsce” SM 149. Cn potwierdza, SPas

nie notuje, SL z przykładami od XVI wieku, SWil, SW, SJP z uwagą *gwarowe*. B. Smolińska i K. Siekierska uznają formę za rodzimą (Siekier 146, Smol 136). Wyraz *kupia* 'towar' ma poświadczenia w SS^{tp} i S^{IXVI}, a S. Urbańczyk i Z. Klemensiewicz nie wymieniają go wśród pożyczek ruskich⁶⁷. Zdaniem Z. Kurzowej w dialekcie północnokresowym forma utrzymuje się pod wpływem wschodniosłowiańskim (KurzWil 381); zob. też u filomatów i filaretów (Kurz I 143), a u Chodźki postać *kupla* z *-l-* epentetycznym (Tur 69). Za zbędny w polszczyźnie kulturalnej uznaje ten wyraz J. Karłowicz (KarłPodr 49).

luderyja 'szachrajstwo, łotrostwo?', tu może 'zabawa, igraszki, hulaszczy tryb życia', tu prawdopodobnie 'zaburzenia świadomości wywołane nadużywaniem alkoholu, halucynacje' (niem. *liederlich* 'szubrawski' albo łac. *ludere* 'bawić się, grać'): „...z każdym pił, zaczem się też w *luderyją* wdał, że nie wiedział, kiedy dzień, a kiedy noc” SM 184. Słowniki takiej formy nie notują. S^{IXVI} *ludera* 'łotrostwo', SL *ludere* z gwiazdką i cytatem: „Od rodziców odchodzą, ku złemu towarzystwu się przyłączając, kradną, zabijają się i w *ludere* się obracają”, SW również *ludere* z uwagą *staropolskie*, nieodmienne.

makowiej 'zwierzchnik?': „Czytaliśmy ten list od komisarzów moskiewskich przez pana Komara pisany, w którym już Dołhorukiego nie kładą, bo ten obrócony za hetmana na miejsce Czerkaskiego, który revocatus do cara jako remissior in re bellica, czyli pro assistentia carowi w drodze do Smoleńska, gdzie za niedziel trzy ma stanąć przy swoim *makowieju*” Ch 511. SS^{tp}, S^{IXVI}, Cn, SL, SWil, SW i SGP nie notują. SL pod *makowica* podaje ukraińską formę *makowje* 'makowe', np. pole. Wyekscerpowana nazwa jest być może złożeniem utworzonym od rzeczownika *mak* i czasownika *wiejać*. Mogłaby ona odnosić się do 'urządzenia służącego do oczyszczania, wiania maku', por. choćby występujący w niektórych gwarach *wiercimak* 'wałek do ucierania maku'. Wydaje się, że Chrapowicki używa tej nazwy w znaczeniu przenośnym. Z szerszego kontekstu wynika, że *makowiej* oznacza 'przyjęcie określonych obowiązków, służbę panu' bądź tylko 'zwierzchnika, pana'.

nieproś '?': „Oddałem Królowi JM charta *nieprosia* kosmatego” Słowniki nie notują.

otówek '?': „Rano listy mi dano i trzy drewnienka *otowku*” Ch 491. Cn, SPas, SL, SWil, SW, SS^{tp}, S^{IXVI} i SEB nie notują.

poszta 'poczta' (włos. *posta*, choć niektóre słowniki wskazują na niem. *Post*): „Pan Stawiński oddał mi list z *poszty*” Ch 241. Cn z uwagą: „Vox posta. Italica est”, SPas nie notuje, SL bez cytatów z odsyłaczem do *poczta*, SWil jako *przestarzałe* bez przykładów, SW poszta jako *staropolskie*.

rozumien '?': „W wieczór barzo troszeczkę rosy spadło, po stronach

był deżdż jednak *rozumien*” Ch 104. Słowniki nie notują. Zbyt wąski kontekst nie pozwala w sposób jednoznaczny określić znaczenia wyrazu.

sztamet 'rodzaj lekkiej materii' (wł. *stamento* lub fr. *estament*): „Pisałem rano do domu i z rzeczy jej posłałem *sztamet*” Ch 191. SL *sztament* bez przykładu z odsyłaczem do *stament*, SWil *stamet*, *stament*, *sztamet*, *sztament* 'tkanina wełniana wyrabiana w Holandii', SW jako *staropolskie* z informacją o braku l.mn. oraz odsyłaczem do *stament*, SJP brak.

turma 'więzienie' (Pochodzenie wyrazu jest sprawą dyskusyjną. SWO, SEB wskazują na źródło niem. *Turm* z łac. *turren*. Bliskie sąsiedztwo języków ruskich sprawia, że bardzo prawdopodobne wydaje się pośrednictwo ros. *turma* z tatar. *tormä*; zob. KurzWil 443): „Winiarskiego dano było do *turmy*” SM 210. Cn notuje, SPas brak, SL, SWil i SW, SJP jako *przestarzałe*, KartXVII. SGP podaje przykłady głównie z Wileńszczyzny, a J. Karłowicz odsyła do 'więzienie' (KarłPodr 443).

uwzar – tu prawdopodobnie 'łapówka, prezent': „Akomodując się Moskwie musiałem zaraz wojewodę i kapitana obesłać *uwzarem*” BM 297. Słowniki nie notują.

walbrot – zdaniem T. Wasilewskiego⁶⁶ jest to lekarstwo bliżej nieznane. Można przypuszczać, że mamy tutaj do czynienia ze zniekształconą fonetycznie postacią od *olbrot* 'tłuszcz wielorybi, tran': „Pani barzo chora, brała *walbrot*” Ch 383. Słowniki podanej formy nie poświadczają, SL i SWil notują *olbrot*, podobnie u oświeceniowych komediopisarzy (WęgKom 112) i KartXVII.

WNIOSKI

Wśród omówionych wyżej wyrazów znalazło się 370 zapożyczeń. Dominują oczywiście latynizmy, których duża liczba (196, co stanowi 52,97% wszystkich wyrazów obcych) jest dla omawianego okresu typowa⁶⁷.

Jak wynika z prezentowanego tu materiału, zdecydowaną większość owych latynizmów można by uznać za barbaryzmy językowe, które z powodzeniem dadzą się zastąpić wyrazami rodzimymi. Oczywiście, kryterium podziału na właściwe i niewłaściwe latynizmy polegające na możliwości zastąpienia wyrazu łacińskiego przez równoznaczny termin polski (takie poglądy głosi Knapki) może budzić wątpliwości. Nie bez znaczenia pozostaje przecież stopień rozpowszechnienia wyrazu łacińskiego, okres, w którym wyraz został przyswojony polszczyźnie oraz relacja semantyczna obu elementów: obcego i rodzimego. W tym wypadku mamy jednak

najczęściej do czynienia z XVII-wiecznymi efemerydami pojawiającymi się pod wpływem manieri literackiej, wynikającej z przekonania, że łacynizmy są nieodłączną cechą pięknego stylu, że świadczą o ogładzie kulturalnej mówiącego, a w rzeczywistości tylko zaśmiejają język. O słabym zadomowieniu się już w XVII-wiecznej polszczyźnie omówionych w tej pracy łacynizmów świadczą następujące zjawiska:

1. Dość licznie prezentują się wyrazy nie poświadczone w słowniku Knapskiego i u Paska, a pojawiające się w późniejszych słownikach z różnymi kwalifikatorami, często bez przykładów bądź z odsyłaczami do polskich odpowiedników, np.: *error*, *fabryka*, *fascykuł*, *dysceptacja*, *konfesata*, *okurencja*, *policja*, *rebelizant*, *rekognoskowanie*, *rekuperować*, *rekwizycja*, *remisa*, *remora*, *statura*, *submisja*, *sukurs*, *sumpt*, *supersedować*, *teatrum*, *trutynować* itp. Można sądzić, że Knapiesz pominął te wyrazy celowo uznając je za zbędne w polszczyźnie łacynizmy. Zdają się o tym przekonywać wypowiedzi samego słownikarza, który we wstępie do *Thesaurusa* i pod hasłem *Mowa mieszana* wypowiada swój sąd na temat zapożyczeń łacińskich, wymieniając wypadki, kiedy użycie wyrazu łacińskiego jest dopuszczalne⁶⁸. Dodatkowym argumentem przemawiającym za słabym rozpowszechnieniem w polszczyźnie owych łacynizmów jest też niska frekwencja badanych wyrazów w omawianych źródłach. Zazwyczaj formy te mają jednokrotne lub najwyżej kilkukrotne poświadczenia. Z reguły też nie pojawiają się u innych pisarzy tego okresu.

2. Wielu wyrazom Knapski wypowiada zdecydowaną walkę, opatrując elementy obce (głównie łacińskie) potępiającym komentarzem: *Myxobarbai dicunt* albo odsyłając do polskiego odpowiednika. Do grupy tej będą należały takie wyrazy, jak: *akomodować się*, *ceduła*, *determinować*, *makula*, *palcat*, *rebelizant*, *rezolwować się* itp.

3. Zdarza się też czasami, że wyrazy, których łacińskie pochodzenie nie budzi żadnych wątpliwości, nie zostają potwierdzone w słownikach języka polskiego, np.: *dysfazyja*, *konsent*, *kontraryja*, *necessitować*. Bez wątplenia są to użycia efemerydalne, być może ograniczone do jednego tylko tekstu.

4. O niewielkiej frekwencji omówionych łacynizmów przekonuje też konfrontacja wyekscerpowanego materiału z cytowanymi tu pracami H. Rybickiej i D. Moszyńskiej. Rzadkie bez wątpienia są w tym okresie następujące wyrazy: *atestacja*, *dedycja*, *delata*, *derywacja*, *dylacja*, *dysfazyja*, *eksporrygacja*, *fascykuł*, *klemencja*, *kombinacja*, *komizacja*, *kompassja*, *kondemnata*, *konfesata*, *koniunkcja*, *konsulta*, *kontraryja*, *kwerymonija*, *melioracja*, *policja*, *prezumpcja*, *regent*, *remora* itp.

5. Większość łacynizmów w wiekach późniejszych wyszła zupełnie z użycia, a tylko niektóre zachowały się w zmienionym bądź wyspecjalizowanym znaczeniu, np.: *alterować*, *atestacja*, *deputat*, *fabryka*, *galka*, *mandat*, *laik*, *licencyja*, *okazyja*, *policja*, *pretekst*, *skrypt*, *woluntariusz*, *wotum* itp.

6. Polskie synonimy dla łacińskich terminów stosują obocznie nawet pamiętnikarze: *deputat*, ale też *poseł* Ch 164, *jurament* ale też *przysięga* Ch 535, *legacja*, *deputacja*, ale też *poselstwo* Ch 337.

Wprowadzanie łacynizmów do polszczyzny odbywało się, jak wykazują prezentowane przykłady, w sposób niemalże mechaniczny. Często polegało ono na tworzeniu regularnych, zgodnych z systemem polszczyzny derywatów, których wzorem stawały się produktywne typy słowotwórcze. Powoływanie do życia tych wyrazów opierało się na bardzo prostym mechanizmie: dołączaniu do łacińskiego tematu polskiego formantu, np.: *-ować*⁶⁹ (*agrawować*, *arendować*, *komprobować*, *kontradyktować*, *necessitować* itp.), na dołączaniu do łacińskiego tematu polskiej końcówki żeńskiej (*deputatio* – *deputacja*, *directio* – *dyrekcyjja*, *suspicio* – *suspicyja* itp.), zastosowaniu derywacji wstecznej (np.: *laicus* – *laik*, *affectus* – *afekt*, *mandatum* – *mandat*, *patronus* – *patron*, *regimentum* – *regiment*). Jest też duża grupa wyrazów, które zostały przejęte bez żadnych przekształceń słowotwórczych czy fonetycznych (np.: *error*, *fortuna*, *membrana*, *kursor*, *wotum*, *statura*), ale zachowują się one jak wyrazy rodzime, ulegając wpływom fleksji polskiej.

Zapożyczenia wschodniosłowiańskie (78 czyli 21,08% wszystkich wyrazów obcych) są obok makaronizowania charakterystyczną cechą polszczyzny XVII wieku. Szczególnie widoczne są one w języku spolonizowanej szlachty pochodzenia ruskiego oraz na wschodzie osiadłych Polaków. Nie bez wpływu na leksykę polską, szczególnie leksykę kresów wschodnich, pozostawały ruchy kolonizacyjne, służba wojskowa na terenach ukraińskich, obcowanie z żołnierzami ruskiego pochodzenia. Omówione tu wyrazy, często nieznanne polszczyźnie innych regionów, znalazły potwierdzenie u pisarzy kresowych różnych epok. Szczegółowe badania wykazują, że tylko niektóre spośród zapożyczeń ruskich należały do słownictwa XVII wieku i były zgodne z ówczesną normą językową. Z reguły jednak form tych nie znają ani pochodzący ze Śląska Gdacjusz, ani mazowiecki Chrościński. Knapski i Pasek potwierdzają zaledwie kilkanaście pożyczek ruskich (np.: *bachmat*, *bojar*, *bojarzyn*, *ciwun*, *gorod*, *horod*, *hospodar*, *hramota*, *hałas* 'rozruchy', *hultaj*, *hospodar*, *monastyr*, *rozhowor*). Te pierwotne cytaty, mimo iż zdradzają swą obcość nietypową dla polszczyzny formą fonetyczną, zachowują się jak formy rodzime dostosowując się do systemu fleksyjnego i składniowego ówczesnego języka ogólnego.

Większość wyekscerpowanych przykładów, jak poświadczają SL, SWil, SW oraz monografie języka pisarzy kresowych, występowała na omawianym terenie jeszcze w XIX wieku. Choć na innych terenach formy te były prawie nieznanne, na kresach ciągle jeszcze wykazywały znaczne zadomowienie (np.: *bajdak*, *derewnia*, *dzielo*, *kabak*, *kaźma*, *kuczyć*, *micielica*, *mir*, *plon*, *porosza*, *starszyna*, *zaczem*). Potwierdzają to liczne uwagi i kwalifikatory w słownikach XIX wieku, odnotowanie formy tylko w niektórych słownikach, odnotowanie bez przykładu albo z przykładami wyłącznie z pisarzy kresowych.

Niektóre z rutenizmów nie zostały odnotowane przez żaden z cytowanych słowników. Bez wątplenia są to słabo zadomowione w polszczyźnie wyrazy-cytaty nie podlegające regułom fleksyjnym polszczyzny i zachowujące obcą postać foniczną (*tot czas*, *po preźnemu*)⁷². Znamienne jest to, że większość owych rutenizmów, często nie poświadczonych przez słowniki albo odnotowanych z komentarzem *rzadko używane*, *gwarowe*, *staropolskie* pochodzi z pamiętników obu Maskiewiczów. Chrapowicki używa w zasadzie tylko tych zapożyczeń wschodniosłowiańskich, które miały znacznie szerszy zasięg użycia.

Zapożyczenia niemieckie (32 czyli 8,64% wszystkich zapożyczeń) – to głównie nazwy wojskowe, nazwy związane z życiem społecznym i gospodarczym, nazwy powinności, słownictwo potoczne. Są to przede wszystkim pożyczki stare (może z wyjątkiem *drabanta*), dobrze już w ówczesnej polszczyźnie zadomowione, prawdopodobnie nie odczuwane przez XVII-wiecznych użytkowników polszczyzny jako obce.

Zapożyczenia z innych języków w badanym materiale są nieliczne. Ich procentowy udział wśród wyrazów obcego pochodzenia waha się zaledwie od 2,7 do 0,27%.

Pochodzenia niektórych wyrazów nie da się z całą pewnością określić, bowiem źródłem zapożyczenia może być kilka języków (*akwietować się*, *fus*, *jatra*, *luderyja*, *poszta*, *sztamet*, *turma*). Niektóre formy uznawane są przez jednych badaczy za zjawiska rodzime, przez innych za obce (np. *komunik*). Etymologia kilku nazw jest niejasna. Wąski kontekst nie pozwala czasami nawet na podanie znaczenia użytej formy (*czunk*, *kanluks*, *makowiej*, *nieproś*, *otówek*, *rozumien*, *uwzar*, *walbrot*). Ostatecznie w rozdziale tym znalazło się ponad 20 wyrazów, których pochodzenie bądź znaczenie budzi wątpliwości.

PRZYPISY

1. Omówione tu wyrazy nie zostały odnotowane w *Słowniku języka polskiego* W. Doroszewskiego albo też poświadczono je z kwalifikatorem: *dawne*, *przestarzałe*, *gwarowe*, *rzadkie*, *poetyckie* itp. Zwracam tu również uwagę na takie formy, które w SJP zarejestrowano bez kwalifikatorów, ale w odczuciu współczesnych użytkowników polszczyzny mają one inną (niż w latach wydawania słownika) łączliwość, zakres stosowania, znaczenie czy zabarwienie stylistyczne.
2. Taki sposób hasłowania przyjmuję za SłXVI; por. też pracę o języku Chrościńskiego (Siekier).
3. W. Kupiszewski, *Słownictwo meteorologiczne XVII...*, s. 56-57.
4. S. Urbańczyk, *Charakterystyka staropolskich zapożyczeń wyrazowych z języka ukraińskiego*, [W:] *Szkice z dziejów języka polskiego*, Warszawa 1968, s. 302.
5. Por. też na tej samej stronie uwagę T. Wasilewskiego, że jest to wyraz niezrozumiały.
6. J. Matuszewski, *Słowiański tydzień. Geneza, struktura, norma*, Łódź 1978, s. 131.
7. D. Buttler, *Rozwój semantyczny...*, s. 79.
8. A. Walicki, *Błędy nasze w mowie i w piśmie ku szkodzie języka polskiego popełniane oraz prowincjonalizmy*, Wyd. III, Kraków-Warszawa 1886, s. 82.
9. J. Joachimiak, *Regionalizmy północnokresowe Władysława Abramowicza (przyczynek do badań nad kulturalną polszczyzną wileńską w dwudziestolecie międzywojennym)*, „Poradnik Językowy” 1996, z. 10, s. 53.
10. M. Karaś, *Szczuka i szczupak w historii języka polskiego*, [W:] *Język polski i jego historia. Wybór pism*, Warszawa 1986, s. 365-376.
11. M. Szymczak, *Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa w języku polskim*, Warszawa 1966, s. 172-4.
12. S. i B. Maskiewicz, *Pamiętniki*, s. 173.
13. W. Taszycki, *Przyrostek -isko, -iszcze w językach zachodniosłowiańskich*, „Slavia” IV, Praga 1925, s. 217-227.
14. W. Kupiszewski, *O języku Teofila Lenartowicza*, „Prace Filologiczne” XXIX, s. 282.
15. B. Nowowiejski, *Zapożyczenia...*, s. 22.
16. Zob. B. Walczak, *Metoda świadectw bezpośrednich w badaniach etymologicznych nad zapożyczeniami*, „Prace Filologiczne” XXXIII, 1986, s. 171-177.
17. T. Minikowska, *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI wieku*, Warszawa – Poznań – Toruń 1980.
18. Zob. na ten temat: B. Walczak, *Z zagadnień etymologizacji zapożyczeń romańskich w języku polskim*, [W:] *Język, teoria, dydaktyka, Materiały V Konferencji Młodych Językoznawców*, Kielce 1982, s. 176.
19. B. Walczak, *Metoda świadectw bezpośrednich...*, s. 178; tenże: *Z zagadnień etymologizacji...*, s. 176-178.
20. T. Minikowska, *Wyrazy ukraińskie...*, s. 14-15.
21. Np. *doloma* uznana przez Brücknera dopiero za XVII-wieczną pożyczkę ma swoje poświadczenia już w tekstach XVI wieku; *holysz*, *liszni*, uznawane przez badaczy dopiero za XVIII-wieczne pożyczki, odnotowane zostały w badanych przeze mnie tekstach XVII-wiecznych.
22. Por. na ten temat: A. Ropa, *O najnowszych zapożyczeniach w języku polskim*, „Poradnik Językowy” 1974, s. 522.

23. B. Walczak, *Granica między jednostkami...*, s. 230.
24. Por. B. Walczak, *Granice między jednostkami...* s. 228-30; B. Walczak, *Z zagadnień...*, s. 176-180.
25. H. Rybicka, *Rzeczowniki zapożyczone z łaciny w języku polskim XVII wieku (na materiale literatury pamiątkarskiej)*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973, s. 17, (dalej skrót: RybRzecz).
26. D. Moszyńska, *Morfologia zapożyczeń greckich i łacińskich w staropolszczyźnie*, Wrocław 1975, (dalej skrót: MoszZap).
27. Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, Warszawa 1974, s. 340.
28. Z. Klemensiewicz, *Historia...*, s. 340; zob. też: RybRzecz 21.
29. Jednak B. Nowowiejski wśród zapożyczeń z języka niemieckiego formy nie wymienia; por. *Zapożyczenia leksykalne...*
30. S. B. Maskiewicz, *Pamiętniki*, s. 234.
31. Z. Klemensiewicz, *Historia...*, s. 340.
32. J. A. Chrapowicki, *Diariusz*, s. 560.
33. Z. Klemensiewicz, *Historia...*, s. 340.
34. Zob. na ten temat: D. Moszyńska, *Morfologia zapożyczeń...*, s. 140.
35. W. Kupiszewski, *Słownictwo meteorologiczne w XVII...*, s. 60.
36. Z. Klemensiewicz, *Historia...*, s. 341.
37. Z. Kurzowa, *Polszczyzna Lwowa i kresów południowo-wschodnich*, Kraków 1983, s. 252, (dalej skrót: KurzLw).
38. T. Wasilewski, wydawca *Diariusza*, w znaczeniu 'wakowanie, otworzenie się wolnego miejsca na urządzie', s. 565.
39. Por. na ten temat: H. Turska, *Leksykalne pożyczki białoruskie w języku polskim (doba staropolska)*. *Sprawozdania z prac naukowych Wdż. Nauk Społecznych PAN*, 1970, z. 2, s. 79; też: KurzWil 479-480.
40. Z. Klemensiewicz, *Historia...*, s. 338.
41. Zob.: M. T. Lizisowa, *Studia nad słownictwem regionalnym III Statutu Litewskiego*, Kielce 1984, s. 111.
42. A. Fastnat, *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340-1356*, Wrocław 1962, s. 228, za: M. T. Lizisowa, *Studia nad słownictwem...*, s. 52.
43. Zob. BM 223.
44. M. T. Lizisowa, *Studia nad słownictwem...*, s. 109.
45. Por. na ten temat: Hrab, s. 50.
46. Por. uwagę W. Kupiszewskiego, *Słownictwo meteorologiczne w XVII...*, s. 55.
47. Por.: MinWyr 78; zob. także SES.
48. Nazwa pochodzi od pory dnia, kiedy msza jest odprawiana; zob. MinWyr 96; por. też: KurzWil 395.
49. Por. S. i B. Maskiewicz, *Pamiętniki...*, s. 146.
50. Z. Klemensiewicz, *Historia...*, s. 347.
51. W. Kupiszewski, *Słownictwo meteorologiczne w XVII...*, s. 54.
52. Por. na ten temat uwagę Z. Kurzowej: „A. Bułyka notuje *tamečný* w języku starobiałoruskim pod datą 1501 i widzi w tym zapożyczenie z polszczyzny”, (KurzWil 439).
53. S. i B. Maskiewicz, *Pamiętniki...*, s. 257.
54. B. Walczak, *Między snobizmem i modą a potrzebami języka czyli o wyrazach obcego pochodzenia*, Poznań 1987, s. 11.
55. B. Walczak, *Między snobizmem...*, s. 9.

56. M. T. Lizisowa, *Studia nad słownictwem...*, s. 167.
57. T. Zdancewicz, *Litewskie i ruskie zasięgi słownikowe na Białostocczyźnie*. Z Polskich Studiów Slawistycznych, ser. 2 – *Językoznawstwo*, Warszawa 1963, s. 288.
58. Chrapowicki uskarża się wcześniej na złe samopoczucie, ból głowy i żołądka.
59. W. Cienkowski, *Ogólne założenia metodologiczne badania zapożyczeń leksykalnych*, „Poradnik Językowy” 1964, z. 4, s. 417-429.
60. B. Walczak, *Z zagadnień etymologizacji...*, s. 177-178.
61. W. Cienkowski wymienia tu: 1. zasadę prawdopodobieństwa zmian i tożsamości fonetycznych, 2. zasadę związku wyrazu z desygnatem i realiami, 3. zasadę konsekwencji i zgodności chronologicznej, 4. zasadę prawdopodobieństwa i ciągłości rozwoju semantycznego wyrazu, 5. zasadę prawdopodobieństwa kontaktów językowych, 6. zasadę wszechstronnego rozpatrywania wyrazów (Zob. tenże: *Ogólne założenia...*, s. 417-429).
62. B. Walczak, *Z zagadnień etymologizacji...*, s. 186-187.
63. Por. H. Karaś, *Rusycyśmy słownikowe w polszczyźnie okresu zaborów*, Warszawa 1996, s. 59.
64. S. i B. Maskiewicz, *Pamiętniki*, s. 160.
65. Por. S. Urbańczyk, *Charakterystyka staropolskich zapożyczeń wyrazowych z języka ukraińskiego*, [W:] *Szkice z dziejów języka polskiego*, Warszawa 1968; też: Z. Klemensiewicz, *Historia...*
66. Zob. J. A. Chrapowicki, *Diariusz*, s. 565.
67. Zob. np. Siekier, s. 332 (52%) i Smol, s. 202 (74%).
68. Zob. też na ten temat: J. Puzynina, „*Thesaurus*” Grzegorza Knapskiego. *Siedemnastowieczny warsztat pracy nad językiem polskim*, Wrocław 1961, s. 21-4.
69. Formant *-ować* był przez wiele wieków głównym sposobem polonizacji obcych pni, przede wszystkim werbalnych; por. na ten temat: K. Siekierska, *Słownictwo...*, s. 98; też: B. Strumiński, *Staroczeski wpływ na polskie czasowniki odczasownikowe na -ować, -awać*, „*Język Polski*” LIX, s. 17-25; też: B. Walczak, *Wpływ języka francuskiego na system gramatyczny polszczyzny*, „*Studia Polonistyczne*”, 1976, s. 189 (czasownik *deszyfrować*). W badanym materiale formant *-ować* tworzy czasowniki nie tylko od pni łacińskich, ale również od niemieckich (np.: *szwankować, traktować, warować*), francuskich (np. *bankietować*) oraz od obcych pni rzeczownikowych (np. *szyszować*).
70. Por. na ten temat: I. Bajerowa, *Cytaty obcojęzyczne w tekstach polskich jako ślady przeszłości*, „*Poradnik Językowy*” 1992, s. 412.

IV. FRAZEOLOGIA

Przedstawione tu zostaną połączenia nieregularne, metaforyczne i ekspresywne oraz takie związki międzywyrazowe, które wykazują jakąkolwiek nieregularność morfologiczną, syntaktyczną czy semantyczną.

Cały zebrany materiał porównano ze słownikami: Knapskiego, Lindego, wileńskiego, warszawskiego, a formy słabo zaświadczone w źródłach leksykalnych, również ze *Słownikiem polszczyzny XVI wieku* i *Słownikiem staropolskim*¹. Ważne źródło informacji o stopniu rozpowszechnienia frazeologizmów stanowiły: *Słownik frazeologiczny języka polskiego* S. Skorupki², *Nowa księga przysłów polskich*³ oraz zbiór esejów *Mądrej głowie dość dwie słowie*⁴. Równie konieczna wydawała się konfrontacja wyekscerpowanego materiału z cytowanymi już wcześniej pracami: o języku Gdacjusza, komediopisarzy Oświecenia, filomatów i filaretów oraz publicystyki oświeceniowej i romantycznej⁵.

Wśród związków frazeologicznych wyodrębniam, opierając się na kryterium formalnym, zwroty, wyrażenia i frazy. Przykłady w każdej z grup podaję w porządku alfabetycznym. Odstępstwo czynię jedynie przy zwrotach, gdzie na pierwszy plan wysuwam zawsze czasownik, bez względu na jego miejsce w cytacie.

1. ZWROTY

brać pod gardłem 'brać cokolwiek pod groźbą utraty życia': „...ale nie kazano nic w gospodzie *brać pod gardłem*” BM 265; por. *nie brać pod gardłem*, *nie ważyć się pod gardłem*. SWil notuje *pod gardłem* 'pod karą śmierci'; Krzyż I *pod utratą gardła*; SzSł 28 *pod gardłem*.

brać większe serce 'zdobywać się na odwagę': „I tam większe jeszcze niż w Zabłudowiu pobrawszy skarby, tym *większe brał serce*” BM 274.

Krzyż III notuje tylko: „Zniesie klęski wszelkie, kto ma *serce wielkie*”.

być głodnym w kopę 'potrzebować pieniędzy, mieć mało pieniędzy': „Żeśmy *głodni byli w kopę* i w żywność” SM 167. Słowniki tego frazeologizmu nie notują; *kopę* w znaczeniu 'pieniądze, majątek' potwierdza SW, ale z kwalifikatorem *rzadko używane*. Mamy tu zapewne do czynienia z przeniesieniem znaczenia wyrazu, bowiem na Litwie liczone pieniądze na kopy; por. *być ubogim w kopę*.

być przy propozycyjej 'mieć głos, proponować': „...żem *był przy propozycyjej* prosił mię, żebym był i na obiedzie” Ch 437. Poświadcza Cn, SłXVI i SL. SFraz brak.

być ubogim w kopę 'mieć mało pieniędzy': „Na tym sejmie barzom *był ubogi w kopę*” BM 229.

być w posilku 'być wyznaczonym komuś do pomocy, pomagać komuś': „Chorażwie, co nam *w posilku* miały *być*, dobrze w przód uchodzą” SM 158. SW *być w tym* w znaczeniu 'dopilnować czego, postarać się o co' z przykładem: „Nie bój się, ja *będę w tym*, aby cię nie pominięto”; SzSł 75 *stać w posilku*.

chybić w bok 'chybić': „Pan Bóg chciał, że *chybił w bok* nieco” SM 216. SFraz, SłXVI i SL nie notują; Cn *chybiam celu*. Pleonazm.

cofnąć się nazad 'cofnąć się': „*Cofnęli się nazad* za puszcza” BM 76. Z pamiętników wynotowałam liczne przykłady tego pleonazmu, który jako kalka niem. konstrukcji *zurück kehren* utrzymał się do dzisiaj w niestarannej polszczyźnie potocznej. Zwrotu nie poświadcza SFraz; SL notuje co prawda tylko hasło *cofać się*, ale z cytowanych przez niego przykładów wynika, że frazeologizm ten w XVI i XVII w. był dość częsty (np. u: Górnickiego, Seklucjana, Haura itp.); Cn tylko *cofać się*, podobnie SW i SWil.

częstować dostatkiem 'przyjmować z honorami': „Wielkim *dostatkiem* i ochotnie *częstował* królowica” SM 208. SFraz brak, Cn, SL i SWil nie notują, SłXVI potwierdza.

częstować kogo obuchem 'bić kogo obuchem': „Wyrostka jednego foremnego hajducy *częstowali obuchem*” SM 206. Słowniki notują czasownik *częstować* w zn. 'podejmować'; połączenia *częstować obuchem* nie potwierdzają, a jedynie *uderzać obuchem*, *dostać obuchem w głowę*. Krzyż I *częstowano go głową o stół*, *częstowano go gębą o stół*, *częstowano go dupą o ławę*, tzn. 'przyjęto niegrzecznie, niegościnnie'.

czuć o sobie 'czuć, być ostrożnym': „Moskwa nam zyczliwa często nas napominała, abyśmy *czuli o sobie*” SM 154. SFraz nie notuje; Cn z odsyłaczem do *mam się na pieczy*; SłXVI i SL z przykładami z Kochanowskiego, Strykowskiego i Górnickiego.

czuć się dużym 'czuć się lepiej, być zdrowszym': „Tamtego wzięto za umarłego, a brat jeszcze *dużym się czuł*” SM 181. SFraz nie notuje;

u Brücknera jest *duższy* w znaczeniu 'silniejszy, tęższy' z przykładami: „...kto *duższy* ten lepszy”, „...kto *duższy* nad Pana Boga” (SEB); pojawia się u Cn i SL z cytataми m.in z Potockiego; dopiero od XVIII wieku *dużo, duży* zaczyna występować w znaczeniu współczesnym, a więc 'wiele', 'wielki'.

czynić dyspozycją testamentem 'pisać testament, dzielić majątek': „...namiestnik *czynił dyspozycją testamentem*, ale jeszcze zostaje przy czerstwości” Ch 282. SFraz *dysponować czym* 'rozporządzać'; S1XVI i SL poświadczają.

czynić inkwizycją 'badać co, sprawdzać, prowadzić dochodzenie': „Rano *inkwizycją czyniliśmy* w sprawie z panem Burchackim” Ch 296. SFraz jako *dawne prowadzić inkwizycję*; podobne zwroty u Cn, w SL i SW.

czynić eksperyment – tu 'podjąć próbę wyjazdu': „Pan Obuchowicz (...) *czynił eksperyment* do miasta Trubecka” Ch 448. SFraz, Cn, S1XVI i SL takiego połączenia nie notują, choć jak wynika z przykładów cytowanych przez te słowniki, związki czasownika *czynić* z rzeczownikami były bardzo charakterystyczne dla omawianego okresu.

czynić kompasją 'zlitować się': „Gdyśmy mu to oddali, *uczynił kompasją* nad nami” BM 284. SFraz nie potwierdza, również SL i Cn takiego połączenia nie notują, choć związki czasownika *czynić* z rzeczownikami były bardzo częste.

czynić propozycją 'proponować': „*Propozycją czynił* książdz kanclerz koronny” Ch 457, „...jm. pan kanclerz *czynił propozycją*” Ch 455. Brak w SFraz, S1XVI i SL. Można jednak sądzić, na podstawie dużej łączliwości czasownika *czynić*, że połączenie to nie było czymś dla XVII wieku wyjątkowym.

czynić protestacją 'protestować': „Król JMC z królową był w Lublinie, *czynił protestację* przed deputaty” SM 110. SFraz nie notuje, SL z przykładem z XVIII wieku.

czynić przysięgę 'przysięgać': „*Przysięgę czynili*...” SM 138. SFraz nie notuje, SL z przykładami z Paszkowskiego.

czynić rekapitulacją 'streszczać, powtarzać co w zwięzłej formie': „Wprzód pan instygator *rekapitulacją czynił*” Ch 382. SFraz, S1XVI, Cn i SL nie notują.

czynić relacją 'relacjonować': „Na sesyjce *relacją czynił* pan wojewoda” Ch 168, „...*czynili relacją*” Ch 382. Zwrot często przez Chrapowickiego używany, notowany też przez SFraz i SL.

czynić zadosyc 'zadośćuczynić': „Zamysłem swoim przecie chcąc *czynić zadosyc* król obrcił wojsko kwarciane, przyczyniwszy więcej rotmistrzów” SM 110. SFraz tylko *zadosyc czynić, dawne zadosyc czemu*

z przykładem z pism z Marchlewskiego; poświadczają Cn i SL, choć bez przykładu; SW i SWil.

czytać lekcje teologiczne – tu 'głosić kazanie' lub 'prowadzić rekolekcje': „Książdz brat rano odjechał do Grodna, gdzie ma *czytać lekcje teologiczne*” Ch 361. Brak poświadczeń.

dać bitwę 'stanać do boju': „Przyszły ponowy o Chowańskim, że *dał bitwę* w polu” Ch 492, „...umyślił zaraz im *dać bitwę*” SM 126. SFraz w tym znaczeniu *dać pole* z informacją *dawne*, S1XVI, Cn i SL notują; SzSł 16.

dać na się asekuracją 'zareczyć komu, obiecać': „Wymozono to na nich, że *dali na się asekuracją* królowi (...) jako więcej nie mieli turbować Rzeczypospolitej i w spokoju się rozjechać” SM 103. SFraz, Cn i SL nie notują.

dać dank 'czynić zaszczyt': „Wszystka Moskwa *dawała dank*” BM 283. SFraz nie potwierdza; Cn i SL w znaczeniu 'dawać pierwszeństwo, czynić zaszczyt'; podobnie u Gdacjusza (Bor 156); SzSł 24 *odnieść dank, dank otrzymać*.

dać dobrą łacinę 'dać nauczkę, zwymyślać': „...*daliśmy* mu na to *dobrą łacinę*, gdyż był dołożył, że pod Wilnem tak się odprawowała komisja” Ch 490. SFraz nie notuje, również S1XVI, Cn *dać mowę komu*, SL wyłącznie *mieć dobrą łacinę* 'mówić dobrze po łacinie'. Frazeologizm znany z diariusza Chrapowickiego notuje J. Krzyżanowski (Krzyż II); por. też u Gdacjusza *dać komu łacinę* 'karać, łajać' (Bor 156).

dać na parol 'dać na słowo honoru': „Więźniów niektórych odmieniono, inszych *na parol daliśmy*” Ch 518. SFraz nie notuje, podobnie S1XVI; SL wyłącznie *spuścić się na parol* 'zdać się na słowo, zaufać' z przykładem z Jabłonowskiego; podobnie SW i SWil.

dać odpór 'przeciwstawić się': „Widząc, że tak gęstego nieprzyjaciela nie mozem zatrzymać na sobie, albo raczej *dać odporu* uchozdim w sprawie” SM 158. Cn potwierdza, SL cytuje autorów z XVI wieku oraz Knapusza; zob. też u Gdacjusza z informacją, że jest to związek łączliwy o niecodziennym zabarwieniu stylistycznym (Bor 156); SzSł 57.

dać sprawę o sobie 'wyjaśnić swoją sprawę, powiedzieć coś o sobie': „Pijany niejaki Maszkiewicz, który nie umiał *dać sprawy o sobie*...” SM 197. Brak poświadczeń.

dać wstręt 'odeprzeć kogo, oprzeć się komu': „...*damy trochę wstrętu* nieprzyjacielowi” SM 158, „Osiński z gwardyją *dał wstręt* dobry...” BM 253. SFraz z uwagą *dawne*; poświadczają S1XVI, Cn i SL; także SJP z cytatem z *Trylogii* i kwalifikatorem *dawne*. Z tekstów XVII-wiecznych cytuje ten zwrot I. Szlesiński (SzSł 127).

dojść zdrady 'zdradzić': „...przyszła wiadomość, że Wyhowskiego wojewodę kijowskiego rozstrzelali, że *doszedł zdrady*” Ch 480. SFraz nie

notuje, SłXVI co prawda frazeologizmu *dojść zdrady* nie potwierdza, ale notuje inne bardzo charakterystyczne związki czasownika *dojść* z rzeczownikami: *dojść mniemania* 'mniemać', *dojść odpoczynienia* 'odpocząć', *dojść radości* 'radować się'; podobnie Cn i SL. Można chyba na tej podstawie przypuszczać, że omawiany związek jest zgodny z XVII-wieczną normą językową.

dojść spełna – tu 'osiągnąć cel, otrzymać wszystko, co się należy, być w pełni usatysfakcjonowanym': „I tak sprawili tymi uniwersałami, że miasto dwóch, albo trzech ćwierci sapieżyńcom (bo i tak wiele nie służyli) dali im dziesięć; my też swego *spełna doszli*” SM 180. SFraz, SłXVI i SL nie notują.

dysponować się na śmierć 'przygotowywać się na śmierć, przyjąć ostatnie namaszczenie': „Pan wojewoda (...) *dysponował się na śmierć*” Ch 398. Cn brak, SFraz tylko *dysponować na śmierć*; związek frazeologiczny z czasownikiem zwrotnym notuje SL.

fundować jurysdykcją 'rozstrzygnąć sprawę sporną, wydać wyrok': „Król JM wysłuchawszy przysięgi kazał *jurysdykcją fundować*” Ch 535. Cn tylko *funduje* w znaczeniu 'zakładam'; SL potwierdza cały zwrot.

grozić gardłem 'grozić śmiercią': „...upomina, aby carowi nie zmienia-li *groząc* zniszczeniem i *gardłem*” BM 292-3. Krzyż I w tym znaczeniu *na gardle siąść*, SFraz nie notuje, SłXVI *gardłem zagrozić*, SL *gardłem karać*.

iść na sukurs 'iść na pomoc': „Nasi za Borysowem znowu i bratem jego, który *szedł na sukurs* mieli potrzebę” Ch 253. SFraz *zawołać kogo na sukurs* jako *przestarzałe*, SłXVI i SL nie poświadczają; współcześnie używa się formy *iść komuś w sukurs*.

iść o gardło – zwrot ten wyraża chęć uratowania życia, uniknięcia grożącej śmierci: „Gdy więc Moskwa poczęła plądrować w całym województwie (...) *szło* wszystkim *o gardło*” BM 286. Krzyż I z licznymi przykładami, SFraz tego związku nie potwierdza, notuje np.: *pod gardłem* 'pod groźbą kary śmierci', *dać gardło* 'stracić życie', *osądzić kogo na gardło* 'skazać na śmierć'; Cn *idzie o głowę*; Krzyż I z cytatem: „Jak by mu *szło o gardło*”.

iść nie o rzemiek 'mieć na uwadze coś ważnego', tu 'własne bezpieczeństwo': „...bo każdemu *nie o rzemień szło*, ale o własną skórę” SM 140, „...że mu *szło nie o rzemiek*, okupował się i kosztuje go to okupno na kilkaset złotych” BM 296. Krzyż III notuje frazeologizm: „*Nie idzie o rzemień*, ale o całą skórę”.

iść wałem 'iść gromadą': „...że śniegi barzo wielkie były, nie mogli *wałem iść*, ale szli czterema gościńcami” BM 282. SFraz nie notuje; potwierdza SłXVI, Cn i SL z przykładem z Bohomolca, SWil brak; SzSł 118.

jechać na czym grzbiecie 'ścigać kogo': „Straciwszy serce Moskwa pierzchać i uciekać pospołu z Niemcy poczęli, a my *na grzbietach ich jadąc* (...) wpadliśmy do obozu ich” SM 130. SFraz *jechać na czyich karkach* jako *dawne* z cytatem z Sienkiewicza, SłXVI nie notuje, Cn tylko *jadę na kogo* 'biję', SL z przykładem z XVII wieku, SWil *jechać na co* 'dążyć do czego', *jechać na gardło* 'czyhać na co', Krzyż I 756 *grzbiet wyłoić*, także Krzyż I *jechać na kogoś* 'uprzedzić się do kogoś', *jeździć na kimś* 'lekceważyć kogoś'.

kazać pod gardłem 'rozkazać coś grożąc śmiercią w razie niewykonania polecenia': „*Pod gardłem kazał* wszystkim z koni zsiadać, a do strzelby mieć się” BM 241. SFraz, SL i SW tylko *pod gardłem*; SłXVI *przykazać pod gardłem*; też Krzyż I *pod gardłem* 'robić coś pod groźbą śmierci' z licznymi cytatami.

kusić się o kogo 'czyhać na co': „...albo ostrożności naszej się obawiali, albo wojsk idących sobie na posiłek czekali, że *się o nas nie kusili*” SM 151, „...*kusił się o ten* gmin wstępny bojem” SM 189. SFraz jako *dawne*, SL z przykładami z XVI i XVII wieku, Cn *kuszę się o kogo*.

mieć kogo po woli 'mieć nad kimś przewagę, wymusić na kimś posłuszeństwo': „Kiedy się już i długo z nieprzyjacielem czyniło i byliśmy mu za pomocą Bożą silni, znać, że mu niemiło było, przysłał do naszych, aby z pola schodzili, a w takim razie, kiedy się *nieprzyjaciela ma po woli*, rad by człowiek i z gruntu go wyrzucić” SM 161. Krzyż III, SL i SW notują.

mieć ostrożność 'uważać, być czujnym': „...aleśmy *mieli ostrożność*, że się nie dało zając nigdy” SM 168. Słowniki takiego zwrotu nie notują, ale cytowane przez te źródła przykłady świadczą o niemalże nieograniczonej łączliwości czasownika *mieć*; SzSł 77.

mieć potrzebę 'stoczyć walkę': „...nasi (...) *mieli potrzebę* z Moskwą” Ch 253. SFraz w tym znaczeniu nie notuje; poświadczą Cn, też SW i SWil; SL jako *dawne*; SzSł 77.

mieć sumpt 'ponosić koszty': „...żeby municyjia przewidowana była, na którą pan hetman swój koszt ważył, ale dalej exhautus (opróżniony) *nie może mieć sumptu*” Ch 547. SFraz tylko *zrobić coś własnym sumptem*; podobnie SłXVI, SL, SW i SWil.

mieć u kogo oko wesołe 'cieszyć się czymś względem': „Tęsknił z tym Chowański, że *nie miał u cara oka wesołego*” BM 271. Słowniki nie notują; Krzyż II *mieć u kogo łaskawe oko*, *mieć u kogo dobre oko*, SłXVI *krzywym okiem patrzeć*, *mieć oko na kogo*, też *oko łaskawe*, *oko serdeczne*. Być może jest to forma indywidualna.

mieć w opale – tu 'odnosić się do kogo niełaskawie': „...rozgniewawszy się na nią, kazał ją złupić ze wszystkiego ochędostwa i dostatków (...) i *miał ją w opale*” SM 116. SFraz brak; potwierdzają SłXVI i SL.

mieć za kaszel 'mieć z kim co czynić, mieć z kim kłopoty': „...wojował z ewangeliki i **miał** ich **za kaszel**” SM 214. SFraz nie notuje, potwierdza SłXVI w tym znaczeniu, Krzyż II **mam go za kaszel** 'daje mi się we znaki', też SL i SW.

mówić wilkowi pacierz 'mówić bez potrzeby, na próżno': „A zatem Zielonow czytał rotę przysięgi na arkuszach dwóch pisaną (...). Tu dodaje, że już ma cale odstąpić króla polskiego, jemu nie być życzliwym (...), ale carowi być wiernym, we wszystkim poddanym; owo zgoła konieczne chciał Chowański tą przysięgą wiecznie carowi moskiewskiemu to państwo w poddaństwo wprawić. Ale **mów wilkowi pacierz**. (...) Tej przysięgi lubo sam Iwan Aleksiejewicz doglądał pilno, jednak w tumultie szemranie słyszeć było, a wszyscy miasto przysięgi to pacierze sobie mówili albo bełhotali tylko” BM 280. Krzyż II w innym znaczeniu **powiedzieć komu pacierz** 'udzielić komuś nagany, zwymyślać', SłXVI, SFraz i SL notują przysłowie **Mów, wilku, pacierz, a on woli kozią macierz** 'modlitwa na nic się zda'. Porównaj też znany współcześnie frazeologizm **gadaj zdrow** 'mów, co chcesz, a ja i tak nie przywiążę do tego wagi'.

mydlić oczy 'wprowadzać kogo w błąd, tumanić kogo': „Już się i sprawował p. Szwiejkowski, a przecie **oczy mydłono**” BM 296. SFraz II z licznymi przykładami, też SL i SW; SJP jako *potoczne*.

nabawić żalu 'zmarwić': „...umarł sędzia smoleński, wielkiego nas **nabawiwszy żalu**” Ch 133. SFraz brak, Cn potwierdza, SL **nabawić żalności** z przykładem z XVIII wieku.

napisać złotem a gówny zapieczętować 'nie wykorzystać szansy': „I tak cały dzień ucierając się z nieprzyjacielem, z rąk upuściwszy wiktoryją odszedł z przyczyny wojewody kijowskiego; prawie to o nim można rzec przysłowie dawne: książe **złotem zapisał, a** wojewoda **gówny zapieczętował**” BM 254. Krzyż II: **Złotem pisał, a gównem zapieczętował** z przykładem z pierwszej połowy XX wieku, też Krzyż II: **Co nieborak napisał złotem, to zamazał błotem** z XVI-XVII wieku.

narabiać odbitym gwałtem – według A. Sajkowskiego zwrot niejasny⁶, jednak na podstawie kontekstu można sądzić, że frazeologizm ten jest odpowiednikiem współczesnego 'wet za wet, odpowiadać gwałtem na gwałt, mścić się': „Moskwa, która była zwykła **odbitym gwałtem narabiać**, zwąchawszy, że to na zwłokę czyniono, wzajem też naleźli przyczynkę, że po coś do cara posłali i aż za wróceniem się tego posłańca mieli komisją zacząć” BM 291. Słowniki nie notują; Cn jedynie **narabiać z kim** 'towarzyszyć z kim', SL **gwałtem uczynić**.

narabiać pośpiechem 'śpiesząc się coś nadrobić, np. stracony czas': „...wyszedł w niedzielę przed zachodem słońca, jako zwykł **pośpiechem narabiać**, tak i natenczas uczynił” BM 286. Słowniki nie notują; w SL

jest **narabiać śmiechem, fałszem, grubością**; SWil **narabiać komu nieprzyjemności**.

nasmarować komu ręce 'przekupić kogo': „Sprawił to też, że mu wojewoda oddał Wsielub, na który ma prawo, choć podrzutne od teścia swego, ukazał, że mu ten Wsielub ustąpiono, ale **nasmarowawszy** wprzód **ręce** wojewodzie i kapitanowi” BM 299. Poświadcza SFraz, ale z przykładami z końca XIX wieku; jest u Cn oraz SL, też w SW i SJP z uwagą *potoczne*; Krzyż III cytuje cały zwrot, także podaje przysłowie: „**Kto smaruje ten jedzie**”.

nie brać pod gardłem 'nie brać czego pod groźbą śmierci': „...wojsko (...) stacyj żadnych od chłopów **nie brało pod gardłem**” SM 191. SFraz, SłXVI, SL podobne zwroty; zob. Krzyż I: „Nikt **pod gardłem** do łupów **się nie brał**”.

nie ważyć się pod gardłem 'nie ważyć się na co pod groźbą śmierci': „Otrąbiono w wojsku, aby się żaden, **nie ważył pod gardłem** do Mozyru jechać i czeladź posyłać” BM 264. Słowniki notują podobne zwroty.

obesłać uwzarem – A. Sajkowski z uwagą *niejasne*⁷, choć na podstawie kontekstu można sądzić, że zwrot ten oznacza 'przekupić kogo czym, podarować co': „Powiła mi żona córkę w klasztorze oo. dominikanów, gdzie przecie za łaską Bożą nie było od Moskwy przeszkody. Akomodując się Moskwie musiałem zaraz kapitana i wojewodę **obesłać uwzarem**, bo taki u nich zwyczaj” BM 297. Słowniki nie notują.

ochronić zdrowie nogami 'uciec': „...bo i każdy niczym, jeno **nogami ochronił zdrowie** swoje” SM 156. Krzyż II w tym znaczeniu notuje **mieć charakter w nogach, mieć biegłość w nogach**, SFraz nie potwierdza, SL w tym znaczeniu **wziąć nogi za pas, uderzyć w nogi, puścić w nogi, nogi na pomoc wziąć, bezpieczeństwo pokładać w nogach**; Cn **wysiekl nogami**.

oddawać przysięgę 'przysięgać': „...tamże wszyscy na imię królewica jmci Władysława **przysięgę oddawali**” SM 132. SFraz nie notuje, SłXVI **dać przysięgę**, podobnie SL, SW i SWil.

odprawić jurament 'złożyć przysięgę': „Jam **odprawiwszy jurament** należny zasiadł w Trybunale Skarbowym” Ch 318. Potwierdzają Cn, SL i SWil.

odprawić legacją 'wywiązać się z misji poselstwa': „Pan Wojnowicz był u jm. pana hetmana polnego i **odprawił** swoją **legacją**” Ch 450, „...goniec moskiewski (...) **odprawował** legacją” Ch 92. SFraz **odprawić poselstwo** jako *przestarzałe*, SL tylko **odprawić poselstwo**, Cn potwierdza.

odprawić nabożeństwo – tu 'być na mszy': „**Nabożeństwo odprawiliśmy** w Adamowiczach” Ch 314, „**Odprawiłem nabożeństwo** u boni-fratelów” Ch 319. Słowniki znaczenia nie potwierdzają.

odprawić potrzebę 'stoczyć walkę': „Gdy się ta *potrzeba* naszych z Moskwą *odprawiła*...” Ch 251. SFraz **odprawić walkę**, Cn, SL i SW poświadczają.

odzywać się krewnym 'przyznawać się do pokrewieństwa': „A miał przy sobie jakiegoś Goryszewskiego (...), co mu się *krewnym odzywał*” BM 289. SFraz, SL i Cn nie notują.

oganiać gębę – tu może w znaczeniu 'głowę nadstawiać, brać w czymś niebezpiecznym udział': „Hetman napominając i sławę nieśmiertelną przekładając przed oczy każe postępować do nieprzyjaciela, a za tym kapłani, jeżdżąc benedykcją dają. Dopieroż w imię pańskie potka się kilka rot, a po nich drudzy i znowu insi według porządku. Tym zlecam dowodniejs⁸ i o tym, kto patrzył jeno, ale i mnie trudno było, bom tam swoją *gębę oganiał*” SM 128. SL w znaczeniu 'gębę zatkać': „Pan, aby *gębę* jego *ognał*, a dopieroż złą suknią z grzbietu przeda, ażeby ten gębaty grzech sławy mu nie ujął”.

osądzić na gardło 'skazać na śmierć': „Piekarskiego do więzienia wzięto, osądzono go w senacie i *osądzono na gardło*” SM 218. SFraz jako *dawne*, potwierdza Cn, także S1XVI pod hasłem *gardło*, SL w XVIII wieku, Krzyż I na *gardle siąść* 'czyhać na czyjeś życie'.

otrzymać pole 'zwyńczyć': „...nieprzyjaciela siła barzo nasi porazili i *otrzymawszy pole* pod Wasilkowem aże do Kijowa pędzili” Ch 232. SFraz potwierdza z przykładem z Parnickiego, S1XVI tylko *dać pole* 'stanąć do walki', notują SL i SW; zob. też u innych pisarzy XVII-wiecznych (SzSł 71).

otrzymać plac 'zwyńczyć': „...królewscy *plac otrzymali* i znieśli kilka chorągwi” Ch 399. SFraz **dotrzymać placu** 'sprostać komuś z przykładem z Rzewuskiego, SL w znaczeniu notowanym wyżej, Cn z odsyłaczem do *zwycięzam*, S1XVI tylko *dać plac* 'przystąpić do walki'; SzSł 65.

otrzymać wiktoryją 'zwyńczyć': „Szwedzi *otrzymali wiktoryją* i Pragę opanowali” Ch 97. SFraz nie notuje, SL i SWil **otrzymać zwycięstwo**; SzSł 120.

palić z gruntu – tu 'bez wyjątku': „...każe wszystkich ścinać i *palić z gruntu*” Ch 256. SFraz nie notuje, SL z przykładem z XVII wieku *popsuć z gruntu* 'ze wszystkim'.

pełnić duszkiem 'pić jednym tchem': „...potem półwaterkiem *pełnili duszkiem*” SM 181. SFraz nie notuje, jest tu wyłącznie *pić duszkiem*; SL poświadczają z przykładem z Zabłockiego: „*Pełniliśmy duszkiem* miodek słodki”. Cn również potwierdza.

podać tył 'uciekać': „...musieliśmy *podać tył* i tak mijając obóz prosto wpław przez Prut konie niektórzy wypuścili” SM 215. SFraz jako *dawne* z cytatem z Gomulickiego, S1XVI *dać tył*; potwierdzają Cn, SL i SW.

podbić bębenka 'podburzać, namawiać do czego': „Zarucki też chciwy na te rządy *podbił bębenka* dońcom” SM 168, „Ci kwitę czyniąc nie chcieli pod regimentem jmci być, *podbijając bębenka* drugim do wypowiedzenia służby” SM 168. SFraz z przykładem z *Emancypantek*; też Cn oraz SL z XVII i XVIII wieku; Krzyż I z licznymi przykładami; zwrot potwierdzony również u Gdacjusza z uwagą: *zwrot wówczas potoczny* (Bor 160).

podnieść wojnę 'rozpocząć wojnę': „...car musiał *podnieść wojnę* za bezcześcia w tytułach” Ch 498. SFraz nie notuje; potwierdzają: Cn, SL, SWil i SW, także I. Szlesiński u innych autorów XVII-wiecznych (SzSł 123).

podnieść konfederacją 'rozpocząć naradę': „Dnia 14 aprilis *konfederacją podnieśliśmy*” SM 175. Potwierdza SL z cytatem ze Skargi.

podpisać się na śmierć – tu 'przyczynić się do czyjejs śmierci': „Król JM. sądził ostatek sprawy o śmierci pana podskarbiego, tych zwłaszcza, którzy *podpisowali się na śmierć* jego” Ch 543. Słowniki nie notują.

położyć się obozem 'rozłożyć obóz': „...nieprzyjaciel (...) *położył się obozem* pod samymi ścianami” SM 158. SFraz jako *dawne* z przykładami z Chodźki; też Cn, SL, SWil i SW. U innych autorów XVII-wiecznych notuje ten zwrot I. Szlesiński (SzSł 53).

postawić armistycium na nogach 'doprowadzić do podpisania rozejmu': „Tentowali, żeby jako *armistycium na nogach postawić* według ich zdania, na które gdyśmy pozwolili nie chcieli, podali koncept rozjezdnej hramoty” Ch 523. SL, SW i Krzyż II *stanąć na nogi, postawić coś na nogi*; por. też zwrot znany z Rzewuskiego: *interes na nogi postawić*.

powaryjować koncepta 'pomieszać szyki': „Ale im Chmielnicki z orzą i Kozakami *powaryjował koncepta*” BM 240. SFraz nie notuje, podobnie Cn, SL, SWil i SW; w S1XVI pod hasłem *koncept* czytamy: *ostatek konceptów pomieszać*.

powracać nazad 'wracać': „...sesyją kamieniecką odłożono do dnia 14, *powróciłem nazad* (...), Pałubiński też nocował *powracając nazad*” Ch 147, „...skąd musiałem *powrócić nazad* do Andrianek” Ch 277. SFraz nie notuje; SL i Cn tylko *powrócić*, choć z cytowanych przez te słowniki przykładów wynika, że forma w XVII wieku była powszechna.

pozwolić mieszkania 'przyjąć na nocleg': „...jm. pan Stanisław Masalski, wojewodzie brzeski, *mieszkania pozwolił* do czasu” Ch 136-7. SFraz nie notuje, SL potwierdza.

pójść komonikiem 'jechać konno, bez taboru i ciężkiej broni': „...wojska wszystkiego jazda *poszła komonikiem*” Ch 439. SFraz jako *dawne*; też Cn, SL i SW. B. Smolińska u Poczobuta i Sapiehy (Smol 136); u Paska *ić komonikiem*⁹; SzSł 37.

pójść płazem 'ujść bezkarnie': „...i choć to *płazem poszło*, bo jednych

ścinano, drugich ćwiartowano, ale się to już nie nadgrodziło” BM 277. Krzyż II *ujść płazem, puścić płazem*. Zmiana komponentu.

prosić o pardon 'prosić o rozejm': „...wystali trębacz *prosząc o pardon* na dwie niedziele” Ch 93. SFraz jako *dawne prosić pardonu* 'zwrócić się do przeciwnika w walce z prośbą o darowanie winy', Cn w innym znaczeniu, SL tylko *pardon wyrobić*.

przenosić sowitą liczbą 'górować na kimś liczebnie': „...liczyło do 40 000 samego kopijnika i więcej Kozaków zaporoskich, w każdym obozie i z osobna (...) po wszystkiej ziemi było jak mrówek, *przenosili sowitą liczbą* wojsko polskie” SM 119. SFraz, Cn, SL i SW nie notują.

przychodzić do zniewagi 'czuć się znieważonym': „Mutacja nastąpiła w Klecku za swywołą czeladzi, a zwłaszcza młodzi i książe *do zniewagi przychodził*” SM 203. SFraz, Cn, SŁXVI i SL nie potwierdzają.

przyjechać w rozsypkę 'przyjechać pojedynczo': „14 novembra do Warszawy *przyjechaliśmy w rozsypkę*, kto jak mógł” SM 216. SFraz i SL nie potwierdzają.

przyjść do efektu 'osiągnąć cel, wykonać zamierzoną pracę': „...tak długo podkopy *do efektu przyjść* nie mogły” SM 117. Słowniki nie notują.

przyjść do sądów 'przystąpić do sądenia': „...bośmy nierychło *przyszli do sądów*, przez które rugowano pana Piasoczyńskiego” Ch 534. SFraz nie notuje, podobnie Cn, SL i SW.

przyjść do sentencji 'zakończyć co, podsumować': „Nim *przyszło do sentencji* i proposita czytano” Ch 403. SFraz, Cn i SL nie notują.

przyjść o szkodę 'ponieść szkodę': „...jeśli nie w przyjacielu, tedy w wodzu samym, za którego sprawą *o taką szkodę przyszli*, szabłą ułapił i tak mu włos z głowy nie spadł” SM 211. SFraz i SL nie notują, podobnie Cn.

przypaść na sposób 'zgodzić się na co': „Bobrowski podał dobry *sposób, na który* wszyscy *przypadli*” SM 138. SFraz, Cn i SL nie notują.

przywieść na sobą 'pogodzić się z czym': „...nie mogłem tego *nad sobą przywieść*, a tak i sam prędkom pożegnał księcia” SM 206. Słowniki nie notują.

przywieść do łaski pańskiej – tu 'odzyskać łaskę pańską': „...przeprawić mu ten grzech i *przywieść do łaski pańskiej*” SM 198. Brak poświadczeń.

przywieść przed oczy – tu 'przypomnieć': „Od urodzenia wszystkie grzechy mu *przed oczy przywiódł*, siła przypominając jeno jego zabawek” SM 185. Brak poświadczeń.

puścić głos 'dać znać, powiedzieć o czym': „...i ten *głos puszczono*, że mieczem i ogniem pładrować miał” SM 162. Słowniki notują *rozpuszczać pogłoski*.

puścić pod miecz 'zabić, skazać na śmierć': „Ale tu też Moskwa żadnemu nie pofolgowwała (...). Jeno starszyni trzech zostawiono żywcem,

a wszystkich *pod miecz puszczono*” BM 274. Krzyż nie notuje, SŁXVI *od miecza ginąć, mieczem ścinać, mieczem tracić*.

puścić się nieprzyjacielskim sposobem 'spustoszyć, zniszczyć': „...w ziemię *się puścił nieprzyjacielskim sposobem*, ogniem i mieczem pustosząc” SM 166. Słowniki nie potwierdzają.

rozmienić się plenipotencyjami – chyba 'podzielić się funkcjami': „...jeżeli nie pozwolimy na to, co oni wczora propozuerunt, tedy nie masz po co się zjeżdzać, ale żeby *się rozmienić plenipotencyjami* przez dworzan” Ch 502. Słowniki nie notują.

rządzić łaską 'być marszałkiem w sejmie': „Kniaź Ogiński Jan za zwołaniem wszystkich był na miejscu marszałka do przyjechania, a potem przez wszystek trybunał *rządził łaską*” SM 209. Takiego związku słowniki nie potwierdzają; SL jest *rządzić parlamentem*; zob. też u Cn *rządzić czym*.

sądzić kogo na gardło 'skazać na śmierć': „Chcieli niektórzy prawem naszym *sądzić na gardło*” SM 138. SFraz jako *dawne*, notuje SŁXVI, potwierdza Cn, SL notuje z przykładami z XVII wieku; zob. też u Poczobuta i Sapięhy (Smol 142).

sądzić w kole – tu 'sądzić w izbie poselskiej': „Tego, kiedy *sądzono w kole*, chcieli niektórzy prawem naszym *sądzić*” SM 138. SFraz nie notuje, SL podaje jedynie połączenia, w których *koło* występuje w znaczeniu 'narzędzie tortur', np.: *siedzeniem na kole ma być karan, skazać na koło*.

schodzić na wszystkim 'ubywać czego, brakować', tu przede wszystkim odwagi: „Nam już *schodziło na wszystkim*, a nieprzyjacielowi i serca i odwagi przybywało” SM 129. SFraz nie potwierdza, SL *zejść na czym* 'uszczerbek mieć', np.: *zejść na zdrowiu, na wzroku*; podobnie Cn *schodzi kogo na czym, schodzi mu na tym*.

siedzieć jak w klatce ptaszej 'być uwięzionym', tu 'być otoczonym nieprzyjacielem': „Widząc tedy książe, że *jak w klatce ptaszej* za Dnieprem *siedzi* z ludem swoim, którego garstka niewielka była, radzi się swych pułkowników” BM 244. Krzyż III *siedzi jako ryba w saku*.

skropić obłokiem 'mżyć': „...po południu deżdż troszeńkę *skropił obłokiem*” Ch 422. Słowniki nie notują.

sprawować bankiet 'wydać bankiet, być gospodarzem przyjęcia': „...natenczas prymas, bo zaciejszej familii u nich nie było, tenże *bankiet sprawował*” SM 134. Tylko Cn *sprawuje wesele, bankiet*.

stać w targu 'targować się': „A ci, co *w targu stali*, widząc, że ich nie proszono, sami się domyśliwszy przyszli nazajutrz” SM 126. Podobny frazeologizm u Cn.

stać się dosyć 'być po czyjej myśli, otrzymać to, czego się pragnie': „Odprawiliśmy go zaraz, że nie możemy się zjeżdzać, bo *się nam dosyć*

nie stało w skrypcie od nich ratione securitatis” Ch 436. Słowniki nie notują.

stać za co 'być za co odpowiedzialnym': „Potem ci pacholikowi głowę ucięto, ale nie *za nasze to stoi*” SM 200. SFraz nie notuje, SL poświadcza z przykładem z Cn.

stać za różany wieniec 'stanowić wsparcie, być czyją osłoda': „...a nade wszystko jego przyjaźń *stała mi za różany wieniec* czasu zmiany” SM 141. Krzyż III, SL i SW z przykładami z XVII – XIX wieku.

stanąć gospodą 'zatrzymać się na nocleg': „...*stanąłem gospodą* u Chomentowskiego” Ch 472, „*Stanąłem gospodą* na Krakowskim Przedmieściu” Ch 243. SFraz jako *dawne*, SL potwierdza z przykładem z XVII wieku, Cn.

stanąć na terminie 'dotrzymać terminu umowy': „...według dohoworu *stanęli na terminie*” Ch 511. SFraz *stać* na czym 'nie odstąpić od czego' z kwalifikatorem *dawne*, Cn nie notuje, SL z przykładem z XVII wieku.

stanąć w sprawie 'stanąć w szyku bojowym': „Napadłszy tedy na Miedzioł *stanął w sprawie*” BM 272. SFraz brak, Cn potwierdza, SL z cytatem z XVII wieku. W badanych źródłach związek ten odznaczał się dużą frekwencją; podobnie u innych pisarzy tego okresu (SzSł 96).

stawać przy paktach 'paktować respektując wcześniej zawarte porozumienia': „Mieliśmy ósmy zjazd z Moskwą, *stawaliśmy przy paktach* polanowskich (...), przystąpiliśmy do rzeczy, wprzód zanosząc manifestacją, żeśmy pakta polanowskie trzymać chcemy” Ch 500. Podobny frazeologizm w SL.

stawić pole 'stanąć do bitwy': „...nie śmieli nam *pola stawić*” SM 156, „...wzywa go, aby mu *pole stawił*” BM 284. SFraz notuje bez kwalifikatorów, ale z przykładem ze Strykowskiego; SL potwierdza, też SW i SW.

stracić bitwę 'przegrać bitwę': „...po dwakroć *straciwszy bitwę* nieprzyjaciela zajuszyli” SM 219. SFraz nie notuje, SL i SW potwierdzają; SzSł 16.

stracić serce 'przestraszyć się': „*Straciwszy serce* Moskwa pierzchać i uciekać pospołu z Niemcy poczęli” SM 130. Cn potwierdza, SFraz tylko *stracić serce dla kogo* 'przestać kochać'; podobnie SL. W znaczeniu notowanym wyżej cytuje ten zwrot I. Szlesiński omawiając słownictwo wojskowe XVII wieku (SzSł 93).

szukać ratunku w nogach 'uciekać z pola bitwy': „...pierzchać z obozu precz poczęli i *w nogach ratunku* i ochrony zdrowia swego *szukać*” SM 130. SL, SW i Krzyż II *nogi na pomoc wziąć, uderzyć w nogi, w trwodze ratunek w nodze*.

szyc buty tykiem 'robić intrygi, działać podstępnie': „...deputowani od wojska *nie będą botów tykiem szyc*, bo dobrze nas okradli” SM 167.

SFraz w tym znaczeniu *szyc buty* z przykładem z Dygasińskiego, podobnie SL i SW; Krzyż I *buty komu szyc* 'intrygować, kopać pod kim dołki'.

traktować o pokój 'prowadzić rokowania': „Naszczokin ma *traktować o pokój*” Ch 394. SFraz nie notuje, podobnie SL i SW.

trzymać pakta 'dotrzymywać umowy': „Potem pytaliśmy ich, jeżeli chcą *trzymać pakta* polanowskie, powiedzieli, że ich nie mogą, bośmy je złamali” Ch 500. SFraz nie notuje; SL tylko *trzymać słowo, obietnicę, umowę*, połączenia zanotowanego u Chrapowickiego nie potwierdza.

twierdzić dobrym sumieniem 'poświadczać, zaręczać, potwierdzić coś z czystym sumieniem': „Tego nie mogę *twierdzić dobrym sumieniem* kto zaczął” SM 151-2. SFraz nie notuje, podobnie SL i Cn, Krzyż III *sumienie dobre niczego się nie boi*, też *mówcie jak wam sumienie dyktuje*.

uchodzić w sprawie 'uchodzić w szyku bojowym': „Widząc, że tak gęstego nieprzyjaciela nie możemy zatrzymać na sobie, albo raczej dać odporu *uchodzim w sprawie* obronną ręką” SM 158. SFraz nie notuje, Cn potwierdza, SL w tym znaczeniu *sprawą uchodzić*. I. Szlesiński tylko *stanąć w sprawie, iść sprawą, postępować w sprawie* (SzSł 121).

uczynić dosyć 'skończyć co, zrealizować': „...opowiedzieli mu wołą księcia jmci i uniwersał ukazali. Podjął się ten zdrajca temu *dosyć uczynić*, tylko – powiada – poczekajcie trochę, nim się ludzie zbiorą” BM 248, „...poprzywiązywali postronki do nóg, chcąc go rozstargnąć, ale iż temu *dosyć uczynić* nie mogli, nacinał kat siekierą” SM 218. SFraz jako *dawne* z przykładami z Karpińskiego i Zabłockiego; Cn potwierdza; notuje również SL z przykładami z XVII wieku.

uczynić przedmowę 'przemówić, wygłosić mowę': „Zebrawszy tedy okrom piechoty i drobniejszego ludu, *uczynił przedmowę* do wszystkich” BM 229. SFraz nie notuje; SL i Cn *czynić przedmowę*.

uczynić przysięgę 'przysięgać': „...potem na termin naznaczony zjachać się i tąż *przysięgę uczynić*” Ch 503. SFraz nie notuje; zob. *czynić przysięgę*.

uczynić relacją 'zdawać relację': „...powrócił późno i *uczynił relacją*” Ch 514, też 489.

uczynić szalonym 'wmawiać komu szaleństwo, ogłosić kogo szalonym': „...kórzy to szwagrowie *uczyniwszy* go *szalonym* wyprawili kuratelą u króla, majątności mu zabrawszy, samego i nędznie i lada jako chowali” SM 217. SFraz nie notuje, SL *uczynić kogo czym*, np. *uczynić hrabią*; podobnie Cn.

uczynić wstręt 'zrobić przykrość, zachować się niewłaściwie', tu 'nie dotrzymać słowa': „...wszyscy ci, co się obiecali na pogrzeb, *wstręt uczynili*” SM 210. SFraz w znaczeniu 'stanąć na przeszkodzie' bez kwalifikatorów i przykładem z Sienkiewicza; SL *wstręt czynić* 'robić komuś przykrość' z przykładami z XVI i XVII wieku; też Cn.

uczynić wycieczkę 'atakując pomieszać szyki nieprzyjaciela': „...zaraz Moskale potężną **wycieczkę uczynili** i gdyśmy jachali o milę od Rosławia, słyszeliśmy gęste strzelanie” Ch 445. SFraz **uczynić najazd**, SL z jednym przykładem z XVII wieku. Zwrot ten potwierdza również I. Szlesiński (SzSł 129) w swojej monografii dotyczącej słownictwa wojskowego.

uczynić zdradę 'zdradzić': „...z szczyrej niecnoty własną **zdradę uczynić** chciał” SM 207. SFraz nie notuje, SL potwierdza z przykładem z Leopoldy, Cn notuje, też SW i SWil.

uczynić zmianę 'zdradzić': „...on mnie przestrzegał, kiedy Moskwa **zmianę** będzie chciała **uczynić**” SM 141. Słowniki w innym znaczeniu.

ułapić sławę 'zdobyć sławę': „...chęć zamek nowogrodzki odebrać i **sławę** przed Chowańskim **ułapić** wprzód” BM 277. Słowniki nie notują. Zwrot ma wyraźne nacechowanie emocjonalne.

umknąć mydła 'uciekać w popłochu, ze wstydem': „Trafił się mi w gospodzie na Krakowskim Przedmieściu pijany niejaki Maszkiewicz, który nie umiał dać sprawy o sobie, skąd i tak **umknął mydła**, a mnie zakazu nie dano” SM 197. SFraz nie notuje, SłXVI i SL z tym samym przykładem: „Jak zając przed charty ogona, tak on przed nimi **mydła musiał umykać**”; Cn nie poświęca. Krzyż I **przed nimi mydła musiał umykać**.

umrzeć powietrzem 'umrzeć z powodu zarazy': „W Andriankach przecie **powietrzem** dwóch chłopów **umarło**” Ch 307, „...dziwka Szelestowa **umarła powietrzem**” Ch 304. SFraz nie notuje, SL **zabić powietrzem**, też **umrzeć głodem**.

unosić zdrowie 'uchodzić z życiem, uciekać': „Wyjachaliśmy z Andrianek (...) **unosząc zdrowie**” Ch 216. SFraz i SL nie notują.

upuścić wiktoryją – tu chyba 'zrezygnować z pewnego zwycięstwa', może 'zrezygnować z uprawnień zwycięzcy': „...z rąk **upuściwszy wiktoryją** odszedł z wojskiem” BM 254. Takiego zwrotu słowniki nie notują. SL **opuszczać sprawę** 'tracić sprawę w sądzie'.

utopić szablę w nieprzyjacielu 'walczyć z wrogiem, zranić bądź zabić go w walce': „...aby jeśli nie w **nieprzyjacielu**, tedy w wodzu samym, za którego sprawą o taką szkodę przyszli **szablę utopił**” SM 211. Słowniki nie notują.

warować pismem 'zagwarantować na piśmie': „Od stanowiska naszego na mil 5 ma być securitas nasza, co **pismem warować** mamy” Ch 503. SFraz **warować sobie co** jako *dawne*, Cn i SL notują przykłady, które pozwalają powyższy związek uznać za poprawny i dopuszczalny w wieku XVII.

ważyc koszt 'zastanawiać się nad kosztem': „...żeby municyja prowidowana była, na którą dotąd jm. pan hetman swój **koszt ważył**, a dalej exhautus będąc nie może mieć sumptu” Ch 547. SFraz nie notuje, SL **ważyc pożytek**, **ważyc małe rzeczy**.

widzieć na oko – tu 'podać przybliżoną liczbę': „...jako ci powiadali, co tego dostatecznie wiadomi po 3 i 4-kroć sto tysięcy, co się i **na oko widziało**, acz nie tak wiele dla rozerwanej ziemi, ale siła przecież” SM 139. Krzyż II tylko **mieć kogo na oku**, SFraz w tym znaczeniu **pi razy oko**, też **na pierwszy rzut oka**, też **na oko** z przykładami **na oko było tego ze sto sztuk**

wiedzieć o sobie 'być przytomnym': „W nocy sroga gorączka, zem **o sobie nie wiedział**” Ch 394. SFraz **stracić wiedzę** 'stracić przytomność' jako *dawne*, też 'być, znajdować się bez wiedzy, być nieprzytomnym'; podobne frazeologizmy u Cn i SL.

wleźć w nos 'mieć zły humor', tu 'zmienić zdanie, umyśleć coś sobie': „Po tym dziękowaniu coś mu było **w nos wlaźło**, żeby dać pokój tej odsieczy, różne wynajdując racyje, aby tego poniechać” BM 249. Krzyż II, SL **to mu w nos wlaźło**. Jest to synonim znanego współczesnym użytkownikom frazeologizmu **mieć muchy w nosie**.

wrócić się nazad 'powrócić': „...**wróciłem się nazad**” SM 170, „...nasi z niszczym **nazad się wrócili**” SM 189. SFraz tego pleonazmu nie notuje; u Cn i SL kilka przykładów; też u Poczobuta i Sapiehy (Smol 137).

wrzucić w gorączkę 'mieć temperaturę': „...zaś wkrótce **wrzuciło** mię w **gorączkę**” Ch 390. SFraz nie notuje, SłXVI **w gorączkę wpaść**, Cn **nam gorączkę**.

wstąpić na państwo 'zasiąść na tronie': „Temu to Betłowi Gabarowi, poddanemu swemu, co to **na państwo wstąpił** za pomocą Turczyzna, ale pierwej się poturczył” SM 189. Potwierdzają Cn i SL.

wybić hasło 'dać hasło do walki': „Przed zachodem słońca **hasło wybijano**” BM 232. SFraz nie notuje, SłXVI **hasło dawać**, **podać hasło**; podobnie Cn.

wydać pogodę 'zwiastować ładną pogodę, zapowiadać słoneczny dzień': „...gwiazdy jasne **wydały pogodę**” Ch 281. Słowniki nie notują.

wydać na mięsne jatki 'zostawić na zgubę, na pastwę losu': „...wojsko, którzy właśnie, kiedy przyszło bić się, odstąpiło go i **na mięsne jatki wydało**, że się musiał w ręce nieprzyjacielowi dostać” SM 216. SFraz nie notuje, SłXVI pod hasłem **gardło**: **gardło wydać na mięsne jatki** 'skazać na zagładę'; SL potwierdza w XVI wieku, również SW; u Gdacjusza **osądzić na mięsne jatki** 'skazać na śmierć'; Krzyż I poświęca cały zwrot w znaczeniu 'wydać na rzeź, niebezpieczeństwo' z licznymi przykładami z XVI-XIX wieku.

wyjsc bokiem 'zostać skrzywdzonym': „Ale to mi **wyszło bokiem**, bo tegoż dnia w Sewreczu napadłszy Moskwa wykopała mi w gaju skrzynię wielką ze srebrem” BM 297. Krzyż I z licznymi przykładami, też SL i SW.

wykonać jurament 'złożyć przysięgę': „...pan chorąży nie chciał do ni-

czego przystępować, aż książę Wiśniowiecki *jurament* wprzód *wykona*” BM 228. SL potwierdza.

wykonać przysięgę 'złożyć przysięgę': „*Wykonał* przed popem w izbie kapitańskiej *przysięgę*” BM 287. SFraz nie notuje, potwierdzają SL i SW.

wykradać się jak zajęc w pole 'zachowywać się po cichu, ostrożnie': „Jaki taki przecie z nich *wykradał się jak zajęc w pole*, ale i tam mało wskórał, bo chorągwie stojące w polu rozsiekli i różno mordowali” BM 264. Krzyż III *wymknąć się jako zajęc z kniei*.

wylupić korzyść 'osiągnąć korzyści, zdobyć łupy': „...czajkami wpadłszy morzem miast kilka wysiekli i *korzyść wylupił*” SM 208. SFraz, SL i SW nie notują.

wyprawić kuratelę 'wziąć w opiekę': „...uczyniwszy go szalonym *wyprawili kuratelę* u króla majątności jego mu zabrawszy” SM 217. SFraz *trzymać pod kuratelą, wziąć pod kuratelę*; podobnie SL i SW.

wystroić figla 'splatać figla': „Obawiał się snadź, aby mu za tą okazyją z Tatory *figla* Korecki *nie wystroił*” SM 211. SFraz nie notuje, SłXVI *figle stroić* z przykładem z Reja; SL *zrobić figle*.

wytrząsać jak kuśnierz futro – tu 'zabierać wszystko, ogołocić': „...podskarbi W.K.Lit. na nas posłów nowogrodzkich furyją wielką uczynił, już i z nieba strzał ognistych dobywał, strzelał. Poborzę nowogrodzkiego *jak kuśnierz futro wytrząsał*” SM 201. Krzyż i SFraz nie notują.

wywabić od fortelów wywabić, to pocznem wrzкомо ustępować nazad” SM 152. SFraz, Cn i SL nie notują.

wywrócić z gruntu – tu 'dokonać ostatecznego zniszczenia, rozgromić wroga' – cytat przy *mieć nieprzyjaciela po woli*. SFraz i Krzyż I tylko *mieć grunt pod nogami, czuć grunt pod nogami, stać na gruncie*.

wyprawić przywilej 'wyjednać sobie przywileje, wyprosić coś': „Przed śmiercią *wyprawił* sobie *przywilej* od króla jmci na syna swego” BM 228. Słowniki nie notują.

wyświadczać powolność 'okazać posłuszeństwo': „Nie godzi mi się (...) tej puści okazyjej bez *wyświadczenia* mojej uniżonej W. Ks. Miłości *powolności*” Ch 548. SFraz, Cn, SL i SW nie notują.

wytrącić za podymne 'pobrać opłatę za podymne': „...*wytrącił* pan poborca *za podymne* od pani Mackiewiczowej zł. 10” Ch 335. SFraz, SL, SW i Cn nie notują.

wziąć efekt 'osiągnąć zamierzony cel, ukończyć pracę': „Po długim jednak czasie i podkopy swój *efekt wzięły*, bo do tegoż miejsca były prowadzone” SM 117. SFraz nie notuje, SłXVI *efektu wykonanie wziąć*, SL nie potwierdza, SW *efekt osiągnąć*, SWil *zrobić efekt*.

wziąć koniec 'zakończyć się': „...konwokacja na jutro swój *koniec*

wźmie” Ch 548-9. SFraz nie notuje, SłXVI, SL i SW potwierdzają.

wziąć lewą rękę 'skrócić w lewo, obrócić się w lewą stronę': „...hetman polny obrócił się z wojskiem na Brańsk ku Siewskowi, *lewą wzięwszy rękę*, a dla nas jm. pan stolnik litewski w prawo ku Poczapowi obrał miejsce dla wytchnienia sposobne” Ch 446. Słowniki nie notują.

wziąć na państwo 'osadzić na tronie': „...na nas czekają z ochotą i wielce chcą królewica *wziąć na państwo*” SM 132. SFraz nie notuje, SL tylko *na państwo postawić*, SW *osiąść na państwie*.

wziąć na słowo – tu 'wziąć na przesłuchanie': „*Wzięto* ich *na słowo* do obozu królewskiego obudwu i byli tam do trzeciego dnia” SM 103. SFraz nie notuje; SL w innym znaczeniu z przykładem: „Nie mogąc dostać zamku, *wziął na słowo* obleżonych, a gdy mu bramy otworzono, wszystkich potracił”; Cn w znaczeniu 'przrzec coś komuś’.

wziąć na wiarę 'zdobyć czyjeś zaufanie': „...dopieroż prawie gołą ręką, bo ich *na wiarę wzięto* i choć żywo ich do obozu zaprowadzili, tam jednym szyję pucinali, a drugich potopili” SM 164. SFraz i SL nie notują.

wziąć odprawę – tu 'dowiedzieć się': „Czynił relacją pan Rakowski, że zastał Moskwę w Żarnówce, raczej w polu opodał w namiotach i tam *wziął odprawę*: inter alia, że mieli ze sobą z 1000 piechoty, dział 184” Ch 488. SL w znaczeniu 'odejść z kwitkiem', podobnie SW.

wziąć Pana Boga na pomoc 'modlić się, prosić Boga o pomoc w walce z nieprzyjacielem': „Tam dopiero nasi niebożęta *wzięwszy Pana Boga na pomoc*, doganiając ich siekli aż do taboru” BM 251. Krzyż I *Bóg pomaga tym, co sobie sami pomagają; kochaj Boga, a bij wroga*, Krzyż II *wziąć Pana Boga na pomoc*, również SL i SW frazeologizmu znanego z pamiętników nie notują.

wziąć szyję 'skazać na śmierć': „...marszałka wzięli sobie (...), który żeby był nie umknął, ledwo by mu nie *wzięto szyję*” SM 104. SFraz *dać, położyć, stracić szyję* z kwalifikatorem *dawne*, podobnie SL; Cn, Krzyż III.

wziąć ugode 'podpisać układ': „...*wzięli ugode* z klucza łabeńskiego” Ch 370. SFraz nie notuje, SL *ugody szukać, ugody brać*.

wziąć wiadomość 'dowiedzieć się': „...*wzięwszy wiadomość*, że w Narewce nie masz przepawy, do Narwie na obiad” Ch 158, „...*wzięli wiadomość*, że kniaź Kuderowicz zbliża się do Koracewa” Ch 452, „Ojciec wszędzie rozesławszy posłańce szukać go, nigdzie o nim *wiadomości wziąć* nie mógł” SM 189, „Szedł tedy ku Połockowi i *wzięwszy wiadomość* o wojsku naszym” BM 271. SFraz nie notuje.

wziąć wstręt 'doznać druzgocącej klęski, przegrać bitwę': „Stoczyli bitwę pod Krzywonosem, gdzie za łaską Bożą *wziął wstręt* nieprzyjacieli, z naszej strony mało co padło” BM 240. Cn *wstręt czynić, wspierać, odnieść*; SL; SzSł 127 *odnieść wstręt*.

zabawiać lekarstwem 'przyjmować lekarstwo': „*Lekarstwem zabawiałem*, które dobrze operowało” Ch 478. Brak poświadczeń.

zabić nieboszczyka 'zabić kogo': „...pokazała suknią, w której *zabito nieboszczyka*” Ch 536.

zaciągać się dla szarpaniny 'zaciągać się dla zysku': „Ale słuszna by, żeby tam Niemcyszczom, co to się zbuntowawszy nie chcieli iść dalej szyje pouciano, bo ci tylko *dla szarpaniny się zaciągali*” BM 268. Brak poświadczeń.

zacząć z mniejszego końca 'zaczynać pracę od łatwiejszej rzeczy': „...którym takąż ksiądz kanclerz czynił propozycją i dawali wszyscy *z mniejszego końca zacząwszy* swoje sentencje” Ch 457. Słowniki takiej formy nie poświadczają; Krzyż I *od cienkiego, od chudego końca zacząć*, SL *cienki koniec* z przykładem: „Jezus w dzieciństwie swoim żadnego dziwu bóstwa swego nie okazał, bo nie chciał tego *od cienkiego końca zacząć*”.

zadać nieprawdę 'zarzucić kłamstwo': „...tak są grubi i niepolityczni w pisaniu swoim, bo w reskrypcie napisali *nieprawdę nam zadając*” Ch 499. SFraz notuje z informacją *przestarzałe* następujące połączenia: *zadać fałsz, kłamstwo, łgarstwo, nieprawdę, podłość*; Cn potwierdza,

zadać zdradę 'zarzucić komu zdradę': „...za karahuł wzięto było wtenczas, *zadając* mu także *zdradę* strony cara, ale i ten lubo niewinny musiał się odkupić” BM 296. SFraz z informacją *przestarzałe*, Cn notuje, SL.

zanieść protestacją 'prosić, żądać': „...przystąpiliśmy do samej rzeczy, wrzód *zanosząc manifestacją*, żeśmy pakta polanowskie trzymać chcemy” Ch 500. SFraz z uwagą *książkowe*, SL i Cn nie notują.

zarwać szmat jazdy – tu 'pokonać część nieprzyjacielskiej jazdy': „...nasi (...) piechoty 2000 wycięli, naczalnej carskiej i *szmat jazdy zarwali*” SM 198. Brak poświadczeń.

zasadzić się na punktach 'w czasie pertraktacji odwoływać się do wcześniejszych ustaleń': „...a oni dopiero targować, jako to bywa i *zasadziwszy się na punktach* pewnych nie chcieli iść z hetmanem, póki im się tego nie pozwoli” SM 126. Brak poświadczeń.

zasiść na kogo 'napaść na kogo': „Wereszczaka i Grochowski *zasiedli na mnie* w nocy i zacięli mię trochę” SM 202. SFraz z cytatem z Kaczkowskiego, Cn i SL.

zastać kogo u kogo w kieszeni 'złapać na kradzieży': „Wyrostka jednego hajducy obuchami częstowali *zastawszy go u mieszka w kieszeni*” SM 206. SFraz nie notuje, podobnie Cn i SL.

zatrzymać na sobie 'stawić czoło, walczyć': „Widząc, że tak gęstego nieprzyjaciela nie mogę *zatrzymać na sobie*, albo raczej dać odporu, uchodzim w sprawie” SM 196. Brak poświadczeń.

zażyć nabożeństwa 'uczestniczyć w nabożeństwie': „W Juchnowcu *zażywszy nabożeństwa* i pokarmiwszy na noc do Zabłudowia” Ch 126-7. SFraz *zażyć* np.: *przechadzki, przejażdżki, ruchu*.

zażyć rozumu 'pójść po rozum do głowy': „...tak *zażywszy rozumu* wlaź pod krobia, co chłopci owies przywieźli, a chłopci byli tak cnotliwi, że go utaili” SM 153.

zażyć trudności – tu 'przebyć trudną drogę': „Jam z wozami za Liwiec, za Zawiszynem *zażyłem* srogiej *trudności*” Ch 231. SFraz *zażyć biedy, chłodu, biedy, dobra, zła*; SL poświadczają.

zażyć trudu i niebezpieczeństwa 'przeżyć trudne i niebezpieczne chwile': „Skąd musiałem do Andrianek powrócić nazad, siła *trudu i niebezpieczeństwa zażywszy*” Ch 277.

zażyć zły drogi 'podróżować w trudnych warunkach': „Pokarmiwszy w drodze, gdzieśmy *zażyli* srodze *złej drogi*” Ch 524. SL *zażyć czego* 'doświadczyć czego'.

zażywać bielidła 'używać bielideł': „...*bielidła* białe głowy *zażywają* w pospolitości mając” SM 143. SFraz; SL z przykładami z XVII wieku *zażywać* w znaczeniu 'mieć w używaniu, używać', np.: *białogłowy szaty zażywały*. Pozwala to uznać cytowane wyżej połączenie za poprawne i typowe dla omawianego okresu.

zażywać bezpieczeństwa 'czuć się bezpiecznym': „*Bezpieczeństwa wielkiego nasi zażywali*” SM 120-1.

zażywać gusł 'mieć do czynienia z czarami, zajmować się czarami': „Po mamce, która Stefusia karmiła pokazało się, że *zażywała gusł*” Ch 355. Takiego połączenia w słownikach brak.

zażywać kogo 'korzystać z czyjejś pomocy, wykorzystywać kogo': „Prosiłem tedy mieszczan, żeby mi koni pożyczyl, ale żadną miarą nie chcieli, lubo *zażywali ojczyzna* mego nieboszczyka Oszczeklińskiego i *matki* mojej dobrodziejów” BM 257. SFraz jako *przestarzałe zażyć majątku, pieniędzy*; SL *zażywać kogo* 'użyć kogo jak chceć, zrobić z nim, co się podoba' z przykładem z Bohomolca i Węgierskiego; Cn brak.

zbić wojsko 'pokonać wojska nieprzyjacielskie': „Chowański pod Lachowiczami zostawa, któremu w szturmach *zbito kilka tysięcy wojska*” Ch 240.

zmierzać za pobudką 'robić coś z jakiegoś powodu', tu 'być przez kogoś pobudzonym do działania': „...z wojskiem cesarza tureckiego za Dunaj się przeprawiwszy, w Podole *zmierzał za pobudką* Kozaków zaporoskich naszych, którzy im wielkie szkody poczynili” SM 208. Słowniki notują *pobudka* w znaczeniu 'podnieta, bodziec, pobudzanie'.

zmyć jak w łaźni – tu w znaczeniu przenośnym 'odebrać wszystko komu': „...okupował się i kosztuje go to okupno na kilkaset złotych. Tandem

wypuszczono go jako w łaźni” BM 296. Krzyż II *zmyć jako w łaźni* z Chrościńskiego.

znaszać się ze sobą 'walczyć': „...czekamy, co dalej będzie, *znaszając się ze sobą*” SM 161. SL *znieść nieprzyjaciela* 'pokonać'; Cn *znaszam co, znaszam się*.

znieść błąd z siebie – tu 'wykazać czyjeś fałszerstwo, wykazać swoją niewinność, naprawić błąd': „...po zabiciu tego Dymitra, co u nich panem był wstąpiwszy na państwo, a chcąc ten *błąd z siebie znieść*, przeniósł ciało z Uhlicza dziecięcia jakiegoś, mianując, że to Dymitr własny” SM 148. Słowniki nie notują.

znieść na głowę 'odnieść druzgocące zwycięstwo': „...*zniósł na głowę* 5 chorągwi kozackich” Ch 466. SFraz notuje *znieść armię, wojsko nieprzyjacielskie, wroga też znieść ze szczerem, co do nogi, także rozbić, pogromić, pobić na głowę*; SL *znieść do szczytu* oraz *pobić, powalić, przegrać na głowę*; Cn *znoszę co precz*.

znosić się jak diabeł z poganinem 'trafić na swego': „My to wojewodzie opowiadamy mówiąc, że nam się krzywda dzieje. Posłał był wojewoda, aby dał pokój Dworecki, ale skoro się z nim zobaczył, *zniósł się diabeł z poganinem*” BM 294. Krzyż I, SL i SW *trafił diabeł na poganina*.

zostać na koszu 'zostać z niczym': „I tak sądziło się kilku o ten urząd, których się nam nie zdało, *zostali na koszu*” SM 209. Krzyż II z licznymi przykładami, SFraz potwierdza z cytatem z Dygasińskiego, SL z XVI i XVII wieku, Cn, SW.

zostać na pasach – tu chyba 'zostać w obozie wojskowym, być w pogotowiu wojennym': „Dałem i uniwersał generalny do wszystkich panów wojskowych *na pasach zostających*” Ch 394, „Odwód *został* w Michnowiczach i *na pasie* tamże pan Kmicic” Ch 443. SL w tym znaczeniu.

zostawać przy czerstwości 'cieszyć się zdrowiem': „Po mszy w Adamowiczach namiestnik mój łabeński czynił dyspozycją testamentem, ale jeszcze *zostaje przy czerstwości*” Ch 282. SFraz nie potwierdza; SL *być przy czerstwości; czerstwość* w znaczeniu 'zdrowia' notują też Cn, SL i SW.

zostawać u kogo w nieodmiennej fortunie 'być w łasce': „...umarł pan Gothard Butler, podkomorzy koronny (...) *w nieodmiennej fortunie* u Króla pana swego niemały czas *zostając*” Ch 311. Słowniki notują *fortuna* m.in. w znaczeniu 'los, szczęście'.

związać gębę 'zmusić do milczenia': „Otrzymaliśmy nad inne warowniejszą asekuracją, ale skąd wynikają prawa (...), dobrze czują na sobie drudzy, a wszystkim *gęba związana*, albo raczej sami powodem: hode mihi, cras tibi” SM 194. Krzyż I *zawrzeć gębę, zamknąć gębę na kłódkę*. Frazeologizm posiada wyraźne zabarwienie emocjonalne. Por. też współczesne *mieć związane usta*.

2. WYRAŻENIA

brama wodna 'przeszkoda na wodzie': „Widziałem działo jedne, co stem kul bywa nabite i sto razy wystrzeli, a jest tak wysokie, mnie stojącemu po ramie; kula jak gęsie jaje; to przeciwko *bramie wodnej* do żywego mostu” SM 149. SFraz nie notuje, Cn *wodny* 'dla wody uczyniony', SL *wodna grobla* 'tama', SWil *wodna grobla* i *wodna tama*.

farbowana komisya – tu 'komisja udająca sympatię wobec Moskwy': „...że się na tę *farbowaną komisją* wybrali, bo też i ta komisya nie dla traktatów z Moskwą, jako dla zatrzymania zawziętości Moskiewskiej uchwalona była, aby nieprzyjaciel ubezpieczony komisją i traktatami nie następował tak barzo na państwo” BM 290. Wyrażenie przenośne; por. znany współczesnej polszczyźnie frazeologizm *farbowany lis*.

gesty nieprzyjaciel 'wielka liczba nieprzyjaciół': „Widząc, że tak *gestego nieprzyjaciela* nie mogę zatrzymać na sobie (...) uchodzim w sprawie” SM 158. SFraz *gesty trup* z przykładami z przełomu XIX i XX wieku; potwierdzają też SWil i SW.

gęsta straż 'wielu strażników': „...lud (...) tam zostawał (...) ognisty wszytek, tylko *gęsta straż*” BM 232. SFraz nie notuje, Cn poświadcza, także SL i SW; zob. też u Paska *gesty ogień*¹⁰.

goła ręka 'ręka nieuzbrojona': „...dopieroż *gołą ręką*, bo ich na wiarę wzięto i choć żywo ich do obozu zaprowadzili, tam (...) szyje pucinali” SM 164. SFraz bez kwalifikatora, ale wyłącznie z przykładami z XIX wieku; SL i Cn potwierdzają.

jęczmień ranny 'jęczmień wczesny': „Poczęto żyto żać i *jęczmień ranny*” Ch 356. SFraz brak, SL pod formą *ranny* wyłącznie 'do ran należący'; Cn i SWil *ranny* 'rychły, prędki, wczesny'. J. Karłowicz uznaje formę za naganną: „*Rano* nie znaczy po polsku 'wcześnie', ale 'z rana’” (KarłPodr 61).

kopa gotowa 'gotowy, odłożony pieniądz': „Z tych przyczyn wolałem *kopę gotową* chować, którą snadniej uwieźć niżeli fanty” SM 159. SFraz, SL i Cn notują *kopa*.

kursor umyślny 'posłaniec': „...posłałem przez *kursora umyślnego*” Ch 412. Jest to pleonazm nie potwierdzony przez żaden ze słowników. SL i Cn wyłącznie *kursor* 'posłaniec' oraz *umyślny* również 'posłaniec'.

Kwietna Niedziela 'Niedziela Palmowa': „*Kwietna Niedziela*” Ch 191. SFraz z uwagą *książkowe*; SL i Cn z tym samym przykładem: „*Niedziela Kwietna* ztąd się nazywa, że mają być w nie kwiatki”, SJP jako *przestarzałe*. Wyrażenie notuje też J. Karłowicz (KarłPodr 460). W polszczyźnie forma pojawiła się już w XV wieku prawdopodobnie za pośrednictwem staroczeskim, w dialektach kresowych utrzymuje się nadal, być może,

pod wpływem ruskim: ros. *cvietnaja niediela*, ukr. *kwitna nedila*.

lud ognisty 'żołnierze uzbrojeni w broń palną': „...*lud* (...) tam zostawał (...) *ognisty* wszytek” BM 232. SFraz w tym znaczeniu z uwagą *dawne* bez przykładu; potwierdzają też SL, SWil i SW.

Nowe Lato 'Nowy Rok': „*Nowe Lato*” Ch 82, 110, 147. SFraz brak, SL i Cn notują.

opasna hramota 'list żelazny, dokument zapewniający bezpieczeństwo': „...dano oraz i *hramotę opasną* dla komisarzów” Ch 458. Przymiotnik *opasny* w znaczeniu bezpieczny notuje tylko SW z uwagą *staropolskie*; u Cn, SL i w SFraz brak.

porosza ślepa 'błyszczący w słońcu śnieg, oślepiający swoim blaskiem': „*Porosza* była *ślepa*” Ch 177. Brak poświadczeń.

posadzki człowiek 'osadnik': „I ten jednak zamek wszytek zacieśniony budowaniem i bojarskim, i *posadzkich ludzi*, że placu gołego najmniej nie ma” SM 150. Notują Cn i SL.

przywilej kęsy 'zbyt mały przywilej': „...ale mu *przywilej kęsy* dano” SM 206. Słowniki przymiotnik *kęsy*.

rokoszowe humory 'nastroj sprzyjający rokoszowi': „...jeszcze w nim *rokoszowe humory* nie ustały” SM 191. SFraz, SL i Cn nie notują.

rycerski człowiek 'żołnierz odznaczający się męstwem', tu również 'człowiek sprawujący wysoką funkcję': „...nasi nie jako *rycerscy ludzie*, ale baby, albo raczej kurwy, z obozu nie śmiał żaden wystąpić” SM 211, „...był pan hetman wielki koronny, pan wojewoda ruski i inszych niemało *rycerskich ludzi*” Ch 456. SFraz, SL i Cn tylko w znaczeniu pierwszym.

rzadki towarzysz 'ten i ów, mało kto': „...*rzadki towarzysz* nie równał się panom wielkim w dostatku” BM 259. SFraz, Cn, SL *rzadki* w znaczeniu 'nieliczny', np. *rzadka ludność*.

sąsiedzki człowiek 'sąsiad': „Było niemało *sąsiedzkich ludzi*” Ch 283. SFraz nie notuje, SL tylko *sąsiedzki* 'od sąsiada', Cn notuje połączenia *sąsiedzka trwoga*, *sąsiedzka wada*, *sąsiedzka szkoda*.

śmierć nieboszczyka: „W senacie toczyła się sprawa z towarzystwem różnym o *śmierci nieboszczyka* pana podskarbiego” Ch 542, „...dano wiedzieć księciu o *śmierci nieboszczyka* pana wileńskiego brata jego” SM 216. Słowniki nie notują tego pozbawionego logiki połączenia. Nie mamy tu do czynienia, jak w typowych pleonazmach, z powtarzaniem tej samej treści przez poszczególne składniki wyrażenia; *nieboszczyk* to przeciwieństwo 'człowiek zmarły', a *śmierć* to 'nieodwracalne ustanie wszystkich czynności ustroju i procesów przemiany materii'; połączono tu dwa wyrazy, z których jeden określa pewien fakt, drugi to, co jest już po fakcie.

turma braźna – A. Sajkowski¹¹ w znaczeniu 'ciężkie więzienie', choć kontekst raczej na to nie wskazuje. Można przypuszczać, że *braźna* ma

związek z ukr. *braha* 'wywar pozostały po pędzeniu wódki'¹²; *turma braźna* byłaby w taki razie czymś w rodzaju współczesnej 'izby wytrzeźwień': „...a kogo pijanym obaczono, do *turmy* zaraz go wzięto *braźnej*” SM 145. Brak poświadczeń.

wilcza pokora 'pokora udawana, obłudna': „...gdy przyszedł w *wilczej pokorze*, opowiedzieli mu wołą księcia jmci i uniwersał ukazali (...), podjął się ten zdrajca temu zadasyć uczynić” BM 247. Krzyż III, SL i SW notują.

wstępny bój 'drobna potyczka': „Nie przestając na tym, chciał pułkownik nasz Kazanowski kusić się o ten gmin *wstępnym bojem*” SM 178. SFraz i Cn brak; SL z cytatem: „cezar trzysta bitew (...) *wstępnym bojem* wygrał”; SzSł 18.

zmowna inwazyja 'namawianie do walki': „...za *zmowną inwazyją* Samuela Oskierki, sędziego ziemskiego mozyrskiego wemknęli się do Nieświeża” BM 289. Brak poświadczeń.

żywy most 'most pływający, położony na tratwach': „...to przeciwko bramie wodnej do *żywego mostu* stoi” SM 149. Brak poświadczeń.

3. FRAZY

co wilk ozionął 'diabli wzięli': „Do drugich bowiem sklepów ogień już wszedł, gdzie przyprawy rozmaite do ognia: wodki, kule, strzały, haki, osęki, gdzie jak w piekle gorzało kilka dni, i tak czeladź swoim rzeczom kwoli i moich ratowali; ale jednak *co wilk ozionął* korzyści z tego nie mieć” SM 169. SFraz nie notuje, SL z przykładem z Haura, Cn potwierdza, Krzyż III z licznymi przykładami z XVI i XVII wieku.

dekret stanął 'podpisano umowę, dekret': „*Dekret stanął* o zdanie Brześcia” Ch 141. SFraz, SL i Cn nie notują.

diabeł pobrał 'poniesiono stratę': „...wszystko to *diabeł pobrał* com miał przy sobie” SM 169. Krzyż I: *Gdzie nic nie ma, tam i diabeł nic nie weźmie*.

diabeł przepuścił 'diabeł pomógł, przyprowadził': „...ale znowu *diabeł przepuścił* wojewodę kijowskiego z jego niecnotliwą radą” BM 254. Krzyż I *diabeł był tam kumem, pokumać się z diabłem, na diabła to stoi*.

kat wadzi 'licho go nie weźmie, nic nie szkodzi': „By to był chudszy uczynił, szkodziłoby mu barzo, a temu *kat wadzi*” SM 107, „...im *kat wadzi* na jednego zabitego miejsce 10 przypędzić” SM 158. Krzyż nie notuje, SFraz i SL *kata tam* 'gdzie tam, wcale nie'.

nań strach przyszedł 'przestraszył się': „...już *nań strach przyszedł*, że ledwo żyw został” SM 185. SFraz brak, SL *strach mię* 'boję się', Cn *strachem kogo nakarmić*.

nie po szwu rzeczy szły 'nie wiodło się': „...ale że *nie po szwu rzeczy*

szły, kusił nas przez te traktaty z nimi godzić się” SM 161. SFraz *coś nie po szwie rozpruło się* 'coś się nie ułożyło' z przykładem z Kaczkowskiego, SL *nie po szwie mu się porze* z uwagą *przysłowiowe*, Cn podobne przykłady; Krzyż I bez przeczenia *idzie mu jak po szwie* 'tak gładko jak pruty szew'.

rozum szabli ustępuje 'emocje biorą górę nad rozumem', *szabla rozumowi ustąpić musi* 'należy kierować się rozsądkiem': „...przedtem *rozum szabli ustępował*, a teraz *szabla rozumowi ustąpić musi*” SM 182. Cn *gdzie głowy nie masz, rządu nie pytaj, gdzie ogon rządzi tam dusza błądzi*, Krzyż III i SL: *Rozumem się rządź, nie zmysłami*, SL *rozum bez cnoty, miecz w ręku szalonego*.

serca przybyło 'przybyło odwagi': „Trzeźwiliśmy trochę, *serca* nam *przybyło*” SM 155. SFraz nie notuje, Cn *serca dodawać, na sercu upaść*, SL *serce czynić* w znaczeniu cytowanym wyżej, też *wielkie serce czynić, serca dodawać*; podobne frazeologizmy w SW oraz w pracy dotyczącej słownictwa wojskowego (SzSł 92).

serce upadło 'ubyło odwagi': „...im *serce upadło* i już jęli prosić do jutra na rozmowę” SM 132. SFraz w tym znaczeniu *tracić serce, upadać na sercu* też *serce czyje upada* z przykładem: „*Upadło* im za tym *serce* tak, że tył podali”; SL *serce stracić*, Cn. Fraza została potwierdzona przez I. Szlesińskiego w monografii o słownictwie wojskowym (SzSł 92).

stanęły pakta 'podpisano pakt, postanowiono, uzgodniono': „...z bracią jego Szujskich za więzienie pod Smoleńskiem deklarował królowi jmcii, na czym *stanęły pakta*” SM 182. SFraz *pakt staje między kim a kim*.

zając w nim sprawował 'tchórz go obleciał': „Borkowski nie chciał słuchać (...), ale to *zając w nim sprawował*” SM 157. SFraz oraz Krzyż II z tym samym przykładem *zając wlaź mu w nogi* 'stchórzył i ucieka', SL z przykładem z Birkowskiego: *Zając zaległ w ciemne mózgi ich*.

żał się go Boże 'Boże zlituj się nad nim': „...umarł dobry, cnotliwy człowiek, *żał się go Boże*” BM 230. Podobnych wezwań do Boga spotykamy u Maskiewiczów więcej: „Gdzie nasi (*Panie Boże im odpuść*) ledwo kilka chorągwi spotkawszy poczęli pierzchać” BM 273, „...biedy nie chcieliśmy brać na dusze nasze braci wszystkimiej, ale kiedyby (bo *strzeż Boże*) miało z nimi co od Moskwy stać się, jużbyśmy o sobie poradzili” BM 290.

żegnaj Chrystus 'niech się dzieje wola Boża': „Nasi też (*żegnaj Chrystus*) tak wypuścili konie, że siła ich z tej potrzeby miedziolskiej nazajutrz wpadło do Nowogródka, a nieprzyjaciel obawiając się potęgi większej w przodzie, cofnął się nazad” BM 272. Krzyż I 189 *żegnaj Boże* z licznymi przykładami.

Można w tym miejscu wymienić jeszcze kilka frazeologizmów, które frazami nie są, ale mogą być zdefiniowane jedynie przy pomocy frazy, rzadziej zwrotu.

jak w dym 'jak okiem sięgnąć': „...przekopał w tej dolinie głęboki dół na milę wzdłuż doliny i dalej, w której gęsty i niemały dębniak był porośł (...); pola w koło *jak w dym*” BM 240. SFraz i Krzyż I w innym znaczeniu 'bez wahania, bez namysłu'.

na żywy Bóg 'zaklinam na wszystkie świętości, proszę': „...*na żywy Bóg* prosząc, aby im się kazał potykać, owszem pod gardłem kazał wszystkim z koni zsiadać, a do drugiej strzelby mieć się” BM 241. SFraz nie notuje, Cn i SL potwierdzają, Krzyż I z przykładem z Bohomolca.

nic mi dotąd 'nic nie jestem winien, rozliczyłem się': „Zapłaciłem kowalowi wszystko i *nic mi dotąd*. Nic nie winno” Ch 131. Brak poświadczeń.

porwon кату 'a niech to kat porwie, a niech to': „Ledwom u jednego dragona dostał pożyczyc na dwa dni szabli, od której musiałem dać talar bity, ale *porwon кату*, bo mi bardziej było wstyd bez szabli” BM 234-5. SFraz m.in. *tam do kata* 'okrzyk wyrażający gniew, zdziwienie', SL *porwoneś кату* z przykładem z XVIII wieku, Krzyż II z przykładami *porwana кату, zerwon кату, porwoneś кату, porwaneś кату*.

za łaską Bożą 'dzięki Bogu': „...bośmy wprzód skoczyli do nich, gdzie *za łaską Bożą* słuszne im dali ćwiczenie” BM 252. Krzyż I *łaska Boża*.

Do zaprezentowanego wyżej podziału na zwroty, wyrażenia i frazy nie da się włączyć s frazeologizowanej jednostki *i diabła tam* 'gdzieżby': „*I diabła* tam miał być dobry rząd, kiedy pan krakowski, hetman wielki koronny, Mikołaj Potocki ustawnie się opił gorzałką” BM 241. Połączenie zostało potwierdzone przez SFraz z cytatem z XIX wieku.

WNIOSKI

Łącznie omówiono tu ponad 270 frazeologizmów. Z formalnego punktu widzenia większość w zaprezentowanym materiale stanowią zwroty (221). Wyrażenia i frazy pojawiają się znacznie rzadziej. Zjawisko to nie jest czymś wyjątkowym, gdyż z podobną sytuacją spotykamy się w innych opracowaniach na ten temat¹³.

Zwraca uwagę stosunkowo niewielka liczba frazeologizmów poświadczonych przez słowniki. Sporo struktur pomija Cn, dość dużo również SL. Ciekawe, że związków frazeologicznych znanych z Chrapowickiego oraz obu Maskiewiczów, poza kilkoma wyjątkami, gdzie i tak mamy z reguły

do czynienia z przekształceniem związku, nie odnajdujemy u Gdacjusza i w komediach oświeceniowych. Oczywiście sytuacja taka nie przesądza jeszcze o nowatorstwie bądź jakimś szczególnym indywidualizmie pamiętnikarzy. Pamiętajmy, że Gdacjusz prezentuje polszczyznę śląską, zgodną z wymogami stylu kaznodziejskiego, ozdobionego od czasu do czasu dosadnymi, potocznymi frazeologizmami. Praca J. Węgier dotyczy zaś wieku XVIII, omawia język komedii tak odległych przecież pod względem językowym, a również i tematycznym od XVII-wiecznych pamiętników opisujących głównie czyny wojenne oraz działalność polityczną, administracyjną ich autorów. Negatywny wynik konfrontacji ze zbiorem J. Krzyżanowskiego może być w tym względzie pewną wskazówką, ale jeszcze w sposób jednoznaczny nie rozstrzyga wielu problemów. Już J. Węgier zwróciła uwagę na niekompletność tego opracowania pisząc: „bardzo często zwrot czy wyrażenie przypisane były znacznie późniejszemu źródłom, czasem nawet współczesnym” (WęgKom 159). W tej sytuacji jednoznaczne zaklasyfikowanie nie potwierdzonych w innych źródłach frazeologizmów i nadanie im piętna indywidualizmu bądź kresowości byłoby wyraźnym nieporozumieniem. Zdarza się przecież czasami, że nie poświadczone przez inne źródła frazeologizmy znajdują swoje potwierdzenie w stwarzającym realne warunki do badań nad frazeologią historyczną *Słowniku polszczyzny XVI wieku*.

Analiza materiału frazeologicznego daje podstawę do kilku wniosków. Najistotniejsze wydają się tutaj następujące zagadnienia:

1. Podział tematyczny

1.1. Frazeologizmy związane z wojną, a wśród nich te, które dotyczą:

- 1.1.1. przygotowań wojska do walki: *być czatą, odprawować podsluchy, położyć się obozem, wybić hasło, iść wałem, pójść komonikiem,*
- 1.1.2. bezpośredniej walki: *dać bitwę, mieć potrzebę, odprawić potrzebę, podnieść wojnę, znaszać się ze sobą, stawić pole, kazać na harc, stanąć w sprawie, utopić szablę w nieprzyjacielu,*
- 1.1.3. porażki w walce: *slabieć w czynieniu z nieprzyjacielem, stracić bitwę, uchodzić w sprawie, upuścić wiktoryją, wziąć wstręt, stracić serce, prosić o pardon,*
- 1.1.4. zwycięstwa: *dać odpór, dać wstręt, jechać na czyimś grzbiecie, otrzymać pole, otrzymać progres, otrzymać wiktoryją, umniejszyć komu potęgę, zarwać szmat jazdy, znieść na głowę,*
- 1.1.5. korzyści płynących ze zwycięstwa: *oddać za karahuł, wziąć za karahuł, wziąć za zdobycz,*

- 1.1.6. układów i porozumień: *nadarzyć pokojem, postawić armistycium na nogach, rozrywać pakta, stanąć przy paktach, paktować o pokój, wziąć ugodę, prosić o pardon, stanąć na terminie, farbowana komisya.*

1.2. Frazeologizmy związane z szeroko pojętym życiem publicznym i procedurą prawno-administracyjną, a wśród nich te, które dotyczą:

- 1.2.1. sejmu: *aktykować elekcją, czynić inkwizycją, czynić przysięgę, czynić relacją, czynić protestacją, czynić propozycją, dać dylacją, dać sentencją, fundować jurysdykcją, konkludować sejmik, namawiać deklaracje, oddawać przysięgę, odprawić jurament, odprawić konferencją, podnieść konfederacją, rządzić laską, sądzić w kole, wykonać jurament, wykonać przysięgę, zasiadać na deklaracjach,*
- 1.2.2. sądownictwa: *odprawić sądy, przyjść do sądów,*
- 1.2.3. honorów i zaszczytów: *częstować dostatkami, dać dank, mieć respekt u kogo, mieć kogo po sobie, mieć u kogo oko wesole, przywieźć do łaski pańskiej, zostawać u kogo w nieodmiennej fortunie, ułapić stawę, wyprowadzić przywilej,*
- 1.2.4. skazywania na śmierć bądź zagrożenia śmiercią: *brać pod gardłem, grozić gardłem, iść o gardło, kazać pod gardłem, nie brać pod gardłem, nie ważyć się pod gardłem, osądzić na gardło, podpisywać się na śmierć, puścić pod miecz, sądzić na gardło, wziąć szyję,*
- 1.2.5. dziedziczenia: *czynić dyspozycją testamentem.*

1.3. Frazeologizmy dotyczące życia codziennego:

- 1.3.1. wydatków, zapłaty, pieniędzy i strat: *być głodnym w kopę, być ubogim w kopę, mieć sumpt, przyjść o szkodę, stać w targu, ważyć koszt, wytrącić za podymne, kopa gotowa, nie po szwu rzeczy szyć, co wilk ozionął, diabeł pobrał,*
- 1.3.2. niegodnego sposobu osiągania korzyści majątkowych: *kupić się na swawolę, zaciągać dla szarpaniny, puścić się nieprzyjacielskim sposobem, wylupić korzyść, wytrząsać jak kuśnierz futro, zastać kogo u kogo w kieszeni, zmyć jak w łaźni, obrócić na prywatę,*
- 1.3.3. przekupstwa i obdarowywania: *nasmarować komu ręce, obesłać uwzarem,*
- 1.3.4. kłamstwa, zdrady, podstępu: *dojść zdrady, mydlić oczy, szyć boty łykiem, uczynić szalonym, uczynić zdradę, uczynić zmianę, udawać kłamliwie, wziąć na wiarę, zadać nieprawdę, zadać zdradę, znieść błąd z siebie, znosić się jak diabeł z poganinem, diabeł przepuścił,*

- 1.3.5. kary i zadośćuczynienia: *nadgrodzić śmiercią, czynić zadość, narabiać odbitym gwałtem, pójść płazem, stać się dosyć, uczynić dosyć*,
- 1.3.6. uczucie (strachu, odwagi, litości, smutku, lekceważenia, podziwu itp.): *brać większe serce, czuć o sobie, czynić kompasją, mieć ostrożność, mówić wilkowi pacierz, ochraniać zdrowie nogami, oganiać gębę, przychodzić do zniewagi, przywieść do komizeracji, nabawić żalu, przywieść nad sobą, podbić bębenka, stać za różany wieniec, trwożyć sobie, uczynić wstręt, wykraść się jak zając w pole*,
- 1.3.7. choroby i zdrowia: *czuć się dużym, umrzeć powietrzem, umrzeć od powietrza, wrzucić w gorączkę, zabawiać lekarstwem, zostawać przy czerstwości*,
- 1.3.8. religii: *czytać lekcje teologiczne, dysponować się na śmierć, odprawić nabożeństwo* 'być na nabożeństwie', *zażyć nabożeństwa*. Wymienić tu również należy zleksykalizowane zwroty i wyrażenia wywołane stanem emocjonalnym pamiętnikarza, jego wiarą w boską opatrność: *wziąć Pana Boga na pomoc, żał się go Boże, żegnaj Chrystus, na żywy Bóg, za łaską Bożą*,
- 1.3.9. osiągania celu lub trwonienia szans: *dojść spełna, dorobić się roboty, narabiać pośpiechem, przyjść do efektu, uczynić komu dobry efekt, uczynić dosyć, wziąć koniec, zacząć od mniejszego końca, złotem zapisać a gówny zapieczętować, iść nie o rzymek*,
- 1.3.10. odpoczynku, posiłków, zabawy: *sprawować bankiet, stanąć gospodą, stanąć na pokarm, zażyć wczasu*,
- 1.3.11. kłótni, bójk, zniewolenia: *dać dobrą łacinę, jechać na czymś grzbiecie, częstować kogo obuchem, kusić się o kogo, mieć za kaszel, narabiać odbitym gwałtem, wydać na mięsne jatki, siedzieć jak w klatce ptaszej*.

Wyodrębnione tu grupy semantyczne nie obejmują wszystkich frazeologizmów, bowiem rozległość tematyczna wyodrębnionych jednostek jest na tyle duża, że dalsza klasyfikacja wydaje się niemożliwa. Warto podkreślić, że wynotowane frazeologizmy związane z wojną oraz życiem codziennym pochodzą głównie z pamiętników Maskiewiczów, zaś frazeologizmy związane z sejmem i sądownictwem z diariusza Chrapowickiego. Dysproporcję tę tłumaczą chyba najdobitniej koleje życia poszczególnych pamiętnikarzy.

2. Związki pleonastyczne

Nie ma ich co prawda wiele, niemniej jednak z uwagi na swą ekspansywność i stosunkowo dużą frekwencję zasługują na wynotowanie: *chybić w bok, cofnąć się nazad, kursor umyślny, odstąpić nazad, wrócić*

się nazad. Wydaje się, że połączenia te zostały użyte w sposób niemalże mechaniczny, zwyczajowo utarty (podobnie jak współcześnie w niestarannej polszczyźnie), bez wglębiania się w istotę znaczenia wyrazów składających się na związek. Nie są to pleonazmy zamierzone, w sposób żartobliwy wzmacniające znaczenie czasownika¹⁴. Słowniki samych zwrotów nie notują; rejestrują jednak dość liczne przykłady zdań zawierających te frazeologizmy, z czego można wnioskować, że wielomówstwo pamiętnikarzy przejawiające się w takich formach było zjawiskiem nagminnym w omawianym okresie.

3. Nacechowanie emocjonalne związków frazeologicznych

Omawiane konstrukcje frazeologiczne są z reguły neutralne emocjonalnie¹⁵. Obrazowe i dosadne, a przy tym nacechowane ekspresywnie są tylko nieliczne połączenia, np.: *co wilk ozionął, częstować dostatkiem, częstować obuchem, diabeł przepuścił, diabeł pobrał, jechać na czymś grzbiecie, mieć u kogo oko wesole, mieć w opale, mówić wilkowi pacierz, mydlić oczy, nasmarować komu ręce, nie po szwu rzeczy szły, oganiać gębę, podbić bębenka, stać za różany wieniec, szyć buty tykiem, umknąć mydła, utopić szablę w nieprzyjacielu, wydać kogo na mięsne jatki, wytrząsać jak kuśnierz futro, zając w nim sprawował, zarwać szmat jazydy, złotem zapisać, a gówny zapieczętować, zostać na koszu, zmyć jak w łazni, znosić się jak diabeł z poganinem, związać gębę*.

W pracy pominęłam, zgodnie z przyjętą zasadą ekscerpcji materiału, jednostki zleksykalizowane, utrwalone w polskiej tradycji, chętnie używane również we współczesnej polszczyźnie, np.: *porywać się z motyką na słońce* BM 251, *wyjść bokiem* BM 297 itp.

Charakterystyczne, że wszystkie zacytowane tu przykłady wybrane zostały z pamiętników Maskiewiczów, którzy posługują się żywą, potoczną polszczyzną, odzwierciedlającą stosunek emocjonalny Samuela i Bogusława do rozgrywających się wydarzeń. Przeciwnie, język Chrapowickiego jest suchy, niemalże kancelaryjny, pozbawiony najczęściej wszelkiej emocji. Relacja ta, poza nielicznymi wyjątkami, zamyka się w jednym krótkim, prawie beznamiętnym zdaniu. Dlatego też frazeologizmy pamiętnikarza z Witebska pozbawione są najczęściej wszelkiej jędrności, dosadności i ekspresywnego nacechowania, np.: *być przy propozycyjej, czynić dyspozycyją testamentem, dać na parol, dysponować się na śmierć, fundować jurysdykcją, otrzymać pole, otrzymać wiktoryją, podnieść wojnę, stanąć gospodą, warować pismem, ważyć koszt, wyświadczać powolność, wytrącić za podymne* itp.

4. Związki synonimiczne

W badanym materiale można wyróżnić kilkanaście związków synonimicznych, kiedy to pewne czynności czy stany są określane za pomocą kilku zwrotów, np.:

'uciekać': *ochronić zdrowie nogami, szukać ratunku w nogach, unosić zdrowie, podać tył, zając w nim sprawował;*

'cofnąć się': *cofnąć się nazad, cofnąć się w tył, odstąpić nazad, wrócić się nazad, powrócić nazad;*

'przysięgać': *odprawić jurament, wykonać przysięgę, oddać przysięgę;*

'zdradzić': *uczynić zmianę, uczynić zdradę, dojść zdrady, zmienić komu;*

'posłużyć się fortelem': *stanać przy fortelach, wywabić od fortelów.*

5. Konstrukcje analityczne

Dość charakterystyczne, dla wszystkich omawianych tu pamiętników, są frazeologizmy, które określiłabym mianem analitycznych. Z łatwością bowiem można je zastąpić odpowiednikiem jednowyrazowym, np.: *dać zakaz* 'zakazać', *czynić dyspozycją* 'dysponować', *czynić propozycją* 'proponować', *czynić przysięgę*, *czynić jurament* 'przysięgać', *czynić rekapitulacją* 'streszczać', *dać dylację* 'odroczyć', *dać odpór* 'przeciwstawić się', *dojść zdrady* 'zdradzić', *mówić przeciwko prawu* 'kłamać', *odprawować podsłuchy* 'podsłuchiwać', *stać w targu* 'targować się', *uczynić przemowę* 'przemówić', *uczynić przysięgę* 'przysiąc', *uczynić relacją* 'zrelacjonować', *uczynić zdradę* 'zdradzić', *wziąć wiadomość* 'dowiedzieć się' itp. Ekwiwalenty frazeologiczne wyrazów z punktu widzenia logiki i ekonomii językowej są tutaj zbędne. W zupełności wystarczają przeciez konstrukcje jednowyrazowe. Wydaje się jednak, że w tym wypadku mamy do czynienia ze świadomym zabiegiem stylistycznym pamiętnikarzy. Zwróćmy uwagę na to, że cytowane zwroty określają z reguły czynności wykonywane w sejmie lub sądzie i muszą one w związku z tym nosić na sobie piętno urzędowości i oficjalności: *czynić* bądź *uczynić przysięgę* brzmi przeciez w odczuciu wielu użytkowników polszczyzny dostojniej niż potoczne, jednowyrazowe *przysięgać* i *przysiąc*.

6. Łączliwość związków frazeologicznych

Ze względu na strukturę formalnogramatyczną wśród omówionych związków frazeologicznych można wyodrębnić związki stałe o stałym globalnym znaczeniu, związki luźne wymiennoczłonowe oraz związki luźne. Najmniej liczną grupę w wyekscepowanym materiale stanowią związki stałe, do których zaliczyłabym: *iść nie o rzemyk*, *mieć kogo w opale*, *podbić bębenka*, *umknąć mydła*, *mieć za kaszel*, *mydlić oczy*,

oganiać gębę, *pełnić duszkiem*, *stać za różany wieniec*, *wziąć wstręt*, *zmyć jak w łaźni*, *zostać na koszu*, *wilcza pokora*, *wydać na mięsne jatki*, *zasiąść na kogo*, *nie po szwu rzeczy szły*, *złotem zapisać a gówny zapieczętować*, *co wilk ozionął*, *kat wadzi*, *porwon кату*, *na żywy Bóg*, *i diabła tam*, *wziąć Pana Boga na pomoc*, *zmyć jak w łaźni*. Cytowane tu związki frazeologiczne posiadają duży stopień zespolenia składników, są w zasadzie jednostkami leksykalnymi funkcjonującymi w pamiętnikach tak jak pojedyncze wyrazy i mogą być definiowane tylko za pomocą pojedynczych wyrazów lub innych jednostek frazeologicznych.

Związki łączliwe reprezentują takie połączenia jak: *brać pod gardłem*, *iść o gardło*, *kazać pod gardłem*, *nie ważyć się pod gardłem*, *osądzić na gardło*. Stopień spoistości w tych związkach jest znaczny, ale składniki nie uległy leksykalizacji. Łączliwy charakter mają też związki frazeologiczne o pewnym powtarzającym się schemacie konstrukcyjnym: czasownik + wymienny człon będący rzeczownikiem lub wyrażeniem przyimkowym, np.:

BYĆ – *głodnym w kopę*, *przy propozycyjej*, *ubogim w kopę*, *w posilku*,
 CZĘSTOWAĆ – *dostatkiem*, *obuchem*,
 CZYNIĆ – *dyspozycją testamentem*, *inkwizycją*, *eksperyment*,
protestację, *przysięgę*, *rekapitulacją*, *relacją*, *zadosyć*,
 DAĆ – *bitwę*, *dobrą łacinę*, *dank*, *na parol*, *odpór*,
 MIEĆ – *kogo po sobie*, *na kogo respekt*, *potrzebę*, *sumpt*, *staranie o kim*,
u kogo oko wesołe, *w poruczeniu*, *w opale*, *za grzech*, *za kaszel*,
 NARABIAĆ – *odbitym gwałtem*, *pośpiechem*,
 ODPRAWIAĆ – *jurament*, *legacją*, *nabożeństwo*, *potrzebę*, *sądy*,
 OTRZYMAĆ – *asekuracją*, *pole*, *plac*, *wiktoryją*,
 PRZYJŚĆ – *do sentencji*, *do sprawy*, *do sądów*, *o szkodę*,
 PRZYWIEŚĆ – *nad sobą*, *do kommizeracyi*, *do łaski pańskiej*, *przed oczy*,
 SĄDZIĆ – *na gardło*, *kryminały*, *w kole*,
 STANAĆ – *gospodą*, *na pokarm*, *na terminie*, *przy fortelach*, *w sprawie*,
 UCZYNIĆ – *kompasyją*, *przedmowę*, *przysięgę*, *relacją*, *szalonym*,
wstręt, *wycieczkę*, *zdradę*, *zmianę*,
 WZIĄĆ – *efekt*, *koniec*, *lewą rękę*,
 ZAŻYWAĆ – *nabożeństwa*, *bielidla*, *gust*, *kogo*,
 ZOSTAWAĆ – *u kogo w nieodmiennej fortunie*, *w ostrożności*.

Te oparte na stałym schemacie konstrukcyjnym zwroty mogą być definiowane przez pojedyncze wyrazy (np.: *czynić przysięgę* 'przysięgać', *mówić przeciwko prawu* 'kłamać', *mieć na kogo respekt* 'szanować kogo') bądź też inne frazeologizmy (np.: *dać dobrą łacinę* 'dać naukę', *dać bitwę* 'stanać do boju', *mieć w opale* 'odnosić się do kogo niełaskawie'). Niekiedy

pełniący funkcję członu stałego czasownik może być tłumaczony przez inny czasownik (np.: *odprawić przysięgę* 'złożyć przysięgę', *odprawować straż* 'pełnić straż', *podnieść wojnę* 'rozpocząć wojnę', *sprawować bankiet* 'wydać bankiet', *stracić bitwę* 'przegrać bitwę'), albo też przy zachowanym członie czasownikowym zmianie może ulegać drugi człon (np.: *być w posiłku* 'być wyznaczonym do pomocy', *dać na parol* 'dać na słowo honoru', *iść na sukurs* 'iść na pomoc', *iść wałem* 'iść gromadą').

Z przytoczonych przykładów jasno wynika, że ilustracją znaczenia czasownika jest tutaj związek frazeologiczny. Inne znaczenie ma czasownik *być* w połączeniu *być ubogim w kopę*, czy *głodnym w kopę*, inne zaś w *być przy propozycji*. Jeszcze wyraźniej widać to we frazeologizmach: *częstować obuchem* i *częstować dostatkiem*; *zażywać bezpieczeństwa*, *zażywać gustu* czy *zażywać bielidła*; *wziąć koniec*, *wziąć na słowo* czy *wziąć lewą rękę*. Znaczenie poszczególnych użyć czasownika wiąże się bardzo ściśle z kontekstem, powodując niejako specjalizację i zróżnicowanie semantyczne tych użyć. J. Tokarski nazywa to irradacją semantyczną, czyli typem zmian „znaczeniowych polegających na wspomnianym już nasiąkaniu treści ogólnej i semantycznej czasownika bardziej szczegółowymi poszczególnymi określeń”¹⁶. Warto też podkreślić, że czasownik w połączeniach wymiennoczłonowych pełni funkcję niemalże służebną, staje się „bez mała gołym nosicielem znamion formalnych zwrotu”¹⁷, a funkcję semantyczną przejmują towarzyszące temu czasownikowi określenia.

7. Frekwencja związków frazeologicznych

Jak wynika z zaprezentowanego tu materiału większość stanowią frazeologizmy użyte w badanych pamiętnikach tylko raz. Najczęściej nie znajdują one również, poza nielicznymi wyjątkami, potwierdzenia w słownikach, co mogłoby oczywiście wskazywać na inwencję frazeologiczną Chrapowickiego oraz obu Maskiewiczów. Jednak ze względu na brak opracowań dotyczących frazeologii historycznej (chociażby słownika XVII wieku) jednoznaczne rozstrzygnięcie tej kwestii wydaje się rzeczą problematyczną.

Ponieważ nie przeprowadziłam dokładnej analizy statystycznej, mogę w tym względzie podzielić się jedynie dość ogólnymi spostrzeżeniami. Otóż istnieje grupa frazeologizmów, które mają dwu-, trzy- lub czterokrotne użycia w obserwowanych źródłach. Należą do nich między innymi: *namawiać traktaty*, *podbić bębenka*, *zanosić manifestację*, także zawołania, które w wyraźny sposób nawiązują do religii, np.: *na żywy Bóg*, *żegnaj Chrystus* itp. Największą popularnością cieszą się (od kilkunastu do kilkudziesięciu użyć) określenia związane z wojną oraz sejmem i sądownictwem: *czynić propozycję*, *czynić przysięgę*, *odprawić propozycję*, *od-*

prawić jurament, *odprawić legacją*, *odprawić potrzebę*, *otrzymać pole*, *trzymać pakta*, *uczynić przysięgę*, *dekret stanął*, *stanęły pakta*, a także potoczne *zażyć trudności*. Dużą frekwencję ma, występujący tylko w pamiętniku Chrapowickiego, frazeologizm *zażyć nabożeństwa*.

PRZYPISY

- 1 W SSStp i SłXVI sprawdzono te formy, które były słabo zaświadczone w słownikach języka polskiego z XIX i XX wieku.
- 2 S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 1974, (dalej skrót: SFraz).
- 3 *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*, pod red. J. Krzyżanowskiego, t. 1-4, Warszawa 1969-1978, (dalej skrót: Krzyż I, Krzyż II, Krzyż III).
- 4 J. Krzyżanowski, *Mądrej głowie dość dwie słowie*, Warszawa 1994.
- 5 E. Pełowski, *Słownictwo i frazeologia polskiej publicystyki okresu Oświecenia i Romantyzmu*, Warszawa 1961.
- 6 S. i B. Maskiewiczze, *Pamiętniki*, s. 291.
- 7 S. i B. Maskiewiczze, *Pamiętniki*, s. 297.
- 8 *dowodniej* 'skuteczniej, dzielniej'; SL „Stary ogar *dowodniej* zwierzęta w kniei goni”.
- 9 S. Skorupka, *Frazeologia w „Pamiętnikach” Jana Chr. Paska*, [W:] *O języku „Pamiętników”...*, s. 200.
- 10 S. Skorupka, *Frazeologia...*, s. 201.
- 11 S. i B. Maskiewiczze, *Pamiętniki*, s. 145.
- 12 Por. na ten temat: SEB.
- 13 Zob. na ten temat: Bor, WęgKom.
- 14 Por. inaczej w polszczyźnie lwowskiej; KurzLw 276.
- 15 Por. inaczej: KurzLw 265-280.
- 16 J. Tokarski, *O czasowniku brać* (charakterystyka semantyczna i frazeologiczna), „Poradnik Językowy” 1953, z. 1, s. 18.
- 17 J. Tokarski, *O czasowniku brać...*, s. 18.

V. UWAGI KOŃCOWE

Szczegółowa analiza materiału leksykalnego i słowotwórczego opierająca się na konfrontacji wyekscerpowanych wyrazów z cytowanymi już wcześniej słownikami oraz omówionymi w części wstępnej pracami o języku pisarzy, stwarza podstawę do kilku wniosków. Pozwala przede wszystkim wyodrębnić wśród omówionych form takie, które były typowe dla polszczyzny XVII wieku oraz takie, które już wówczas były odczuwane jako archaiczne bądź rzadkie. Oczywiście wnioski te nie mogą być jednoznacznie rozstrzygające, niemniej jednak, dzięki możliwości korzystania z Kart XVII wieku mogłam dokonać pewnych uogólnień, które dadzą się chyba przyjąć z dużym prawdopodobieństwem.

1. SŁOWNICTWO PAMIĘTNIKÓW WOBEK NORMY XVII WIEKU

1.1. Niewątpliwie poświadczenia przed wiekiem XVII ma ponad 700 wyrazów. Są to głównie formy omówione w grupie rodzimych zjawisk leksykalnych, większość formacji słowotwórczych, a także niektóre zapożyczenia, przede wszystkim łacińskie¹, niemieckie, czeskie, włoskie, nieliczne ruskie oraz francuskie.

1.2. Niektóre z omówionych tu wyrazów nie mają wyraźnych poświadczeń przed wiekiem XVII, choć, jak się wydaje, tylko niektóre z nich można uznać za nowe w ówczesnej polszczyźnie. Wymienić tu należy przede wszystkim niektóre latynizmy, część zapożyczeń wschodniosłowiańskich, kilka orientalizmów i galicyzmów. SłXVI nie notuje następujących form: *afektacja*, *aktykować*, *asygnacja*, *atestacja*, *bajdak*, *batuch*, *bankiet*, *bankietować*, *dysceptacja*, *dysfazyja*, *dysponować się* 'przygotować się na śmierć', *egzorta*, *hołysz*, *hulajgorod*, *impostor*, *infanterya*, *interpozycja*, *jatra*, *justyfikacja*, *kabak*, *kałauz*, *kandor*, *ka-*

rahuł, *kinakina*, *klemencyja*, *kombinacja*, *kompasyja*, *komprobować*, *kondemnata*, *konfesata*, *koniunkcja*, *konotować*, *konsystencyja*, *kuczyć*, *kwerimonija*, *legumina*, *liszni*, *tyżnik*, *micielica*, *nachodzić* 'znaleźć', *naczalny*, *nakażny*, *nużny*, *necessytować*, *obses*, *oponować się*.

1.3. Z całą pewnością większość prezentowanych jednostek leksykalnych była dla XVII wieku typowa. Wyrazy przestarzałe, z ówczesnego punktu widzenia, stanowią tu znikomą część. Na ok. 1000 omówionych wyrazów zaledwie kilka to niewątpliwie ówczesne archaizmy. Są to przede wszystkim przymiotniki i imiesłowy niezłożone, rzadkie nawet już w XVI wieku, typu *mocen*, *żyw*, *poczytan*, prawdopodobnie też czasownik *szanić* przez Knapskiego uznany za *dawny*, przymiotniki proste z formantem *-ów*, tworzone niekiedy od nazw własnych, np. *Andrzejów*, *Ila-szewiczów*, *Jarmołowiczów*, *referendarzów*.

Rozpoczyna się już wówczas rywalizacja znaczeniowa w takich wyrazach jak *ojczyzna* w znaczeniu 'ojcowizna' i 'kraj ojców', *strzelba* 'strzelanie' oraz 'broń, z której się strzela', *ojczysty* 'ojcowski' oraz 'związany z krajem ojców', a *dziadowski* występuje tylko w starszym znaczeniu 'odziedziczony po dziadku, należący do dziadka'. Archaizmem semantycznym jest już prawdopodobnie *poszwa* w znaczeniu 'pochwa mieczowa'. Nieznana ówczesnej polszczyźnie ogólnej jest zachowująca dźwięczny wygłos stara forma *deżdż* zamiast *deszcz*.

1.4. Niewielką grupę stanowią w badanym materiale regionalizmy. Wymienić tu trzeba przede wszystkim lituanizmy (*świren*, *swirno*, *inkrutowiny* i *kałamyga*) oraz te zapożyczenia wschodniosłowiańskie, które nigdy nie objęły terenu całej Polski, a na kresach podtrzymywane były dzięki kontaktom z ludem ruskim, np.: *belhotać*, *dohowor*, *bajdak*, *hołysz*, *hrubość*, *hruby*, *karahuł*, *miecielica*, *mir*, *plen*, *po preźnemu*, *poroh*, *posoch*, *rozhowor*, *rozrad*, *szurin*, *szut*, *ukaz*, *uwzar* (?), *zmiena* itp. Formy te pochodzą głównie z *Pamiętników* Samuela i Bogusława Maskiewiczów, wyjątkowo tylko z *Diariusza* Chrapowickiego.

Charakter ogólnopolski mają te zapożyczenia wschodniosłowiańskie, które odnoszą się do ówczesnej rzeczywistości, nazywają znane wówczas desygnaty, np. zjawiska typowe dla kultury ruskiej bądź orientalnej (*bachmat*, *bojarzyn*, *ciwun*, *czerniec*, *hospodar*, *horodniczy* itp.).

Interesującą formą jest stosowany wyłącznie przez Chrapowickiego czasownik *chmurać się*. Trudno dziś z całą pewnością ustalić, czy ta, występująca współcześnie w gwarach środkowej i południowej Małopolski, forma była już wówczas regionalizmem przyswojonym przez pamiętnikarza w czasie jego studiów w Krakowie, czy też posiadała pierwotnie większy zasięg. Odnotowanie tej formy u Knapskiego mogłoby jednak wskazywać na większe niż obecnie rozpowszechnienie wyrazu. Zadziwia mimo wszystko i zaskakuje dość niewielka, w stosunku do materiału polskiego, ingerencja

pierwiastków ruskich. Wydaje się, że autocenzura Maskiewiczów, a przede wszystkim Chrapowickiego była pod tym względem surowa.

1.5. Brakuje poświadczeń w słownikach dla prawie 60 wyrazów: *agrawować, akwietować się, belhotać, bramica, czolobika* (słowniki tylko *czolobinia*), *czunk, dedycja, derywacja* '?', *deżdżyk, dozwałać się* (słowniki tylko w stronie czynnej), *dysfazyja, dymnica* 'płonąca pochodnia', *eksporrygacja, flat, gorod, hołysz, hrubość, izdebczyna, kanluks, karahuł, każma, knucić* (słowniki *knutować*), *klisterka* (choć jest w słownikach *klistera*), *komyk* (być może forma zniekształcona, zamiast *kamyk*), *konsent* 'ustalony umową', *kontraryja, lore, luderyja, makowiej, muselbasowy, naczałny, necessityować, nieproś, odstrachać się, otówek, pierwiu, po jesienemu, Polaczek* (forma pogardliwa), *po mnisku, po preźnemu, poroh, po roznu, płatany, przynieść* 'urodzić', *raniuchno, rezolute, szyzować, resolwować się, rozumien, szurin, szut, tebilnik* (tu chyba forma zniekształcona), *tot czas, umoderowanie, uwzar, walbrot, wetowanie, wsprzód, z gromem*. Pominięte przez słowniki zostały głównie nowe zapożyczenia łacińskie, także wschodniosłowiańskie oraz niektóre formacje słowotwórcze oparte na obcych podstawach.

Znaczenie tych wyrazów najczęściej nie budzi wątpliwości wobec ich bezsprzecznego związku z obcymi rdzeniami. Znaczenia niektórych zjawisk leksykalnych nie można niestety jednoznacznie określić, np.: *makowiej, czunk, kanluks, flat, uwzar*, a niekiedy, ze względu na ubogi kontekst, znaczenie pozostaje nieznanne, np.: *nieproś, otówek, rozumien*.

1.6. Niektóre formy, ze względu na swą niepowszechność, zostały odnotowane tylko w niektórych słownikach (łącznie ponad 30 wyrazów).

Brak formy w słownikach lub ograniczoną egzemplifikację wyrazów można chyba traktować jako informację o małym zasięgu niektórych zjawisk leksykalnych i uznać je za rzadkie lub nieaprobowane przez ówczesną normę językową. Tę tezę, choć z pewnymi zastrzeżeniami, potwierdzałyby też niska frekwencja niektórych form w omawianych źródłach (większość wyrazów pojawia się w pamiętnikach tylko raz).

Wśród tej grupy najliczniej reprezentowane są zapożyczenia, które posiadają swe rodzime odpowiedniki, np.: *inkrutowiny* (SWil i SW), *klemencyja* (SW i SJP), *kwerimonija* (SW), *oberster* 'pułkownik' (SL odsyła do *półkownik*, SEB z informacją: „już w XVII wieku sarkano, że niem. *oberster* zabiera miejsce *pułkownikow?*”), *okurencyja* 'staranie się o coś' (SL bez cytatu, SW i SWil jako *rzadko używane*), *oprostać* (tylko SW, z tym samym przykładem z Maskiewicza), *rezolucja* 'odwilż' (tylko SW i SPas), *remora* 'zwłoka' (tylko SW), *tarchać* 'przebakiwać' (w tym znaczeniu tylko SL i SEB), *sztamet* 'rodzaj lekkiej materii' (tylko SW jako *staropolskie*), *szylwach* 'strażnik' (tylko SPas), *wakancyja* 'okres 6 tygodni wolny od posiedzeń sejmu' (tylko SW jako *rzadkie*).

Rzadkie są też niektóre derywaty tworzone od obcych podstaw słowotwórczych formantami występującymi w XVII-wiecznym systemie słowotwórczym, np.: *horodek* (tylko SW), *laksowanie* (tylko SL i SWil), *rekognoskowanie* (tylko SW i SWil), *szlorowaty* (tylko SW), *umoderowanie* (tylko SW), *wtargnienie, wykurszać* 'wykuksać, wyprawić w drogę' (tylko SWil i SW jako *rzadko używane*), *zepsowanie* (SL i SW).

Ograniczone poświadczenia w słownikach mają też: *bezuszek, dostugować, gończyk, gospodarczyk, huczyć* 'fukać, dąsać się', *morszczyzna* 'drobny deszcz', *morzenie* 'ból w żołądku', *mutacyja* 'zmiana, odmiana', *na prość, obsylka, pomieście, przenagabanie, przestawać* 'poprzestawać', *rozdziałek, skarbnny, strożyk, trumeczka, wichrowaty, zaciąg, zataborować się*.

1.7. Zdarzają się w tekstach pamiętnikarskich wyrazy, które zostały użyte w znaczeniu nie potwierdzonym przez słowniki. Nie stanowią one zbyt licznej grupy w badanym materiale, ale bez wątpienia zasługują na uwagę np.: *bezuszek, derywacja* 'przeszkoda', *dosiadać* 'przebywać', *dymnica* 'pałaca się głównia', *dziewostąb* 'zaloty, konkury', *małmazja* 'jakiś alkohol', *marnie* 'bez większego wysiłku', *napadanie* 'opad śniegu', *nasada* '?', *omylny* 'pomyłony, zmyłony', *plugawie* 'deszczowo', *plugawo* 'ts.', *pokazać się* 'odnaleźć się', *popielisko* 'dom', *praktyka* 'sprawa do załatwienia', *przestroga* 'niebezpieczeństwo', *przesucha* 'bezdeszczowa pogoda', *przynieść* 'urodzić', *pstro* w odniesieniu do 'zmiennej pogody', *ująć się* 'zgromadzić się', *wycinać* 'zacinać, poganiać, postępować ostro', *zły* 'bołący, chory'.

1.8. Studia nad językiem XVII-wiecznych pamiętników kresowych wskazują na znacznie wcześniejsze, niż dotąd sądzono, przenikanie niektórych zjawisk leksykalnych do polszczyzny. Słabo zaświadczone w słownikach formy lub zaświadczone dopiero w późniejszym okresie badacze skłonni byli uznać dopiero za pożyczki XVIII-wieczne, np.: *hołysz, kuczyć, liszni, żyźnik, plon, ukaz* itp.

1.9. Znacząca część omówionego tu słownictwa należy niewątpliwie do ówczesnego systemu leksykalnego. Nie ma ona, wbrew pozorom, charakteru kolokwialnego, ale reprezentuje ówczesny język literacki². Dla XVII-wiecznych pisarzy, pochodzących z różnych regionów ówczesnej Rzeczypospolitej, wspólne są nie tylko zapożyczenia łacińskie, ale też francuskie, niemieckie czy nawet niektóre ruskie, np.: *adherent* 'stronnik', *bandolet, cekhauz, choragiew* 'oddział wojska', *cug, darda, deputat* 'poseł', *deputacyja, dragon, dragonija, eskursyja, eliberować, grubijan, hajduk, hakownica, hulajgrad, infamija, komput, kopia, mir, manele, orda, ordynans* 'rozkaz', *puszka, puszkarcz, rajtar, rajtaryja, regiment, regimen-tować, regimentarz, rekognoskować, strzelba, szylwach, woluntariusz* itp. Wymieniono tu zaledwie znikomą część zasobu leksykalnego, wspólnego

dla ówczesnych użytkowników polszczyzny, np. Paska czy Potockiego³. Jest to, jak wynika z analizy, głównie słownictwo potoczne i militarne, słownictwo ze sfery życia politycznego, administracyjnego, gospodarczego itp.

1.10. Charakterystyczne dla ówczesnej polszczyzny jest stosowanie wielu wyrazów o treści ogólnej w funkcji terminów wojskowych, np.: *animować, ekspedycja, impet, kombinacja, odpór, termin, podjazd, popis, posiłkować, potrzeba, sprawa, suplement, wstręt, wycieczka*. Rozpowszechnione jest potoczne słownictwo pochodzenia łacińskiego: *afekt, animusz delator, fawor, konkurs, respons, instygator, oracyja, dysponować się* itp. Od obcych podstaw tworzone są bardzo często czasowniki i rzeczowniki odsłowne, np.: *ekspedycja, laskowanie, rebelizować, rekognoskowanie, szanować, szyszować, umoderowanie, wetowanie* itp. Tak powszechny w ówczesnej polszczyźnie literackiej zwyczaj makaronizowania⁴ znajduje w pamiętnikach pełne odzwierciedlenie również w postaci wypierania słownictwa rodzimego przez synonimy oparte na obcym temacie, np.: *legacja* albo *deputacja* zamiast *poselstwo*. Nie brak tu też wtężeń obcojęzycznych wplatanych do tekstu polskiego, np.: „...brałem klisterkę *propter stypticitatem summam*”⁵ Ch395, „...do Głuchowa szturmowano, ale *non successi*”⁶ Ch 451, „Chowański, gdy zęgnął szlachtę, powtórzył *ad intende*”⁷ mówiąc...” BM 286, „Dawna to przypowieść, że *sicator dat leges*”⁸ BM 274. Tę tak typową dla siedemnastowiecznych tekstów manierę językową wykorzystuje z imponującym znanstwem H. Sienkiewicz, stwarzając w *Trylogii* iluzję autentycznego języka ówczesnej prozy pamiętnikarskiej⁹.

1.11. Ostatecznie można przyjąć, że omówione w tej pracy słownictwo odpowiada ówczesnej normie językowej. Zaledwie ok. 130 wyrazów – to formy archaiczne, regionalne, rzadkie, co stanowi około 13% badanej leksyki.

2. SŁOWNICTWO PAMIĘTNIKÓW I DIARIUSZA WOBEC NORMY XIX-WIECZNEJ

Jak się okazuje, wiele omówionych w pracy wyrazów wyszło z użycia już w XIX wieku. Formy te otrzymały w SL, SWil i SW następujące kwalifikatory:

2.1. archaiczny lub staropolski:

*SL: *barwierz, dziwka, powolność* 'uległość', *zachozy* 'przybysz' (SW jako gw.), *poraża* 'klęska' (SL z gwiazdką, zaś SWil i SW jako *rzadkie*);

*SL i SW: *deputat* 'poseł', *ekspostulować* 'skarżyć się', *lza, odzywać*

się 'nazywać, ogłaszać się', *oponować się* 'opowiadać się za kims', *pogoda* 'sposobność', *poruczeństwo, powolność* 'uległość', *potrzeba* 'bitwa', *praktyka* 'intryga', *szluba* 'naczynia', *zakaz* 'zlecenie' itp.

*SWil i SW: *ordynans* 'rozkaz', *pogoda* 'sposobność';

*SL, SWil i SW: *myślistwo, odzywać się* 'nazywać się', *posada* 'przedmieście', *trza* itp.

*SW: *afekt, awiza, cholera* 'zółć', *czesznik, czuć* 'czuć', *deputacja, derewnia, dla, dobiec* 'okrażyć', *domyśliwać się, dosiadać* 'przebywać', *dostatnie, dufały, dworstwo* 'drwina', *gmin, gwałt* 'dużo', *hałasować się* 'walczyć', *hipokondryja, gospodar, intrata, impostor, kabak* (*stp.* i *reg.*), *kandor, kapelanija, karazyja, kasztelan, kitajka, klemencja, klistera, kłaść* 'liczyć', *kommizeracja* 'litość', *kommunik, komput, konkurs* 'zbiegowisko', *konsulta, konsystencja* 'leże wojskowe', *kopa, kotara* 'namiot', *kromia, kować, kwapić, kwerimonija, kwinta, licencja, liszka* 'lisica', *makula, membrana* 'ręczny zapis', *mianować* 'wylczyć', *mietelnik, miesiąc* 'księżyc', *migieć, mienić* 'wiedzieć', *mir, nadgrodzie, nadjechać* 'dopędzić', *nadspiać, namowa* 'umowa, obrady', *nakarać się, nasiadłość, niecnotliwy, niepostrzeżenie* 'nieuwaga', *nieśluszy, nieposobny* 'słaby, nieodpowiedni', *niewczesny, niezbożny, nikiemny* 'ubogi, lichy' (jako *stp.* i *gwarowe*), *ninacz, nużny, obelżyć, oberster, obiecować, obiednia, obłężeniec, obrada, obrazić* 'uderzyć, skaleczyć', *obsyłka, ochędostwo, ochędźnie, odprysiadz, onąd, ongi, odprawować, odprawować się, oprostac, ordynować, pałub, partyja* 'oddział wojskowy' (SWil jako *nieużywane*), *pieszą, pisanie* 'list', *pobok, podle* 'obok' (SWil jako *nieużywane*), *podpiły, podpisek, pokarmować, policja* 'sztuka rządzenia państwem', *pomieniony* 'wyznaczony', *posoch, porozumieć się* 'dowiedzieć się', *postanowieć* 'postawić, zbudować', *pozorny* 'wyśmienity', *półczwarta, pochopny* 'zdolny', *pochyba* 'wahanie', *podle* 'obok', *podpisek, podproboszczy, podsluch* 'straż obserwacyjna', *pohłasować* 'przestraszyć', *pohłasować się* 'pokłócić się', *poruczeństwo, posztarz, poszwa* 'pochwa mieczowa', *powieść* 'pogłoska, nowina', *powolej, pozad, prawować się, prezumpcja, półczwarta, przekopa, przénagabanie, przypowiedzieć* 'obiecać', *przyskwrzeć* 'dokuczyć', *puszkarz, rabownik, rajtar, rajtaryja, remisa* 'odłożenie sprawy', *remora, rodzony, rozruch* 'roznuchy', *reskrypt, rezolucja* 'odwilż', *rozrad* (*stp.* i *reg.*), *rozumieć* 'myśleć', *rozwadzić, sążeń, siepać, siewierz, siostrzonek, skielzem, sorok, supersedować, suspycja, szanować, szczuka* (jako *stp.* i *gw.*), *szurin, szwankować, szylwach, tranzakcja, trza, urywkim, ustanowieć się* 'zakwaterować się', *warsta, wygadzać się, wygodzić* 'dogodzić', *względem, zabiec* 'ubłagać', *zafasować, zamówieć się* 'odezwać się, przemówić', *zapowietrzyć się, zmieszkać, żałować* 'ochraniać' itp.

2.2. rzadko używane:

*SL i SW: *osława*;

*SWil i SW: *parol, blachmalowy, okurencyja, poraza* 'porażka', *uroczyszczce, wykursztać*;

*SW: *akomodować się, alterować, atestacyja* 'zaświadczenie', *blach, chcenie, dysceptacyja, język* 'jeniec', *egzagerować, ekspostulować, elibe- rować, fant, foremny, hulajgrad, interpozycja, kałamyga, kaźma, ka- węczeń, kmoszka, knut, kopa, kompasja, komprobować, kondemnata, kontentacyja, kontradyktować, kupić się* 'skupiać się', *cursor, kustodia, kwapić, ligować się, mandat* 'nakaz sądowy', *mutacyja, nazwisko* 'nazwa', *nasiąść* 'rozmieścić', *nieprzstannie, niezgodny* 'nieprzydatny', *obses, odelgnąć, odedrwić się, okazyja* 'powód, przyczyna', *operować* 'działać, pomagać', *osława, plon* 'niewola', *parol, poraza, prorogować, przebrać się* 'przeprowadzić', *przejrzanie, przestawać* 'poprzestawać', *przestrzeństwo, rekuperować, respons, roborować, solicytować, sprzeciwieństwo, srodze, statura, strokaty, subordynować, subsystemacyja, starszyna, surowie, suspicyja, rozhovor, sztukiet, sztucznie, szylwach, skwadron, teatrum, trunek, trwoga* 'zamieszanie', *wiedły* 'wędzony', *włożyć się* 'wstawić się', *wniść, zadny, zafasować, zbezpiecznić, z blizu, zepsowanie*.

2.3. regionalne lub gwarowe:

*SWil i SW: *inkrutowiny*;

*SW: *czernica, czerniec, horod, krobeczka, kuczyć, kupia, kurzawa, lizni, miąwszy* 'gruby', *miecielica, mokroć, mokrość, myto, na prość, narządzić, niedziela, obsyłać, ochwacić się, pluskota, półczwarta, rezolwować się, skielżem, tęsknić, tłukno, submisja, substancyja, porosza, telbuch, sturbować, zawierzucha, zwoszczyk*.

2.4. nieprzyzwoite:

*SW: *nazad*.

2.5. zmiana liczby lub rodzaju:

SW: *namowa, obrada*.

2.6. przenośne:

SWil: *obraza, osława*.

Z przedstawionego wyżej zestawienia wyraźnie wynika, że wiek XIX przynosi istotne przeobrażenia w zakresie słownictwa. Wychodzą z powszechnego użycia kolejne formy, a najgwałtowniejsze zmiany mają miejsce w drugiej połowie stulecia. Większość omówionych w tej grupie zjawisk leksykalnych dopiero w SW opatrzona jest kwalifikatorem *staropolskie*,

gwarowe lub *rzadkie*. SL czy SWil często jeszcze notują te wyrazy bez komentarza.

Analiza zjawisk leksykalnych pozwala też zaobserwować pewne przesunięcia semantyczne, które w obrębie wyekscerpowanych wyrazów dokonały się już w ubiegłych stuleciach. Zjawiska te niekiedy mają swój początek w wieku XVII (np.: *strzelba, ojczyzna*), czasami nowe znaczenie pojawia się dopiero w wieku XVIII (np.: *grzeczny, mierny, pogodny, sklep*, ostatecznie zostaje ustabilizowane znaczenie rzeczownika *ojczyzna*). Jednak, jak wykazują źródła leksykalne, najdynamiczniej procesy te przebiegają w XIX¹⁰ i na przełomie XIX i XX wieku¹¹. Tendencja do precyzji i uściślenia wypowiedzi sprawiła, że wiele wyrazów, zawężając swą treść, jednocześnie specjalizowało pierwotne znaczenie. W badanych pamiętnikach sporo jest jeszcze takich form, które to pierwotne znaczenie posiadają, np. *egzekucyja* to 'spełnienie, wykonanie czegoś', *dyrekcyja* 'kierowanie', *kierunek* 'licencyja, pozwolenie', *ordynans* 'rozkaz', *melioracyja* 'ulepszenie, poprawienie czegoś', *trunek* 'jakikolwiek napój', *instrument* 'dokument', *inkwizycyja* 'badanie, indagacja', *policyja* 'sztuka rządzenia państwem', *prezerwatywa* 'zapobieganie', *suplement* 'dodatek', *gotować* 'przygotować cokolwiek', *skrypt* 'dokument' itp.; *przystojny* 'ładny, niebrzydki, odpowiedni, coś, co komuś przystoi' już w SJP występuje wyłącznie przy rzeczownikach osobowych, a w pamiętnikach notuje się jeszcze połączenia *nieprzystojna gospoda, nieprzystojny ubiór*.

3. SŁOWNICTWO PAMIĘTNIKÓW I DIARIUSZA WOBEC NORMY XX-WIECZNEJ

Proces wychodzenia z powszechnego użycia kolejnych wyrazów przebiega bardzo dynamicznie w pierwszej połowie XX wieku. Notowane jeszcze w SL, SWil i SW bez żadnych kwalifikatorów formy opatrzone zostają w SJP następującymi informacjami:

3.1. *przestarzałe* (głównie słownictwo związane z życiem codziennym), np.: *akademik* 'uczeń akademii', *animować, arendarz, arendować, asystencyja* 'pomoc, towarzyszenie komuś', *atoli, barwa, budnik, ceduła, cekhauz, chmurność, cug, drogość, dyferencyja, eksces, ekscypować, eks- pens, fascykuł, fraucymer, fundować się, gorzałka, gorzeć, gumno, gwał- tem, imać, inszy, kompleksyja, konfuzyja, kurzawa, kwoli, legać, legumina* 'jarzyny', *lubo, lacno, małość, marnie* 'bez wysiłku', *mimo* 'obok', *monastyr, myśliwiec, najezdnik, nastąpić* 'napaść, natrzeć na kogo', *monastyn, nawiedzić, nieprzedni* 'byłe jaki', *nierychło* 'nieprędko', *nieszpetny, obaczyć, odbiec* 'opuścić', *odbieżeć, okrutnie* 'bardzo',

ordynacja 'polecenie', *osadzić* 'osiedlić', *oskoczyć*, *otaborzyć*, *otaborzyć się*, *pacholik*, *pierwej*, *pilno*, *podwodnik*, *pogromić*, *pogromienie*, *pokarmić* 'zjeść posiłek', *pokumać się*, *pomieszkanie*, *pomniść*, *pospołu*, *postaw*, *powić*, *prawić* 'mówić', *przedni* 'wartościowy', *regestrzyk*, *szczwać*, *sejmować*, *skorzyścić*, *skwirk*, *słabość* 'choroba', *słuszny* 'odpowiedni', *snadnie*, *spodek* 'spód', *stawać* 'wystarczać', *strona* 'sprawa', *synowiec*, *synowica*, *turbować*, *tuszyć*, *tyrańsko*, *ufrasować*, *ufundować*, *uganiać* 'gonić', *ugrzać*, *umarznąć*, *uszczwać*, *utaić*, *utraktować*, *wprzódy*, *w skok*, *wyrozumieć* 'zrozumieć', *zabawka* 'rozrywka', *zajuszyć* 'rozniewać się', *zalterować*, *zarzecz*, *zasiąść* 'napaść, czatować', *zaziębnać*, *zjachać się* itp.

3.2. dawne lub historyczne (słownictwo potoczne, nazwy danin i powinności, nazwy funkcji i godności szlacheckich, terminologia wojskowa, prawnicza, administracyjna itp.), np.: *aktywować*, *asygnacja*, *benedykcyjna*, *białogłowa* (dziś *żart.*), *blank*, *cale*, *carzyk*, *charakter* 'pismo tajemne', *chorągiew* 'oddział wojska', *chorąguzyna*, *ciężkość*, *cyrulik*, *delata*, *delator*, *deputować*, *determinować*, *donatywa*, *domieścić się* 'znaleźć wolne miejsce', *doniec* (i *reg.*), *drogość*, *dylacja*, *dyskursować*, *dysponować się*, *ekspedycja* 'pismo', *fabryka* 'kłamstwo', *fakcja*, *fawor*, *gabać*, *gnił*, *gościniec*, *grzeczny*, *harcownik*, *hetmaństwo*, *infamija*, *inkwizycja* 'śledztwo, badanie', *instrumentum* 'dokument', *instygator*, *intercyza*, *interregnum*, *jurament*, *justyfikacja*, *kaduk*, *klemencyja*, *kobylica*, *kobyлина*, *kombinacja* 'układ, ugoda', *kondycja* 'warunek, zastrzeżenie', 'położenie społeczne', *koniunkcja* 'przymierze, sojusz', *konotować*, *kredens* 'list uwierzytelniający', *krajczy*, *krom*, *królewszczyzna*, *kukawka* (i *gw.*), *laik* 'braciszek zakonny', *leniwo*, *leża*, *marmurek*, *marszałkostwo*, *melioracja* 'ulepszenie', *miarkować*, *miasto* 'zamiast', *miernie*, *mierny* 'łagodny, umiarkowany', *nachodzić* 'znaleźć', *natenczas*, *niepomatu* 'niezmiernie', *niewczas*, *niewczesnie*, *niezbożność*, *opalać* 'podpalać', *opiekły* 'ogorzały', *ordyniec*, *organka*, *ostrożek*, *plenipotent*, *ponowa*, *powietrze*, *pieczętarz*, *pisarstwo*, *podczas* 'niekiedy', *podczaszyna*, *podkanclerzy*, *podkomorstwo*, *podkomorzyna*, *podśudek*, *podśudekstwo*, *podskarbi*, *podstoli*, *podymne*, *pogłówny*, *pogodno*, *pogodny* 'sposobny', *połowica*, *pomierne*, *po ranu*, *porazić* 'pokonać', *posłannik*, *potrzebować* 'prosić', *poturczyć się*, *powadzić się*, *proporczyk*, *prowent*, *przepomnieć*, *przewłoka*, *przyczyniać się* 'wstawiać się za kims', *przyległość* 'sąsiedztwo', *przystawstwo*, *referendarz*, *regestrzyk*, *rozsieć*, *rozstargnać*, *rządźnik* 'uprząż', *sam*, *sama*, *siła* 'dużo', *setnik*, *skarbowy* 'skarbnik', *skorzyścić*, *służały*, *snadno*, *sowito*, *stadnik* 'koniuch', *starościna* 'żona starosty', *stanowisko* 'kwatery', *stolnik*, *strawny* 'odnoszący się do strawy', *suchedni*, *śpieszno*, *towarzyski* 'odnoszący się do towarzysza chorągwi', *ujeżdżać*, *umysł* 'zamiar', *umysłny* 'posłaniec', *uroczyszcze*, *uryjański*, *urywkciem*,

ustanowić się 'zatrzymać, zakwaterować', *wczas*, *wespól*, *wiatrek*, *wichrowaty*, *wojewódzianka*, *woźnik*, *wprzódy*, *wrzкомо*, *wyrazić* 'wymówić, wymienić', *wycieczka* 'niespodziewane natarcie', *wytrąbić* 'trąbiąc ogłosić', *zabieżeć* 'zapobiec', *zaciąg*, *za czasu*, *zaczęcie*, *zdesperować* 'zwałtpić', *zjachanie się*, *znaczek* 'mały oddział', *znosić się* 'konferować, dyskutować' itp.

3.3. gwarowe (głównie słownictwo potoczne związane z najbliższym otoczeniem człowieka, nazwy miar i wag, nazwy zwierząt, terminologia meteorologiczna): *chmurać się*, *chmurność*, *chudoba*, *gabać*, *gościniec*, *gumno*, *kuczyć*, *kukawka*, *mokrość*, *mokroć*, *narządzić*, *niepogoda*, *ochwacić się*, *onegdajszy*, *piszkorz* 'bieda', *pluta*, *pluskota*, *porosza*, *pomrzeć*, *postradać*, *półczwarta*, *półtrzecia*, *przemówić się*, *złodź*, *złodź* itp.

3.4. rzadkie: *odemknąć*, *nieochota*, *otrąbić*, *stęsknić*, *wilczaty*, *wyrachować* 'policzyć', *zdybać*.

3.5. w innym znaczeniu: *pieszy*, *płatany*, *rozdziałek*, *suchość* 'susza' itp.

3.6. wychodzące z użycia: *zagabnąć*.

3.7. specjalistyczne – *substytut*, *mszar*, *rekolekcje* itp.

3.8. brak poświadczeń: *afektacja*, *afektować*, *alternacja* 'zmarwienie, troska', *baczny* 'okazały', *barzo*, *gromadno*, *isty*, *jeno*, *kostyra*, *miąwszy*, *nakarać się*, *okrom*, *onąd*, *ort*, *pczoła*, *potkać się*, *pośledź*, *przenajęcie*, *przyczynka* 'przyczyna', *przysiodłać*, *roztok*, *różno*, *skoro* 'szybko', *stargować*, *tarchać*, *wtargnienie*, *wyrachować* 'policzyć', *zawieźnąć*, *zdybać*, *źrzebiec* itp.

3.9. Wyjątkowo omówiono w tej pracy ok. 30 form odnotowanych w SJP bez żadnych kwalifikatorów. Nie ma wątpliwości, że w ciągu ostatnich 40 lat, które upłynęły od wydania słownika, wiele wyrazów zmieniło swoją treść, zakres stosowania, zabarwienie stylistyczne, niekiedy ograniczyły one swą łączliwość leksykalną. W związku z tym należało przyjętą przeze mnie zasadę ekscerpcji materiału nieco zmodyfikować. Bez wątpienia, dla współczesnego użytkownika polszczyzny niecodzienny charakter mają:

błądny 'błądzący, zbłąkany', np. *błądny koń*, SJP *błądny wędrowiec*, ale dziś już wyłącznie w znaczeniu przenośnym *błądne koło*, *błądny ogień*, *błądny wzrok*, a także *błądny rycerz* itp. SJPSzym w tym znaczeniu już jako dawne.

bolenie 'ból'; SJP 'forma rzeczownikowa od czasownika *boleć*', SJPSzym nie notuje.

chcenie 'chęć'; SJP 'forma rzeczownikowa czasownika *chcieć*', SJPSzym *chciał to zrobić, ale na chceniu się skończyło*; dziś prawie wyłącznie we frazeologizmie *robić coś od niechcenia*.

czczy 'pusty', np.: *czczy stodoła, czczy trzós, czczy wóz*, jeszcze w SJP *czczy dym, czczy obraz*; dziś wyłącznie we frazeologizmach typu *czczy formalność, czczy słowa, czczy gadanina*, a także *być na czczo*; por. SJPSzym *czczy* 'pusty, głodny', np. *być na czczo*, też jako związek terminologiczny *czczy jelito* 'część jelita grubego'; także w znaczeniu przenośnym.

czerstwość 'zdrowie' oraz **czerstwy** 'zdrowy'; SJP jeszcze jako 'zdrowy, rumiany'; dziś chyba wyłącznie w połączeniach *czerstwy staruszek*, albo *on czerstwo na swój wiek wygląda*; por. SJPSzym.

dalekość 'duża odległość'; SJP 'rzeczownik od *daleki*'; SJPSzym *rzadkie*.

domowy 'domownik'; SJP w użyciu rzeczownikowym 'domownik', bez kwalifikatorów, ale z przykładami z XIX wieku; SJPSzym wyłącznie w użyciu przymiotnikowym.

gotować 'przygotowywać'; SJP z Zabłockiego, Mickiewicza, Brandysa; SJPSzym *rzadkie*, dziś tylko 'poddawać produkt działaniu wysokiej temperatury'

lekkość 'brak powagi'; SJP jeszcze w dawnym znaczeniu, dziś w tym znaczeniu raczej *rzadkie*, zachowane w formach typu *lekkoduch, lekkomyślny, lekkich obyczajów, traktować coś lekko* itp.

majętność 'majątek ziemski'; SJP z Orzeszkowej i Kraszewskiego; dziś jeszcze w mowie starszego pokolenia; SJPSzym jako *przestarzałe*.

napadanie 'opad atmosferyczny', np. *napadanie śniegu*; SJP 'forma rzeczownikowa od czasownika *napadać*'; SJPSzym w innym znaczeniu.

niebaczny 'nieroztropny'; dziś żywe we frazeologizmach *niebaczne słowa, kroki; niebaczny wędrowiec, nie bacząc na co*.

osłabiać – w pamiętnikach w znaczeniu 'słabnąć'. W SJP jeszcze w dwóch znaczeniach: 'słabnąć' i 'czynić słabym'; dziś już wyłącznie 'czynić kogo, co słabym fizycznie, nadweręzać czyjeś siły'; por. też: SJPSzym *gorączka osłabia serce, trzęsienie ziemi osłabiło mury*.

ożenie 'ożenek'; SJP 'forma rzeczownikowa od czasownika *ożenić*'; dziś jeszcze w gwarach; SJPSzym nie notuje.

podły w badanych źródłach nawet w połączeniu z rzeczownikami osobowymi znaczy tyle co 'lichy, byle jaki'¹², SJP jeszcze m.in. 'będący w złym gatunku', co dziś zachowało się jeszcze w skostniałych formach typu: *podły los, podle wino, podła pogoda*; SJPSzym 'mało wart, w złym gatunku' już jako *potoczne*.

podwoda 'furmanka, wóz z zaprzęgiem'; w SJP jedynie kwalifikator pośredni; dziś już *przestarzałe*; por. SJPSzym.

pokrapiać 'kropić od czasu do czasu'; dziś jeszcze w gwarach; SJP odsyła do *pokropić*.

polatywać – tu o opadach atmosferycznych 'padać od czasu do czasu'; dziś raczej *rzadkie*; SJPSzym 'krażyć, latać'.

posiec 'zranić, zabić, zadać rany'; już w SJP jest pewna niekonsekwencja, bowiem czasownik *rozsiec*, wywodzący się przecież z tego samego źródła i mający to samo znaczenie, opatrzony jest kwalifikatorem *dawny*; SJPSzym nie notuje.

pozlota 'pozłocenie'; dziś już chyba tylko we frazeologizmie *głowy do pozłoty*; SJPSzym jako *dawne*.

prościć 'mżyć'; dziś raczej w odniesieniu do śniegu, nie do deszczu; SJPSzym wyłącznie 'sypać coś drobnego, miążkiego', np. *śnieg prószy*.

skrzepnąć 'stężeć', 'zamarznąć'; SJP *skrzepły bagniste łąki*; dziś mówi się np. o *skrzepłej krwi, galaretce*, ale o *skrzepłej* czyli 'zamarzniętej' *rzece* lub *wodzie* już nie.

tyrańsko 'tak jak tyran'; SJP 'przysłówek od *tyrański*'; dziś już *nieużywane*; SJPSzym nie notuje.

Wyraźne nacechowanie emocjonalne mają pozbawione w SJP kwalifikatora przysłówki, dziś występujące głównie w dialektach kresowych, np.: *bliźniuchno, cichusieńko, pręciusieńko, raniuchno*.

4. DIARIUSZ J. A. CHRAPOWICKIEGO A PAMIĘTNIKI S. I B. MASKIEWICZÓW

Ciekawych spostrzeżeń dostarcza porównanie cech językowych Chrapowickiego z materiałem wyekscerpowanym z pamiętników obu Maskiewiczów. Pozwala to uchwycić w języku poszczególnych autorów (pochodzących przecież z jednego regionu) to, co jest w tym języku indywidualne oraz to, co stanowi ówczesną normę.

Lata, które Chrapowicki spędził w Krakowie, odbiły się wyraźnym piętnem na jego języku. Polszczyzna Jana Antoniego Chrapowickiego jest znacznie bliższa ówczesnemu językowi ogólnopolskiemu niż polszczyzna, jaką reprezentują obaj Maskiewiczowie. Większość form użytych przez pamiętnikarza z Witebska znalazła swoje poświadczenie u innych pisarzy tego okresu (np.: Gdacjusza, Sapiehy, Poczobuta i Chrościńskiego) bądź też została odnotowana w źródłach pomocniczych z przykładami z XVII i XVIII wieku. Stosunkowo nieliczne są tu archaizmy, mało jest elementów kresowych, a te, które występują w *Diariuszu* mają najczęściej zasięg ogólnopolski, choć zapewne częstsze są na kresach niż w centrum ówczesnej Rzeczypospolitej. Wyraźne są natomiast (głównie w zakresie leksyki) wpływy łaćskie. Chrapowicki, człowiek aktywnie uczestniczący w życiu

kraju, wprowadza do swego pamiętnika terminologię dotyczącą sejmu, sądownictwa, administracji, funkcjonowania wojska itp. Krótkie, zwięzłe zdania sprawiają wrażenie obojętnej niemalże relacji z rozgrywających się wydarzeń. Wyrazy nacechowane emocjonalnie pojawiają się sporadycznie, a „kancelaryjny” styl pozbawiony jest jędrności i plastyczności, które obserwujemy u Samuela i Bogusława Maskiewiczów, chętnie posługujących się wyrazami lub nawet całymi frazeologizmami o wyraźnym nacechowaniu emocjonalnym. Ich język jest plastyczny, chwilami nawet rubaszny, choć mogą oczywiście nużyć wypowiedzenia wieloczłonowe zbudowane z kilku lub nawet kilkunastu zdań stanowiących nie uporządkowaną logicznie strukturę.

W języku obu Maskiewiczów wpływy wschodniosłowiańskie są znaczne. Z ich pamiętników pochodzi ponad 80% przykładów. Często są to formy nie poświadczone przez słowniki bądź poświadczone tylko u pisarzy kresowych. Co więcej, obaj pamiętnikarze ze szczególnym upodobaniem przytaczają ruskie przysłowia, zwroty i sentencje, które wkładają w usta opisywanych osób, np.: *Słońce prawiednoje, swietilo ruskoje* SM 146; *jemu wolno jako Bohu, bo on i karaje i żaluje* SM 138; *ja tebe się molu, a ty mene od zacia ne boronysz* SM 116.

Od obcych naleciałości wolna jest w zasadzie frazeologia obu Maskiewiczów. Oparta na materiale rodzimym, sięga często do form obrazowych, o dużym ładunku emocjonalnym, obfituje w elementy potoczne, zaczerpnięte z języka mówionego. Często, podobnie jak u Paska¹⁴, odzwierciedla rubaszną kulturę szlachecką tego okresu, np. *złotem zapisać a głównem zapieczetować, oganiać gębę, mówić wilkowi pacierz, zmyć jak w łaźni, mieć za kaszel, mydlić oczy, podbić bębenka, wydać na mięsne jatki*. Zazwyczaj są to związki o charakterze idiomatycznym, choć nie brak tu również frazeologizmów nacechowanych pod względem emocjonalnym, ale nie poświadczonych przez słowniki oraz frazeologizmów, gdzie mamy do czynienia z zamianą komponentu bądź przekształceniem struktury innego frazeologizmu utrwalonego już w polszczyźnie. np.: *częstować dostatkiem, częstować obuchem, jechać na czyimś grzbiecie, farbowana komisya, mieć u kogo oko wesole, nasmarować komu ręce, ochronić zdrowie nogami, wrzucić w gorączkę, wyprawić kuratelę, powaryjować koncepta, pójść płazem, siedzieć jak w klatce ptaszej, szukać ratunku w nogach, szyc boty tykiem, twierdzić sumieniem, wydać kogo na rzecz nieprzyjacielowi, wykradać się jak zając w pole, wystroić figla, zacząć z mniejszego końca, znosić się jak diabeł z poganinem, widzieć na oko, wleźć w nos, wyrzucić z gruntu, związać gębę, zając w nim sprawował* itp. S. i B. Maskiewiczze chętnie posługują się frazeologizmami nawiązującymi do świata zwierzęcego. *Wilk* symbolizuje tu siłę i podstęp, *zając* – strach, *ptak* – uwięzienie, np. *mówić wilkowi pacierz, co wilk ozionął, wilcza pokora, wykradać się jak*

zając w pole, zając w nim sprawował, siedzieć jak w klatce ptaszej. Bogato reprezentowana jest frazeologia związana z życiem religijnym. Są to najczęściej zwroty i wyrażenia zleksykalizowane, to przede wszystkim „okrzyki wywołane różnymi uczuciami: strachu, ufności, politowania lub wyrażające prośbę, zachętę, ponaglenie, życzenie”¹⁵, np.: *wziąć Pana Boga na pomoc, żal się go Boże, żegnaj Chrystus, na żywy Bóg, za łaską Bożą*. Nieobce są Maskiewiczom przekleństwa, stanowiące szczególny sposób wyrażania ekspresji oraz stanów emocjonalnych, głównie niezadowolenia, gniewu i złości, np.: *i diabła tam, porwon кату, kat wadzi* itp.

Chrapowicki jest bardziej wyważony w przekazywaniu swoich uczuć. Jego frazeologizmy są z reguły obojętne pod względem emocjonalnym. Dotyczą głównie wojskowości i sejmu, np.: *czynić dyspozycyją testamentem, czynić protestacyją, czynić relacyją, czytać lekcycje teologiczne, dać bitwę, dać na parol, dysponować się na śmierć, fundować jurysdykcyją, iść komonikiem, odprawić jurament, wstępny bój, gesty ogień, opasna hramota* itp. Wyjątkowo tylko odnajdujemy tu takie formy, jak: *dać dobrą łacinę, postawić armistycium na nogach*.

Znacznie trudniejsze, wobec braku słownika XVII wieku, jest wskazanie tych związków frazeologicznych, które z całą pewnością pochodzą od autorów. Nie można bowiem w tym wypadku posługiwać się kryterium: każdy nie poświadczony frazeologizm jest indywidualizmem stworzonym przez pamiętnikarzy, gdyż – jak pisałam już wcześniej – materiał frazeologiczny w wykorzystywanych przeze mnie źródłach leksykalnych ma niekiedy fragmentaryczny charakter. Wydaje się jednak, że niektóre połączenia, przy już wspomnianych zastrzeżeniach, można przypisać Chrapowickiemu bądź Maskiewiczom, np.: *przenosić sowy liczbę, narabiać odbitym gwałtem, obesłać uwzarem, ochronić zdrowie nogami, unosić zdrowie, przechadzać z pogodą, puścić się nieprzyjacielskim sposobem, przywieźć przed oczy, wziąć lewą rękę, zarwać szmat jazdy, zostawać u kogo w nieodmiennej fortunie, wytrząsać jak kuśnierz futro, zastać kogo u kogo w kieszeni*. Wymienione związki posiadają wyraźne nacechowanie stylistyczne. Odnajdujemy tu tak typową dla polszczyzny potocznej dosadność, jędrność, obrazowość i swobodę w operowaniu wyrazami odzwierciedlającymi stany emocjonalne. Można przypuszczać, że gdyby związki te były w powszechnym użyciu, zostałyby zauważone i odnotowane.

Ogólnie jednak można stwierdzić, że polszczyzna, którą posługują się J. A. Chrapowicki oraz S. i B. Maskiewiczze zgodna jest pod wieloma względami z ówczesną normą językową. Do takiego wniosku skłaniają wyniki konfrontacji analizowanego materiału z takimi źródłami jak *Thesaurus* G. Knapskiego, SPas, KartXVII, monografie języka pisarzy XVII i XVIII wieku, SL, SWił i SW (ze szczególnym uwzględnieniem przykładów XVII-wiecznych).

PRZYPISY

1. Jest to przede wszystkim terminologia prawnicza, administracyjna oraz nazwy abstrakcyjnych pojęć. Por. też na ten temat: H. Rybicka-Nowacka, *Latynizmy siedemnastowieczne na tle zapożyczeń wcześniejszych*, „Prace Filologiczne” XXIV, s. 233-238.
2. Na podobne zjawisko zwróciła uwagę H. Wiśniewska badając polszczyznę przemyską XVII i XVIII wieku (zob. Wiśn) oraz polszczyznę XVII-wiecznego Zamścia (zob. WiśnZ); por. też w polszczyźnie górnośląskiej: Kowal 142.
3. Por. na ten temat: H. Rybicka, *Wstęp*, [W:] *O języku i stylu „Pamiętników”*..., s. 33-37.
4. Por. na ten temat uwagi W. R. Rzepki i B. Walczaka, którzy makaronizowanie, będące przejawem bilingwizmu językowego, wiąże z wykształceniem; *Socjolekt szlachecki XVII wieku*, [W:] *Barok w polskiej kulturze, literaturze i języku*, red. M. Stępień, S. Urbańczyk, Warszawa – Kraków 1992, s. 179-188.
5. 'z powodu najwyższej ostrości (choroby)'
6. 'bez powodzenia'
7. 'groźnie, dosadnie'
8. 'bandyta dyktuje prawo'
9. Zob. H. Rybicka, *O języku „Trylogii” Henryka Sienkiewicza*, „Polonistyka” 1964, z. 2, s. 39-44; też: B. Walczak, *Sienkiewicz w dziejach języka polskiego*, [W:] *Język osobniczy jako przedmiot badań lingwistycznych*, Zielona Góra 1986; też: A. Wilkoń, *O języku i stylu „Ogniem i mieczem” Henryka Sienkiewicza*, Kraków 1976.
- 10 Ok. 350 na ponad 800, które przetrwały wiek XVII.
- 11 Ostatecznie specjalizują swoje znaczenie w tym okresie choćby takie wyrazy jak: **nikczemny, obraza, obrazić, omylny, nędznik, pozorny, pochopny, frymarczyć, podczas, podły, miesiąc** itp.
- 12 Por. np.: **gotować, dziewczka, strzelba** itp.
- 13 Obecnie w takich kontekstach **podły** znaczy 'nikczemny'.
- 14 Por. na ten temat: S. Skorupka, *Frazeologia w „Pamiętnikach” Jana Chryzostoma Paska*, [W:] *O języku i stylu „Pamiętników”*..., s. 196.
- 15 S. Skorupka, *Frazeologia*..., s. 201.

BIBLIOGRAFIA

TEKSTY ŹRÓDŁOWE

1. J. A. Chrapowicki, *Diariusz. Część pierwsza: lata 1656-1664*, opracowanie i wstęp T. Wasilewskiego, Warszawa 1978 (skrót: Ch).
2. S. i B. Maskiewicz, *Pamiętniki*, opracował i wstępem opatrzył A. Sajkowski, Wrocław 1961 (skrót: SM, BM).

SŁOWNIKI I ENCYKLOPEDIJE

1. Brückner A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1970, (skrót: SEB).
2. Cnapius G., *Thesaurus Polono-Latino-Graecus*, Kraków 1621, (skrót: Cn).
3. Gloger Z., *Encyklopedia staropolska*, t. I-IV, Warszawa 1974.
4. Karłowicz J., *Słownik gwar polskich*, t. I-VI, Kraków 1900-11, (skrót: SGP).
5. Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W., *Słownik języka polskiego*, t. I-VIII, Warszawa 1900-1927 (skrót: SW).
6. Linde S., *Słownik języka polskiego*, t. I-VI, Warszawa 1994, (skrót: SL).
7. *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, pod red. J. Krzyżanowskiego, t. I-IV, Warszawa 1969-78, (skrót: Krzyż I, Krzyż II, Krzyż III, Krzyż IV).
8. Reczek R., *Podręczny słownik dawnej polszczyzny*, Wrocław 1968.
9. Skorupka S., *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. I-II, Warszawa 1974, (skrót: SFraz).
10. Sławski F., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1952 i nast., (skrót: SES).

11. *Słownik języka Adama Mickiewicza*, pod red. K. Górskiego i S. Hrabca, t. I-XI, Wrocław 1983.
12. *Słownik Jana Chryzostoma Paska*, t. I-II, Wrocław 1965, (skrót: SPas).
13. *Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, t. I-XI, Warszawa 1958-69, (skrót: SJP).
14. *Słownik języka polskiego*, pod red. M. Orgelbranda, t. I-II, Wilno 1861, (skrót: SWil).
15. *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, red. nac. M. Plezia, t. I-VI, Warszawa 1953-88.
16. *Słownik łacińsko-polski*, pod red. M. Plezi, t. I-V, Warszawa 1959-79.
17. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. I i nas. Wrocław 1966 i nast., (skrót: SłXVI).
18. *Słownik staropolski*, pod red. S. Urbańczyka, t. I i następne, Kraków 1953 i następne, (skrót: SStp).
19. *Słownik wyrazów obcych*, pod red. J. Tokarskiego, Warszawa 1974.
20. *Słownik języka polskiego*, pod red. M. Szymczaka, Warszawa 1988, (skrót: SJPSzym).

SPIS WYKORZYSTANEJ LITERATURY

1. Bajerowa I., *Cytaty obcojęzyczne w tekstach polskich jako ślady przeszłości*, „Poradnik Językowy” 1992, s. 412.
2. Bajerowa I., *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, Wrocław 1964.
3. Bartnicka B., *Archaizmy znaczeniowe w tekstach powieści Henryka Rzewuskiego*, „Poradnik Językowy” 1994 z. 1-2, s. 23.
4. Bednarczuk L., *Z północno-wschodniej peryferii polszczyzny*, „Język Polski” LIV, 1974 s. 39-54.
5. Buttler D., *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*, Warszawa 1978.
6. Boleski. A., *Słownictwo Juliusza Słowackiego*, Łódź 1956.
7. Borek H., *Język Adama Gdaczusza*, Wrocław 1962.
8. Brajerski T., *O języku pieśni Konstancji Benisławskiej*, Lublin 1961.
9. Brücker A., *Dzieje języka polskiego*, Warszawa 1925.
10. Cienkowski, W., *Ogólne założenia metodologiczne badania zapożyczeń leksykalnych*, „Poradnik Językowy” 1964 s. 417-430.
11. Cyran W., *Przysłówki polskie*, Łódź 1967.
12. Dejna K., *W sprawie tzw. dialektów kresowych*, „Język Polski” LXIX 1984 s. 51-57.
13. Dobrzycki S., *Notatki z dziejów języka polskiego literackiego. Kilka spostrzeżeń nad językiem Mickiewicza*, „Prace Filologiczne” VII, 1911 s. 300-393.

14. Dobrzycki S., *Przysłówki na -o i -e utworzone od przymiotników w języku staropolskim na podstawie zabytków wieku XIV i XVI*, „Prace Filologiczne” VI, 1907, s. 56-150.
15. Doroszewski W., *Monografie słowotwórcze. Formacje z podstawowym -k- w części sufiksальной*, „Prace Filologiczne” XIII, 1928 (fotokopia).
16. Doroszewski W., *O kulturę słowa*, t. III, Warszawa 1979.
17. Doroszewski W., *Język Teodora Tomasza Jeża (Zygmunta Miłkowskiego)*, Warszawa 1949.
18. Doroszewski W., *Język polski w Stanach Zjednoczonych*, Warszawa 1938.
19. Dubisz S., Sękowska E., *Typy jednostek leksykalnych w socjodialektach polonijnych (próba definicji i klasyfikacji)*, [W:] *Język polski w świecie*, red. A. Miodunka, Warszawa 1990 s. 217-233.
20. Florczak Z., *Udział regionów w kształtowaniu się piśmiennictwa polskiego XVI wieku*, Wrocław 1967.
21. Górski K., *Staropolszczyzna w języku Adama Mickiewicza*, „Pamiętnik Literacki” XLVI, 1955 z. 1-2, s. 153-210.
22. *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, pod red. R. Grzegorzczkovej, R. Laskowskiego, H. Wróbla, Warszawa 1984.
23. Grzegorzczkova R., *Zarys słowotwórstwa polskiego. Słowotwórstwo opisowe*, Warszawa 1981.
24. Grzegorzczkova R., Puzyńska J., *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego*, Warszawa 1979.
25. Hrabec S., *Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XVI i XVII wieku*, Toruń 1949.
26. Jefimof R., *Z dziejów języka polskiego w Gdańsku. Stan wiedzy o polszczyźnie XVII wieku*, Gdańsk 1970.
27. Joachimiak J., *Regionalizmy północnokresowe w utworach Władysława Abramowicza (przyczynek do badań nad kulturalną polszczyzną wileńską w dwudziestolecu międzywojennym)*, „Poradnik Językowy” 1996 z. 10, s. 40-56.
28. Karaś H., *Rusycyzmy słownikowe w polszczyźnie okresu zaborów*, Warszawa 1996.
29. Karaś M., *Kilka uwag o polszczyźnie kresowej początku XVI wieku*, „Język Polski” LIII, 1973 s. 104-112.
30. Karaś M., *Szczuka i szczupak w historii języka polskiego*, [W:] *Język polski i jego historia. Wybór pism*, Warszawa 1986 s. 365-376.
31. Karłowicz J., *Podręcznik czystej polszczyzny dla Litwinów i Petersburszczan*, [W:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. III, s. 33-81 (do druku przygotowała E. Smułkowa).
32. Karpluk M., *Język Jana Jurkowskiego*, Wrocław 1967.

33. Karpluk M., *O języku Macieja Strykowskiego, historyka i poety drugiej połowy XVI wieku*, Wrocław 1977.
34. Klemensiewicz Z., *Historia języka polskiego*, Warszawa 1974.
35. Klemensiewicz Z., *Jak charakteryzować język osobniczy?*, [W:] tenże, *W kręgu języka literackiego i artystycznego*, Warszawa 1961.
36. Klemensiewicz Z., *Szkic gramatycznej charakterystyki poetyckiego języka Słowackiego*, [W:] tenże, *W kręgu języka literackiego i artystycznego*, Warszawa 1961.
37. Klemensiewicz Z., Lehr-Splawiński T., Urbańczyk S., *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1981.
38. Koniusz E., *Z problematyki badań kresowych cech językowych w utworach J. I. Kraszewskiego*, [W:] *Studia historycznojęzykowe. Wybór problemów i przegląd metod badawczych z zakresu historii języka polskiego*, pod red. I. Bajerowej, Wrocław 1986 s. 65-75.
39. Koniusz E., *Kresowe elementy leksykalne i semantyczne w języku powieści ludowych J. I. Kraszewskiego*, [W:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. II, Wrocław 1983, s. 127-137.
40. Kowalska A., *Dzieje języka polskiego na Górnym Śląsku w okresie habsburskim (1526-1742)*, Wrocław 1976.
41. *Kresy – pojęcie i rzeczywistość*, zbiór studiów pod red. K. Handke, Warszawa 1997.
42. Krupianka A., *Czasowniki z przedrostkami przestrzennymi w polszczyźnie XVIII wieku*, Toruń 1983.
43. Krupianka A., *Formacje czasownikowe z przedrostkiem o- (ob-) w języku polskim*, Toruń 1969.
44. Krupianka A., *Uwagi o zakresie i metodach badań języka Mickiewicza*, [W:] *Studia historycznojęzykowe. Wybór problemów i przegląd metod badawczych z zakresu historii języka polskiego*, pod red. I. Bajerowej, s. 91-105.
45. Krzyżanowski J., *Mądrej głowie dość dwie słowie*, Warszawa 1958.
46. Kupiszewski W., *O języku Teofila Lenartowicza*, „Prace Filologiczne” XXVII, 1977, s. 359-375, XXVIII, 1978, s. 341-368, XXIX, 1979, s. 217-288.
47. Kupiszewski W., *Słownictwo meteorologiczne w gwarach i historii języka polskiego*, Warszawa 1969.
48. Kupiszewski W., *Słownictwo meteorologiczne w XVII-wiecznym zabytku*, „Slavia Occidentalis”, 1983, s. 40-63.
49. Kuraszkiewicz W., *Szkice o języku Mikołaja Reja. Odrodzenie w Polsce. Materiały Sesji Naukowej PAN*, cz. I, s. 113-360.
50. Kurkowska H., Skorupka S., *Stylistyka polska. Zarys*, Warszawa 1959.
51. Kurzowa Z., *Elementy kresowe w języku powieści powojennej*, Warszawa 1975.

52. Kurzowa Z., *Język filomatów i filaretów. Przyczynek do dziejów języka polskiego w XIX wieku (Słowotwórstwo i słownictwo)*, Kraków 1972.
53. Kurzowa Z., *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI-XX wieku*, Warszawa – Kraków 1993.
54. Kurzowa Z., *O polskich dialektach kresowych*, „Język Polski” LXV, 1985, s. 99-108.
55. Kurzowa Z., *Polszczyzna Lwowa i kresów południowo-wschodnich*, Kraków 1983.
56. Kurzowa Z., *Świadomość językowa i poglądy współczesnych Polaków na Litwie na ich język*, „Przegląd Polonijny” 1988, z. 1.
57. Lehr-Splawiński T., *Studia i szkice wybrane*, Warszawa 1957.
58. Lizisowa T. M., *Studia nad słownictwem regionalnym III Statutu Litewskiego*, Kielce 1984.
59. Łętowski, *Błędy nasze. Rzecz o czystości języka na Litwie*, Wilno 1915.
60. Łozowski D., *Gramatyka języka polskiego*, Lwów 1863.
61. Łoś J., *Gramatyka polska*, t. III, Lwów 1928.
62. Mańczak W., *Polska fonetyka i morfologia historyczna*, Warszawa 1965.
63. Matuszewski, *Słowiański tydzień. Geneza, struktura, norma*, Łódź 1978.
64. Minikowska T., *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI wieku*, Warszawa 1980.
65. Mońko-Chotkowska J., *Budowa słowotwórcza rzeczowników w „Liber Chamorum” Waleriana Nekandy Trepki*, Wrocław 1979.
66. Moszyńska D., *Morfologia zapożyczeń greckich i łacińskich w staropolszczyźnie*, Wrocław 1975.
67. Nitsch K., *O wzajemnym stosunku gwar ludowych i języka literackiego*, „Język Polski” I, 1913, s. 76-89.
68. Nitsch K., *Dialekty języka polskiego*, Wrocław 1970.
69. *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłówkowych polskich*, pod red. J. Krzyżanowskiego, t. 1-4, Warszawa 1969-1978.
70. Nowowiejski B., *O stosunku do zapożyczeń z języków obcych w świetle historii języka polskiego*, [W:] *Z problematyki kształcenia językowego w szkole*, t. I, red. P. Wróblewski, Białystok 1995, s. 9-40.
71. Nowowiejski B., *Kresowizm – co to takiego?* [W:] *Wilno i kresy północno-wschodnie*, t. III, Białystok 1996, s. 43-62.
72. Nowowiejski B., *Zapożyczenia leksykalne z języka niemieckiego w polszczyźnie XIX wieku*, Białystok 1996.
73. *Odmiany polszczyzny XVII wieku*, pod red. H. Wiśniewskiej i Cz. Kossyła, Lublin 1992.
74. *O języku i stylu „Pamiętników” J. Ch. Paska*, oprac. H. Rybicka, Warszawa 1989.
75. Otrębska A., *Od archaizmu do nowej formy językowej*, „Język Polski” X, 1925, s. 161-170.

76. Otrębski J., *Lituanizmy słownikowe w dialekcie polskim na Wileńszczyźnie*, „Język Polski” XVI, 1931, s. 79-85.
77. Peplowski F., *Słownictwo i frazeologia polskiej publicystyki okresu Oświecenia i Romantyzmu*, Warszawa 1961.
78. *Polszczyzna regionalna w okresie Renesansu i Baroku*, red. H. Wiśniewska i Cz. Kosyl, Wrocław 1984.
79. Puzynina J., „*Thesaurus*” Grzegorza Knapiusza. *Siedemnastowieczny warsztat pracy nad językiem polskim*, Wrocław 1961.
80. Puzynina J., *Jak pracować nad słowotwórstwem historycznym języka polskiego*, „Poradnik Językowy” 1975, z. 4, s. 173-179.
81. Puzynina J., *O dorobku i perspektywach badawczych słowotwórstwa historycznego języka polskiego*, „Prace Filologiczne” XXVI, 1976, s. 155-179.
82. Ropa A., *O najnowszych zapożyczeniach w języku polskim*, „Poradnik Językowy” 1974, s. 519-526.
83. Rospond S., *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1971.
84. Rospond S., *Język i artyzm jęzkowy Jana Kochanowskiego*, Wrocław 1961.
85. Rospond S., *Studia nad językiem polskim XVI wieku*, Wrocław 1949.
86. Rybicka-Nowacka H., *Rzeczowniki zapożyczone z łaciny w języku polskim XVII wieku (Na materiale literatury pamiętnikarskiej)*, Wrocław 1973.
87. Rybicka-Nowacka H., *Losy wyrazów obcych w języku polskim*, Warszawa 1976.
88. Rybicka H., *Latynizmy siedemnastowieczne wobec zapożyczeń wcześniejszych*, „Prace Filologiczne”, t. XXIV, s. 233-238.
89. Rybicka-Nowacka H., *O wyrazach obcych w języku polskim wychodzących z użycia*, „Poradnik Językowy” 1994, s. 43-56.
90. Rybicka H., *O języku „Trylogii” Henryka Sienkiewicza*, „Polonistyka” 1964, z. 2.
91. Rykiel-Kempf B., *Budowa słowotwórcza nazw zbiorowych w języku polskim w XVII wieku*, Wrocław 1979.
92. Rzepka W. R., Walczak B., *Socjolekt szlachecki XVII wieku*, [W:] *Barok w polskiej kulturze, literaturze i języku*, Warszawa – Kraków 1992, s. 179-188.
93. Safarewiczowa H., *Nazwy miejscowe typu Mroczkowszczyzna, Klimontowszczyzna*, Wrocław 1956.
94. Sawaniewska-Mochowa Z., *Poradnik Jana Karłowicza jako źródło poznania potocznej polszczyzny północnokresowej*. *Słownictwo*, Warszawa 1990.
95. Sękowska E., *Nazwy urzędów w „Panu Tadeuszu” A. Mickiewicza*, „Polonistyka” 1987, z. 7, s. 534-538.

96. Sękowska E., *Kim był podkomorzy?* „Poradnik Językowy” 1986, z. 4, s. 247-252.
97. Sękowska E., *Słownictwo związane z dworem i budynkami gospodarczymi na podstawie inwentarzy dóbr ziemskich (XVII wieku)*, „Poradnik Językowy” 1996, z. 9, s. 13-19.
98. Siekierska K., *Język Wojciecha Stanisława Chrościńskiego. Studium mazowieckiej polszczyzny z przełomu XVII i XVIII wieku*, Wrocław 1974.
99. Sienkiewicz H., *Ogniem i mieczem*, Warszawa 1971.
100. Sinielnikoff R., *Formacje z sufiksem -izna w języku polskim na tle słowiańskim*, Warszawa 1982.
101. Sinielnikoff R., *Repartycja funkcji znaczeniowych sufiksów -izna // -ina w języku polskim, czeskim i górnołużyckim*, „Prace Filologiczne” XXXI, 1982, s. 255-262.
102. Skorupka S., *Typy połączeń frazeologicznych*, „Poradnik Językowy” 1952, z. 5, s. 12-20, z. 6, s. 14-24.
103. Skorupka S., *Z zagadnień frazeologii*, Sprawozdania Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, Warszawa 1952, IV, s. 147-180.
104. Skorupka S., *Frazeologia a składnia*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, Kraków 1958, z. XVII, s. 97-114.
105. Skubalanka T., *Historyczna stylistyka języka polskiego*, Wrocław 1984.
106. Smolińska B., *Polszczyzna północnokresowa z przełomu XVII i XVIII wieku*, Wrocław 1983.
107. Sokólska U., *Wypowiedzenie złożone z imiesłowowym równoważnikiem zdania w XVII-wiecznej polszczyźnie kresowej*, „Prace Filologiczne” XXXIX, 1994, s. 117-124.
108. Sokólska U., *Głos w sprawie XVII-wiecznej polszczyzny północnokresowej*, [W:] *Wilno i Kresy północno-wschodnie*, t. III, Białystok 1996, s. 93-142.
109. Stachurski E., *Regionalizmy kresowe w powieści poetyckiej Antoniego Malczewskiego*, Rocznik Naukowo Dydaktyczny WSP w Krakowie, „Prace Językoznawcze”, 1970, s. 117-131.
110. Stankiewicz S., *Pierwiastki białoruskie w polskiej poezji romantycznej*, Wilno 1936.
111. Stieber Z., *O typach polszczyzny regionalnej XVII w.*, [w:] *Świat językowy Słowian*, Warszawa 1974, s. 272-294.
112. Stieber Z., *Uwagi o języku Wacława Potockiego*, „Prace Polonistyczne” V, 1947, s. 9-32.
113. Strumiński B., *Staroczeski wpływ na polskie czasowniki odczasownikowe na -awać i -ować*, „Język Polski” LIX, 1, s. 17-25.
114. Szlesiński I., *Język Samuela Twardowskiego*, Rozprawy Komisji Językowej ŁTN, t. XIV, 1968, s. 333-400; t. XV, 1970, s. 189-271; t. XVI, 1970, s. 87-121; t. XVII, 1971, s. 155-199.

115. Szlesiński I., *Słownictwo wojskowe w wybranych tekstach literackich i historycznych XVII wieku*, Wrocław 1985.
116. Szymczak M., *Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa w języku polskim*, Warszawa 1966.
117. Śmiech W., *Funkcje aspektów czasownikowych we współczesnym języku ogólnopolskim*, Łódź 1971.
118. Śmiech W., *O polskich przysłówkach odprzymiotnikowych na -o, -e*, Rozprawy Komisji Językoznawczej ŁTN, t. V, 1957, s. 61-76.
119. Taszycki W., *Przyrostek -isko, -iszcze w językach zachodniosłowiańskich*, „Slavia” IV, Praga 1925, s. 217-227.
120. Taszycki W., *Rzeczowniki typu lisowszczyk, towiańczyk, piłsudczyk*, Rocznik Naukowo-Dydaktyczny, Prace Językoznawcze, z. 58, Kraków 1976, s. 81-85.
121. Tokarski J., *O czasowniku brać (charakterystyka semantyczna i frazeologiczna)*, „Poradnik Językowy” 1953, z. 1, s. 11-18.
122. Trypućko J., *Język Władysława Syrokomli (Ludwika Kondratowicza). Przyczynek do dziejów języka literackiego XIX wieku*, t. II, Uppsala 1957.
123. Trypućko J., *O języku wspomnień Franciszka Mickiewicza*, Uppsala 1970.
124. Turska H., *Język Jana Chodźki. Przyczynek do historii języka polskiego na obszarze północno-wschodniej Rzeczypospolitej*, Wilno 1930.
125. Turska H., *Język polski na Wileńszczyźnie*, [W:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. II, Wrocław 1983, s. 15-23.
126. Turska H., *Leksykalne pożyczki białoruskie w języku polskim (doba staropolska)*, Sprawozdania z Prac Naukowych Wydziału Nauk Społecznych PAN, 1970, s. 77-91.
127. Turska H., *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. I, Wrocław 1982, s. 19-122.
128. Turska H., *Wybór pism*, Toruń 1984.
129. Urbańczyk S., *Początki polskiego dialektu na Wileńszczyźnie*, [W:] *Prace z dziejów języka polskiego*, Wrocław 1979, s. 154-159.
130. Urbańczyk S., *Charakterystyka staropolskich zapożyczeń wyrazowych z języka ukraińskiego* [W:], *Szkice z dziejów języka polskiego*, Warszawa 1968.
131. Urbańczyk S., *Rola wielkich pisarzy złotego wieku na tle innych czynników kształtujących normy języka literackiego*, [w:] *Odrodzenie w Polsce. Historia języka*, cz. I, Warszawa 1960.
132. Urbańczyk S., *Zarys dialektologii polskiej*, Warszawa 1981.
133. Walczak B., *Z zagadnień etymologizacji zapożyczeń romańskich w języku polskim*, [W:] *Język, teoria, dydaktyka. Materiały V Konferencji Młodych Językoznawców*, Kielce 1982, s. 172-194.

134. Walczak B., *Między snobizmem i modą a potrzebami języka czyli owyrazach obcego pochodzenia w polszczyźnie*, Poznań 1987.
135. Walczak B., *Sienkiewicz w dziejach języka polskiego*, [W:] *Język osobniczy jako przedmiot badań lingwistycznych*, Zielona Góra 1988, s. 129-140.
136. Walczak B., *Metoda świadectw bezpośrednich w badaniach etymologicznych nad zapożyczeniami*, „Prace Filologiczne” XXXIII, 1986, s. 171-179.
137. Walczak B., *Granica między jednostkami leksykalnymi rodzimymi i obcego pochodzenia*, [W:] *Opisać słowa*, red. A. Markowski, Warszawa 1992.
138. Walczak B., *Wpływ języka francuskiego na system gramatyczny polszczyzny*, „Studia Polonistyczne” 1976.
139. Walicki A., *Błędy nasze w mowie i piśmie ku szkodzie języka polskiego popełniane oraz prowincjonalizmy*, Kraków 1886.
140. Weiss-Brzezina M., *Regionalizmy kresowe w pamiętniku Rusieckiej*, Zeszyty Naukowe UJ, Kraków 1965, z. 5, s. 138-164.
141. Węgier J., *Język Franciszka Bohomolca*, Poznań 1972.
142. Węgier J., *Język komedii oświeceniowych*, Wrocław 1978.
143. Wilkoń A., *O języku i stylu „Ogniem i mieczem” Henryka Sienkiewicza*, Kraków 1978.
144. Wiśniewska H., *Polszczyzna przemyska wieków XVII-XVIII*, Wrocław 1975.
145. Wiśniewska H., *Kulturalna polszczyzna XVII wieku. Na przykładzie Zamościa*, Wydawnictwa Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1994.
146. Wiśniewska H., *Regionalizmy leksykalne w „Sielankach” Bartłomieja Zimorowica*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. VIII, s. 209-225.
147. Wiśniewska H., *Stylistyczne i socjalne odmiany polszczyzny lublinian XVII wieku*, Lublin 1977.
148. Zajda A., *Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat*, Warszawa 1979.
149. Zajda A., *Nazwy urzędników staropolskich (do roku 1600)*, Kraków 1970.
150. Zaleski J., *Język Aleksandra Fredry*, cz. II, Wrocław 1975.
151. Zaleski J., *Polszczyzna kresów południowo-wschodnich*, [W:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. II, s. 1-13.
152. Zaleski J., *Wyrazy zdrobniałe w polszczyźnie XIV wieku*, Zeszyty Naukowe UJ, z. 4, 1958, s. 32-184.
153. Zarębina M., *Wyrazy obce w „Panu Tadeuszu”*, Wrocław 1977.

154. Zdancewicz T., *Litewskie i ruskie zasięgi słownikowe na Białostocczyźnie. Z polskich Studiów Slawistycznych*, ser. 2, Językoznawstwo, Warszawa 1963.
155. Zdancewicz T., *Litewskie elementy słownikowe w gwarach polskich okolic Sejna*, „Lingua Poznaniensis” VIII, s. 333-352.
156. Zieniukowa J., *Z dziejów polszczyzny literackiej XVIII wieku. Język pism Jana Jabłonowskiego wobec ówczesnych przepisów normatywnych*, Wrocław 1978.
157. Zwoliński P., *Gramatyki języka polskiego w XVII wieku jako źródło poznania ówczesnej polszczyzny*, „Poradnik Językowy” 1956, z. 7, s. 251-260, z. 8, s. 130-321, z. 9, s. 356-369.

SKRÓTY

tytułów najczęściej przywoływanych prac
(głównie opracowań dotyczących języka pisarzy)

Cyfry przy skrócie odsyłają do numerów w zestawionym wyżej wykazie źródeł.

Bol – 6,	MoszZap – 66,
Bor – 7,	RybRzecz – 86,
Brajer – 8,	Siekier – 98,
Dor – 17,	Smol – 106,
Hrab – 25,	SzlŚl – 115,
Jef – 26,	Tryp II – 122,
KarlPodr – 31,	Tur – 124,
Kowal – 40,	WęgBoh – 141,
KupiszMet – 47,	WęgKom – 142,
KurzPP – 51,	Wiśń – 144,
Kurz I – 52,	WiśńZ – 145,
KurzWil – 53,	WiśńL – 147,
KurzLw – 55,	ZajOpł – 148,
Krzyż I, Krzyż II,	ZajUrz – 149,
Krzyż III – 69	Zal – 150,
MinWyr – 64,	Zieniuk – 156.

